HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 6.

Helynévtörténeti Tanulmányok

6.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2011

A Magyar Névarchívum Kiadványai 23.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2011
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2011

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József

Tartalom

SZENTGYÖRGYI RUDOLF: *Cikádor* 7
RÁCZ ANITA: Gondolatok a *Magyarad ~ Magyaród* helynevekről 35
KOVÁCS ÉVA: A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól 47
SZŐKE MELINDA: A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei 59
HOLLER LÁSZLÓ: Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő *mortis* birtok lokalizálása 67
KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példákon 111
BÁBA BARBARA: Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás 121
PÁSZTOR ÉVA: A történeti források szocioonomasztikai felhasználhatósága a helynévrendszerek vizsgálatában 133
DITRÓI ESZTER: Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására 151
SLÍZ MARIANN: A patrocíniumok és a személynév-gyakoriság összefüggései 163
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében 175
BÖLCSKEI ANDREA: Törzs- és népnévi helynevek a Brit-szigeteken 197
PINKE ZSOLT–SZABÓ BEATRIX: Az Európai Táj Egyezmény történet- és helynévtudományt érintő vonatkozásai 213

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 225

Szentgyörgyi Rudolf

Cikádor

1. Bevezetés

A Cluny monostorszövetség szabályzatát követő Saint-Michel-de-Tonnerre korábbi apátja, Róbert 1075-ben Molesme-ben a 11. század egyik legsikeresebb bencés reformapátságát hívta életre. A monostor történetének első évtizedei igazolták Róbert apát elgondolásainak időszerűségét: negyedszázad alatt negyven új alapítás jött létre Molesme-ből, illetve ez az életforma átmenetileg magához vonzotta többek között Kölni Brúnót és társait is, akik innen indultak Grenoble hegyei közé, hogy megvessék a későbbi karthauzi rend alapjait.

Maga Molesme-i Róbert ugyanakkor nem volt elégedett az általa alapított monostorban folyó élettel. Elégedetlensége elsősorban Cluny befolyására, ennek nyomán pedig a cluny szokások jó részének továbbélésére (különös tekintettel a feudális környezettel való, főként gazdasági kapcsolatokra) vezethető vissza (vö. LÉKAI 1991: 24–5). A reform alapvető gondolata, a Szent Benedek-i Regula szigorúbb megtartása, valamint a cluny szokások elhagyása csak egy új, Clunytől minden tekintetben független apátság alapításával látszott megvalósíthatónak. Róbert apát és huszonegy társa ezért 1098-ban elhagyta Molesme monostorát, és egy *Cîteux* — latinul *Cistercium* — nevű, Dijontól kb. 20 km távolságban délre fekvő, erdős, csalitos, sással, náddal benőtt (SÜMEGI 1997: 123–4) területre vonult, ahol megalapította a *Novum Monasterium* 'Újmonostor' nevű apátságot. Ez az apátság lett a későbbi ciszterci rend első monostora.

A megerősödés és a lassú gyarapodás évei után a 12. század második évtizedének elején Cîteux szerzetesei már újabb alapításokra is gondolhattak. A mindenekelőtt mezőgazdasági munkából élő (Cap. 15; vö. LÉKAI 1991: 419) — mocsarakat lecsapoló, rossz minőségű földeket művelő, illetve betöretlen földeket, erdőterületeket termőfölddé tevő (számos konkrét példára lásd LÉKAI 1991: 283–4) —, a feudális javadalmakat (legalábbis kezdetben) visszautasító, építészetüket tekintve is aszketikusan egyszerű (vö. SÜMEGI 1997: 150–1) szerzetesek végletesen puritán és szigorúan fegyelmezett életformájának egyre növekvő népszerűsége az újabb monostorok számának rohamos gyarapodását eredményezte. Ez a népszerűség és növekedés ugyanakkor elválaszthatatlan a rend legismertebb tagjának, a korszak legtekintélyesebb és legbefolyásosabb szerzetesének, a Cîteaux-i közösséghez 1113-ban csatlakozott Clairvaux-i Bernátnak az egyéniségétől és tevékenységétől (vö. LÉKAI 1991: 44–7, 55–7, 223–5). Negy-

ven év múltán, Bernát halálának évében (1153) Európa valamennyi államában, összesen 350 ciszterci monostorban imádkoztak és dolgoztak a „szürke barátok". A rend befolyására jellemző, hogy ugyanekkor a pápai trónon is ciszterci szerzetes ült, Clairvaux-i Bernát egykori tanítványa, III. Jenő (1145–1153), akinek egyebekben súlyos öröksége a második keresztes hadjárat meghirdetése (HANGAY 1991: 125–6).

A rend szervezeti felépítésére — eltérően a túlságosan központosított cluny kongregációtól, melyben Cluny apátja korlátlan kormányzói hatalmat gyakorolhatott — az ún. *filiáció* volt jellemző. Ez azt jelentette, hogy egy új monostort alapító apátság („anyaapátság") apátja évi kötelezettségként ellenőrzői jogot gyakorolt az általa alapított „leányapátság" fölött (vizitáció). Magát Cîteaux-t pedig négy leányapátságának (La Ferté, Pontigny, Clairvaux, Morimond) apátjai vizitálták (LÉKAI 1991: 38–9; vö. i. m. 430–2). A szigorúan számon tartott filiációs kapcsolatok az élet számos más területére (liturgikus rend, tiszteletadás, bizonyos szokások, építészet stb.) is kihatottak.

Az első magyar ciszterci alapításra szintén még Clairvaux-i Bernát életében (bár nem az ő monostorából, nem is Clairvaux filiációs ágából) került sor. Az osztrák Heiligenkreuz apátságának egy régi feljegyzése (RepCist. 28; vö. HERVAY 1991: 473) arra utal, hogy a magyar király — II. (Vak) Béla — már 1137 körül meghívást intézett a Szent Kereszt apátság szerzeteseihez egy esetleges magyarországi alapítás reményében. A tényleges alapításra azonban csak II. Géza idején, 1142-ben került sor.

A *Cikádor* néven ismert első magyarországi ciszterci apátság helyét sokáig bizonytalanság övezte. Ma már nem kétséges, hogy a mai Bátaszék (Tolna megye) helyén található, apátsági templomának romjait 1994–1996 között tárta fel VALTER ILONA (vö. VALTER 1996, 1998).

A *Cikádor* név etimológiáját — melyet KNIEZSA ismeretlen eredetűként tart számon (1965: 139) — KISS LAJOS a következőképpen adja meg: „A helység R. *Cikádor* (…) neve talán a m. R. *cikafa* 'tölgy' (…) előtagjának származéka. Képzésmódjához l. *Somodor* szócikkét" (FNESz. *Bátaszék*). *Somodor*-ról pedig ezt találjuk: „Az alapjául szolgáló szn. [= személynév] a m. *som* növénynév származéka *-d* és *-r* képzővel" (FNESz. *Somodor*). Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy *Cikádor* is személynévi eredetű helynév, mely végső soron a *cikafa* 'tölgy' (EtSz.) előtagjának *-d* és *-r* képzővel alkotott származéka. A két etimológia között csupán annyi különbség látszik, hogy míg *Somodor* származtatását KISS LAJOS határozottan állítja, addig *Cikádor*-ét bizonytalanként („talán") említi. Az etimológia KISS LAJOS által is érzett bizonytalanságát tovább növeli, hogy efféle névalak nemigen illik bele a közvetlen ciszterci névadás rendszerébe, legalábbis egy ilyen etimológiájú név ciszterci névadóktól nem származhat. Ha pedig nem az idetelepülő szerzetesek a hely névadói, akkor az etimológiához az alapítás idejénél korábbi helynévi előzmény feltárása vezet-

hetne el, az alapítás idején ugyanis már ekként említik: 1142: „Mittuntur e Sancta Cruce duodecim monachi cum Abbate in noviter fundatum monasterium *Cicador* in Ungaria. Anno Domini MCXLII" (F. 7/4: 60). Hazai eredetű névadás tehát csak az alapítás ideje előtt lenne elképzelhető, a hely korábbi megnevezésére azonban nincs közvetlen adatunk.

2. A ciszterci helynévadás

A középkori (és nyomán később) ciszterci monostorok nevei sajátos rendszert alkotnak. Egyfelől eredendően hiányoznak a patrocíniumi nevek, mivel valamennyi monostorukat, illetőleg templomukat Szűz Mária tiszteletére szentelték (Cap. 9; vö. LÉKAI 1991: 418) — egészen pontosan Mária mennybevételének (Nagyboldogasszony) titulusára (augusztus 15.) — ami természetesen megjelenik a monostorok hivatalos elnevezésében is. Ha ilyen típusú (azaz patrocíniumi eredetű) név mégis előfordul, az külön magyarázatra szorul. Másfelől célszerű megkülönböztetnünk a közvetlen ciszterci alapítások neveit az időközben átvett, korábban más szerzetesi hagyományokat követő monostorok neveitől. (Megesett, hogy egy egész monostorszövetség csatlakozott a rendhez, mint például 1147-ben a 29 monostort számláló Savigny-i reformkongregáció.)

2.1. Sajátos példája a ciszterci névadásnak az első monostor megnevezése, melynek esetében voltaképpen kettős névhasználattal számolhatunk. Maguk az apátságot alapító szerzetesek ugyanis monostorukat *Novum Monasterium*-nak ('Újmonostor') nevezték (vö. CCPr.). Az elnevezéssel nyilván hangsúlyozni kívánták a cluny monostorszövetségtől való teljes függetlenségüket, mind életformájuk tekintetében, mind egyházjogi értelemben. Másrészt az új alapítás számára kiválasztott hely korábbi neve (lat. *Cistercium* > fr. *Cîteaux*) is használatban maradt. A *Cîteaux* név a legkorábbi forrásokban még csupán természetföldrajzi névként fordul elő, a vidék megnevezésére (pl. ExCist. 1; vö. LÉKAI 1991: 414), mely nagyon korán metonimikusan magára a monostorra is ráértődik (vö. pl. SCC. 4, LÉKAI 1991: 416): *Abbatia Cistercii* ('a Cîteaux-i apátság'), *Abbas Cistercii* ('a Cîteaux-i apát'). Ezzel párhuzamosan a helynév melléknévi formája főnévi használatban a monostor szerzeteseit jelöli (vö. ExP.; LÉKAI 1991: 420): *nos Cistercienses* ('mi, Cîteaux-iak'), majd jelentésbővülés eredményeként a rend megnevezéséül is szolgál: *Cisterciensis, Cistercienses* ('ciszterci, ciszterciek').

A lat. *Cistercium* ~ fr. *Cîteaux* földrajzi név valószínűleg latin eredetű: *cis tertium (lapidem miliarium).* Jelentése szerint: 'a harmadik mérföldkövön innen' fekvő terület. A viszonyítás alapját adó mérföldkő a Langers-ból Chalon-sur-Saône-ba vezető római hadút mentén állt (vö. LÉKAI 1991: 25–6).

A párhuzamos névhasználat *Cîteaux* monostorának esetében rövid életűnek bizonyult. A *Novum Monasterium* ('Újmonostor') névválasztás az alapítók szándéka szerint a korábbi (Molesme, Cluny) kapcsolatoktól való elhatárolódást volt

hivatott hangsúlyozni, ugyanakkor arra is utalni látszott, hogy *Novum Monasterium* első szerzetesei eredendően csupán egy reformmonostort kívántak alapítani, azaz sem monostorszövetség létrehozására, még kevésbé egy új rend alapítására nem gondoltak. Másfél évtized múltán azonban megtörtént az első új alapítás (La Ferté, 1113), majd amikor — Cîteaux-ba történt kivonulás után több mint két évtizeddel — 1119 végén II. Kallixtusz pápa jóváhagyta a közösség saját szabályzatait, az ekkortól önállónak tekinthető rend már 12 apátságot számlált. A Cîteaux által létesített új monostorok viszonylatában ugyanakkor a *Novum Monasterium* megnevezésnek immár nem volt különösebb relevanciája, sőt esetleg időszerűtlennek is tűnhetett, hiszen valamennyi hozzá tartozó apátság „újabb" alapítású. Mindezek nyomán a természetföldrajzi névi eredetű *Cistercium ~ Cîteaux* igen korán válhatott a monostor kizárólagos megnevezésévé.

2.2. Hogy *Cîteaux* monostorának természetföldrajzi névi eredetű névváltozata igen hamar háttérbe szoríthatta a Molesme-ből kivonuló szerzetesek által választott nevet, azt az első két új monostor elnevezése látszik igazolni. E monostorok névadásának mintája ugyanis nem *Novum Monasterium* (azaz az alapítók által adott új név) volt, hanem — a *Cîteaux* név mintájára — az alapítás számára kiválasztott terület korábban is létezett természetföldrajzi megnevezése.

Az 1113-ban alapított *La Ferté* apátság neve eredetileg egy dűlőnév: *La Ferté-sur-Grosne,* Saint-Ambreuil határában. A következő alapítás 1114-ben *Pontigny,* a Serein folyó partján. A terület a Serein hídjáról kapta a nevét: *Pontigny* < lat. *pontinus* 'híd mellett lévő, található, hozzá tartozó' (vö. lat. *pons,* fr. *pont* 'híd'), ez esetben a folyó partján, a híd környékén fekvő terület neve vált a monostor nevévé.

A közvetlen természetföldrajzi névi eredetet a későbbi alapítások esetében is megtaláljuk, pl. fr. *Hautrive* (ma Svájcban), ol. *Ripalta* 'magas part'; fr. *La Trappe* 'vadfogó verem, csapda' stb. Tekintve, hogy a középkori ciszterci monostorok jellemzően lakott helyektől távol telepedtek meg, ezért ezek a nevek a korai időkben nem településnevek (később természetesen kialakulhatott körülöttük település, melyet utóbb az apátságról neveztek el, lásd pl. *Pontigny*).

Az újabb korban már nem elképzelhetetlen, hogy egy ciszterci szerzetesközösség egy-egy városban telepszik meg (és metonimikusan az adott település nevét használja), ezek azonban gyakran nem apátságok, hanem — későbbi szerzetesrendek mintáját követő — rezidenciák, rendházak (vö. magyar vonatkozásban: Eger, Pécs, Székesfehérvár stb.). Arra is találhatunk újabb kori példát, hogy az apátság neve településnévi eredetű, mégis távol fekszik a településtől, annak csupán vonzáskörzetében található, pl. *Dallas Abbey.*

A középkorra vonatkoztatva tehát a ciszterci névadás első csoportját a korábban meglevő természetföldrajzi névi (jellemzően nem településnévi) eredetű elnevezések adják.

2.3. A ciszterciek a monostoraikat szükségszerűen folyóvizek, patakok mellé építették, ha lehetséges volt, célszerűen átvezetve azokat az apátság épületegyüttesén. A folyóvíz kiemelt szerepe a névadásban is tükröződik. Nehéz azonban megmondani, hogy a víznévi eredetű monostornevek esetében létezett-e földrajzi névként az adott víznév már korábban is. A nevek szerkezete és jelentése alapján valószínűbbnek látszik, hogy az apátság neve csupán „quasi víznévi" eredetű, az illető folyó, patak, forrás ezt a nevet (tulajdonnévként) feltehetően sosem viselte, a névadók a víznevet közvetlenül a monostor megnevezésére alkalmazták, így pl. fr. *Fontenay, Trois-Fontaines, Sept-Fons, Fontfroide* stb.; ol. *Acquafredda, Acquaformosa, Fontevivo* stb.

2.4. Cîteaux harmadik, 1115-ben alapított leányapátsága Szent Bernát monostora, *Clairvaux*. A név a legelső csoporthoz tartozó, korábban is létezett természetföldrajzi névből származónak tűnik, ám nem az. A fr. *Clairvaux* ~ lat. *Claravallis* név jelentése: 'fényes völgy, világos völgy'. Az elnevezés utótagja földrajzi köznév: a ciszterciek jellemzően — a bencésektől ebben is különbözve, az életformájuknak (különös tekintettel a mezőgazdasági munkára) jobban megfelelő — völgyekben, illetve sík vidéken telepedtek meg. Az elnevezés mégsem meglévő természetföldrajzi név, hanem új névadás.

Az eredendően szókapcsolat *Clara Vallis — Novum Monasterium*-hoz hasonlóan — szerzetesi programot hivatott jelezni. Az 1036-ban Toscanában alapított nagy hatású bencés reformapátság neve *Vallombrosa* (< lat. *Vallis Umbrosa*) 'homályos völgy', amely helynév egyébiránt tökéletesen illeszkedik a középkori keresztény vallásos gondolkodáshoz, miszerint a földi élet „sötét völgy", „könnyek völgye" (vö. *vallis lacrimarum*), „siralomvölgy", „a halál völgye". Bernát a korai ciszterci hagyományokat misztikusan továbbgondolva hirdeti, hogy a földi élet nem feltétlenül siralomvölgy („Quae prius habitabas in regione umbrae mortis transi ad regionem vitae et veritatis", SermDiv. XLII, 4. PL. 183: 663; „Lélek, te, aki korábban a halál árnyékának vidékén éltél, költözz át az élet és az igazság földjére"), az paradicsomkertté tehető (vö. „paradisus [!] claustralis": a „földi paradicsom", szemben a „paradisus supercoelestis"-szel, i. h.). Mindezt természetesen a szerzetesség oldaláról értelmezve: a monostornak kell „paradisus claustralis"-szá, „elzárt paradicsom"-má, paradicsomkertté válnia.

E spirituális cél jegyében született meg Bernát monostorának megnevezéseként a *Clairvaux* helynév (naiv népetimológiás magyarázatát lásd PISZTER 1899: I, 72–3), illetve vált — Bernát tekintélyétől és hatásától nem függetlenül — a leggyakoribb „ciszterci típusú" monostornévvé, vö. fr. *Bellevaux, Bonnevaux, Bonneval* stb.; sp. *Bonaval, Valbuena, Valldigna, Vallsanta, Valparaiso* (vö. „paradisus claustralis") stb.; ol. *Valserena, Chiaravalle di Milano, Chiaravalle della Colomba, Chiaravalle d'Ancona* stb.; illetve ehhez hasonlóan (sík területen): holl. *Klaarkamp* 'fényes mező' stb.

2.5. Ezt a sort folytatják a ciszterci névadás következő típusaként az ún. quasi patrocíniumi nevek. A kifejezés nem fedi az előtagjában — jellemzően népetimológiás hatásra (vö. TÓTH V. 2008: 232) — csupán látszólag védőszent nevét tartalmazó *pszeudo-patrocínium* (MEZŐ 1996: 222–3), *ál-templomcím* (KISS L. 1996: 110), *álpatrocínium* (vö. TÓTH V. 2008: 118) terminusokat. A *quasi patrocíniumi*-nak nevezett névtípus esetében a név részeként jellemzően a monostor valóságos védőszentjének, Máriának a neve jelenik meg: *Marienfeld, Mariawald, Marienwald, Marienthal, Marienhof* stb. (A névtípusra és alakulására lásd HENGST 2011: 106, 108, 110, 112–3.) Magának a patrocíniumnak ugyanakkor nemigen van relevanciája, hiszen eredendően minden monostort Szűz Mária tiszteletére szenteltek. Figyelemre méltó továbbá, hogy a látszólagos patrocíniumi névalakulat szentnévi tagja egy — nem településnévre utaló (mint pl. a magyar *-egyháza, -falva* stb.) — földrajzi köznévhez járul (tágabb értelemben a ném. *hof* 'udvar, tanya' is ide sorolható), egyúttal egy természetföldrajzi névként nem létező „quasi helynév", „ál-természetföldrajzi név" jön létre (ahogyan pl. *Claravallis* sem volt soha valós természetföldrajzi név), és ezt a nevet vonatkoztatják látszólag vissza a monostorra. A valóság ezzel szemben az, hogy ezek a „helynevek" valódi helynévként sohasem léteztek, csupán monostor — illetve település — neveként fordulnak elő, vö. 1234: m o n a s t e r i u m , quod vallis Sancte Marie dicitur (HENGST 2011: 106), 1192: v i l l a , que vallis Sancte Marie nuncupatur (i. h.). Ez a névtípus főként német és németalföldi területeken terjedt el.

E típus sajátos változatának tekinthető (jellemzően újlatin területeken) az *Isten* — patrocíniumként egyébként nem szokásos — nevével alkotott, szintén „ál-természetföldrajzi", quasi patrocíniumi név: *Val-Dieu, Valdedios* stb.

2.6. Valójában az előző két csoport folytatását képezi a névadásban az egyéb spirituális tartalom megjelenítése, szintén földrajzi köznevekhez kapcsolódva, vö. pl. az angliai *Valle Crucis.* Távolabbról, de még ide tartozónak tekinthetjük a bibliai eredetű sp. *Monte Sion* monostornevet is.

2.7. Az eddigi névcsoportok tagjai valamilyen formában földrajzi nevekhez kapcsolódtak. Az alábbi csoportban a spirituális tartalom immár földrajzi nevekhez kapcsolódás nélkül jelenik meg. E típus szintén igen korai, ezt látjuk Cîteaux negyedik leányapátságának (1115; LÉKAInál tévesen 1116, 1991: 30) a nevében: *Morimond* < lat. *mori mundo* 'meghalni a világnak'. További példák: fr. *La Cour Dieu,* ol. *Morimondo coronato,* lengyel *Paradyž* (vö. „paradisus claustralis"), holl. *Marienkroon* stb.

2.8. A ciszterci névadás utolsó csoportjába az ún. másodlagos patrocíniumi nevek sorolhatók (vö. ném. *Sekundärpatrocinium,* SCHWARTZ 1933: 5; a *másodlagos patrocínium* terminust TÓTH VALÉRIA eltérő jelentésben használja, lásd 2008: 68). Ezek formailag valóságos patrocíniumi neveknek tűnnek, eredetük is

egy-egy szent helyi tiszteletében keresendő. Nem nevezhetők mégsem patrocíniumi neveknek, hiszen minden ciszterci monostornak az elsődleges (jellemzőbben egyetlen) patrocíniuma — amint erre már többször utaltunk — Szűz Mária.

Felmerül a *társpatrocíniumi* megnevezés lehetősége is, ám ez esetben egyenrangú védőszentekről lenne szó, mint ahogyan pl. a bencés Tihany alapítólevele tanúskodik Szűz Mária és Szent Anianus (Ányos) kettős patronátusáról (vö. még a Péter és Pál, Simon és Júdás [Tádé], Kozma és Damján stb. templomcímekkel). Míg a társpatrónus kerülhet a templom oltárképére (vö. Tihany főoltárának képén Szent Ányos), addig a másodlagos patrónus tisztelete csupán az egyik mellékoltár oltárképén fejeződhet ki (vö. SCHWARTZ 1933: 5). Megjegyzendő, hogy a legkorábbi ciszterci gyakorlatra vonatkoztatva ez csupán teoretikus jellegű, hiszen a korai ciszterci monostortemplomokat sem képek, sem szobrok nem díszítették (vö. Cap. 26; LÉKAI 1991: 420), illetve a mellékoltárok állítása is jóval későbbi gyakorlatot tükröz.

Az ilyen típusú monostornevek az eredendően ciszterci alapítások körében igen ritkán fordulnak elő. E csoportba tartozik pl. a svájci *Sankt Urban*, az olasz *San Galgano*, a német *Georgenthal* (földrajzi köznévvel társulva), a szentföldi *Szent János* monostorok neve. Ide sorolható továbbá az osztrák *Heiligenkreuz* is, ez az apátság Jeruzsálem keresztény királyának ajándékaként a szent kereszt egy 24 cm-es darabját őrzi.

2.9. Külön kell szólnunk az átvett apátságokról, melyek korábban más szerzetesrendekhez tartoztak. Ezek általában megtartották eredeti nevüket. Csupán néhány példa: dán *Sorø* (bencés, ciszt.: 1162–1538), ol. *Casamari* (bencés, ciszt.: 1149–), *Piona* (cluny bencés, ciszt.: 1938–), *Certosa di Firenze* (karthauzi, ciszt.: 1958–), *Certosa di Pavia* (karthauzi, ciszt.: 1968–), *Certosa di Trisulti* (bencés, majd karthauzi [a név erre a korszakra utal], ciszt.: 1947–), *Sanctae Trinitatis* (Szentháromságról nevezett laikus társaság, ciszt.: 1540–), illetve a magyar *Vallis Vespremensis* (görög apácák, ciszt. apácák: 1240–1543).

Csupán ritkán és a legkorábbi korszakban fordult elő, hogy egykor más szerzetesrend kezén lévő apátság új, „ciszterci típusú” nevet kapott, pl. a római, Szent Vincéről és Anasztázról elnevezett örmény-görög monostor új neve az 1140-es ciszterci átvétel után *Tre Fontane* lett.

2.10. Mind az eredendően ciszterci, mind az átvett monostorok körében jellemző a kettős névhasználat. Ez leggyakrabban csupán abban nyilvánul meg, hogy Szűz Mária patrocíniuma része a hivatalos névnek, míg a monostor általánosan használt neve a fenti típusok valamelyikébe tartozik: *L’Abbaye Notre-Dame de Cîteaux ~ Cîteaux; Our Lady of Dallas Abbey ~ Dallas Abbey* stb. Egyes középkori monostorok esetében azonban az eltérő eredetű párhuzamos névhasználat is megjelenik (amint láttuk *Cîteaux ~ Novum Monasterium* esetében is), pl. az osztrák *Zwettl* (< ószl. *svět* ’fény’) ~ *Claravallis (in Austria).* (Fi-

gyelemre méltó az etimológiai érintkezés. Kérdés, hogy a monostor elnevezése véletlenszerű-e, avagy — szláv nyelvi jelenlétet feltételező — tudatos névválasztás eredménye.) Ez utóbbihoz tűnik hasonlónak *Cikádor* megnevezése a ThurKr.-ban: „secus monasterium de *Czÿkador* quem locum vulgus *Zek* appellare solet castra metati sunt" (239 [227/826]; magyarul: „[az I. Ulászló és Hunyadi János ellen felvonuló magyar főurak] a nép által rendesen *Zek*-nek nevezett *Czÿkador* monostora mellett [ti. a Tolna megyei Kesztölcön] ütöttek tábort"). A fenti példa szerint *Szék* lenne a hely külső (korábban meglévő földrajzi?) neve, ugyanakkor a *Cikádor* névalakban nem ismerhető fel egyetlen hagyományosan ciszterci névtípus sem, mely az alapító szerzetesek névadói tevékenységére utalhatna. *Cikádor* etimológiájához a középkori magyar apátságok névadási sajátosságai vihetnek bennünket közelebb.

3. A középkori magyar ciszterci apátságok

A középkori Magyarországon 18 ciszterci férfimonostort alapítottak. A monostorok neveit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a névadási gyakorlat — legalábbis arányait tekintve — némiképp különbözik az Európában szokásostól. Ebben akár annak is szerepe lehet, hogy az európai gyakorlattól eltérően a magyar monostoroknak csak kisebb hányada nemesi, nagyobb részük királyi alapítású. (E fejezetben a külön nem jelzett adatok forrása: RepCist., HERVAY 1991: 472–80.)

3.1. Mindenekelőtt az szembetűnő, hogy az apátságok nevének nagy része a legelső csoportba, azaz a korábban is létezett természetföldrajzi névi (illetve településnévi) típusba tartozik, ugyanakkor ezek kisebb része átvett monostor (Ercsi, Pásztó, Pornó), többségük új alapítás. Megjegyzendő még, hogy egyes magyar apátságok nem feltétlenül teljesen lakatlan területen jönnek létre (lásd pl. Zirc). Az ide tartozó apátságok nevei időrendben: *Egres* (1179, Csanád vm., III. Béla; vö. Gy. 1: 855–6), *Zirc ~ (abbatia) de Bokon* (1182, Veszprém vm., III. Béla, királyi udvarház, 1060-ban itt halt meg I. András), *Pilis* (1184, Pilis vm., III. Béla,; vö. Gy. 4: 689–92), *Pásztó* (1191, Heves vm., III. Béla adta át, eredetileg bencés, esetleg görög bazilita, patrocíniuma korábban Szent Miklós; vö. Gy. 3: 121–3), *Kerc* (1202, Fogarasföld, Imre király; Gy. 2: 451–2), *Toplica* (1208, Zágráb vm., II. András), *Szepes* (1223, Szepes vm., II. András tárnokmestere, Ompod fia Dénes és Kálmán herceg), *Pornó(apáti)* (1234, Vas vm., Ják nembeli Csépán fia István, korábban bencés, eredeti patrocíniuma Antiochiai Szent Margit), *Ercsi* (1253, Fejér vm., először II. András, majd Báncsai István esztergomi érsek adja át a ciszterci rendnek, a Duna szigetén, eredetileg bencés, ciszterci, majd karthauzi, újra ciszterci, patrocíniuma korábban Szent Miklós; vö. Gy. 2: 360–1), *Zágráb* (1256/1274, Zágráb vm., Péter zágrábi főesperes, Zágráb mellett a Szent Jakab-szigeten), *Ábrahám* (1270, Tolna vm., Dombóvár, Mojs, Béla herceg tárnokmestere).

3.2. Az apátságok között két személynévi eredetűt találuk: *Borsmonostor* (1197, Sopron vm., az első főúri alapítás; a Miskolc nembeli Domonkos bán megváltja a szentföldi zarándoklatot; a monostor neve fiáról, Bors ispánról, a monostor első kegyuráról; csak külső névként, belső neve: *Mons Sanctae Mariae*), illetve *Bélakút* ~ lat. *Belae Fons* (1234, Szerém vm., Pétervárad; a monostor neve *Béla* hercegről, II. András fiáról; a nevet a víznévi eredetűeknél is említjük). Ez a típus az európai névadási gyakorlattól teljesen idegen.

3.3. A sajátosan ciszterci névadás víznévi változata csupán két esetben jelenik meg: *Bélháromkút* ~ lat. *Tres Fontes de Beel* (1232, Borsod vm., Bélapátfalva, Cletus egri püspök; vö. Gy. 1: 755–8), illetve a már említett *Bélakút* ~ lat. *Belae Fons* (1234, Szerém vm., Pétervárad, II. András fia, Béla herceg alapítja Gertrúd királyné gyilkosának elkobzott birtokán, az alapítólevelet már mint király [IV. Béla] állította ki).

3.4. A *völgy* névelemet tartalmazó, sajátosan ciszterci név csupán egy esetben tűnik fel: *Honesta Vallis (de Goto)* 'Tisztesvölgy' ~ *Gotó* (1232, Pozsega vm., Csák nemzetségbeli Ugrin, kalocsai püspök).

3.5. Egyetlen quasi patrocíniumi nevet ismerünk: *Mons Sancte Mariae* 'Szűz Mária hegye', amely *Borsmonostor* ciszterci (belső) neve.

3.6. Két másodlagos patrocíniumi monostornév egészíti ki a névsort: *Szentgotthárd* (1184, Vas vm., III. Béla, a település patrocíniuma: Hildesheimi Szent Godehard, 11. századi bajorországi bencés apát, püspök; templomát feltehetően a Pannonhalmáról alapított németújvári bencés monostor szerzetesei építtették telepeseik számára, azaz — Zirchez hasonlóan — itt is részben lakott területtel számolhatunk a ciszterciek megjelenése előtt; vö. PRT. 1: 335, 603, 667; SCHWARTZ 1932: 147, 1933: 2, 5–6; EmlGotth. 10–12), illetve *(Vértes)Keresztúr* (1214, Fejér vm., Csák nembeli Miklós comes nemzetségi monostorát átadja a ciszterc ieknek; vö. Gy. 2: 415–6). E két monostor neve egyben arra is példa, hogy az eredendően valós patrocíniumi név az átvett monostorok esetében szükségszerűen másodlagos patrocíniumi névvé módosul.

3.7. A rend magyar női közösségeiről keveset tudunk, csupán csekély számú női monostor állhatott a középkori Magyarországon. Ma összesen négyről van tudomásunk: *Pozsony* (1235–1297), *Ivanics* (?; Szlavónia), *Brassó* (kb. 1400–1540) és *Veszprémvölgy* (1240–1543, majd *Körmend* kb. 1624-ig). Az említések településnéviek, kivéve az utóbbit, amely természetföldrajzi névi, ezáltal részben illeszkedik a ciszterci jellegű monostornevekhez.

3.8. A megkezdett, de be nem fejezett alapítások vagy átvételek csupán kevés adalékkal egészítik ki a fentieket: *Sancta Maria de Campis ~ Esztergom* (1204–1291, Esztergom vm.; patrocíniumi név, eredetileg a Szentemágócs nemzetség monostora; vö. Gy. 2: 282), *Sanctae Crucis ~ Telki* (1224, Pilis vm., Micha ispán bencés monostort alapít, ő maga kéri a pápától a ciszterci átvételt, bencés

maradt; vö. Gy. 4: 702–3), *Vallis Dionysii* 'Dénesvölgy' ~ *Tusagar* (1239–1240, Nógrád vm., Tomaj nemzetségéből származó Dénes ispán; az alapítás a tatárjárás miatt hiúsul meg; az európai gyakorlattól idegen személynévi eredetű monostornév újabb példája), *Abbatia Sancti Johannis Baptistae (super Crisium)* (1249–1259, Bihar vm., a Sebes-Körös partján; a monostor 1215-ben már létezett, minden bizonnyal bencés volt; vö. Gy. 1: 667–8), két sikertelen alapítás, pontos helyük nem ismeretes (1259 és 1266), *Tihany* (1271–1274, V. István át kívánja adni a ciszterciekneknek, ezt a szándékot megerősíti X. Gergely pápa, 1274-ben Tihanyban ciszterci apátot említenek: „frater P. abbas de Tykonio Cisterciensis ordinis"; vö. PRT. 10: 536–7), *Abbatia de Kapornak* (1277–1282, Veszprém vm., bencés apátság, az átvétel nem történik meg), *Szenttrinitás* (1303, Baranya vm., 1183-ban alapított bencés apátság; vö. Gy. 1: 391–2).

3.9. *Cikádor* etimológiáját kutatva a következő megállapításokat szűrhetjük le a középkori magyar ciszterci monostorok neveinek tanulmányozása nyomán.

1. A párhuzamos névhasználat tekintetében találunk példát ciszterci eredetű névre más — hely-, illetve személynévi — eredetű mellett: *Honesta Vallis ~ Gotó; Mons Sancte Mariae ~ Borsmonostor.* Van azonban arra is példa, hogy a párhuzamos helynevek egyike sem ciszterci eredetű: *Zirc ~ (abbatia de) Bokon.* Mivel a *Cikádor* névalak nem utal a ciszterci névadás egyik típusára sem, ezért a *Szék ~ Cikádor* névpárhuzam a *Zirc ~ Bokon* típussal mutathat rokonságot.

2. Még az új alapítások sem feltétlenül teljesen lakatlan területen jönnek létre, lásd pl. Zirc (királyi udvarház), Szentgotthárd (telepesek).

3. A magyar monostorok névadásától nem idegen sem a lakott területre, sem a személynévi eredetre utaló névválasztás, így elméletileg mindkettővel számolhatunk.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy *Cikádor* nem ciszterci névadás eredménye, hanem hazai névelőzményre megy vissza, továbbá hogy a ThurKr. párhuzamos névhasználata nyomán egy *Szék* nevű hely (esetleg település) közelében fekszik, de akár — Zirchez, Szentgotthárdhoz hasonlóan — e feltételezett lakott területre is rátelepülhetett.

4. Cikádor alapítása

Cikádort 1142-ben II. Géza király alapította, a monostorba az osztrák Heiligenkreuzból érkeztek szerzetesek.

Az alapítás egyébiránt rendesen csak hosszas előkészítő munkálatok után történhetett meg. Az 1134. évi Cîteaux-i nagykáptalan határozata szerint ugyanis a szerzetesek csak az alapítandó apátság helyének körültekintő kiválasztása, majd a monostor legfontosabb épületrészeinek felépítése után költözhettek át új helyükre (vö. KALÁSZ 1932: 10–1, SÜMEGI 1997: 141).

A ciszterciek magyarországi letelepedését kezdeményező II. (Vak) Béla e határozat után néhány évvel (1137 körül) kezdett tárgyalásokat a Bécs melletti

Heiligenkreuz apátjával. A magyar király terve végső soron találkozott az osztrák apát — szükség motiválta — elgondolásával. A fiatal (1135-ben alapított) apátság létszáma ugyanis hirtelen oly mértékben felduzzadt, hogy az apátság képtelen volt immár eltartani önmagát. Gottschalk apát a monostorát alapító őrgróf fiától, IV. Lipóttól kényszerült segítséget kérni a szerzetesek mindennapi élelmének biztosítására. A nehézség másik lehetséges megoldásaként az őrgróf engedélyéért folyamodott azért — ezáltal a magyar király felkérésének is eleget tehetett volna —, hogy az apátság áttelepedhessen Magyarországra (1137–1138: „venerabilis abbas Godeschalcus […] postulavit ab ipso [sc. Liupoldo], ut […] ad regem Ungariae, qui praefatum abbatem cum congregatione sua ad habitandum in terram suam modis omnibus invitabat licentiam abeundi donaret", RepCist. 28). Az áttelepedés tervét emellett az alapító III. (Szent) Lipót őrgróf 1136-ban bekövetkezett halála, illetve fiainak rivalizálása is motiválhatta (SÜMEGI 1997: 128). Az új őrgróf, IV. Lipót újabb adományokkal marasztalta a monostort, a túlságosan megnövekedett szerzetesi létszám okozta nehézségből a kiutat pedig három új alapítás jelentette: Zwettl (1138), Baumgartenberg (1142) és Cikádor (szintén 1142). (A monostort hivatalosan alapító, első uralkodói évében járó, tizenkét éves II. Géza király tehát csupán befejezője volt apja, II. Béla kezdeményezésének.)

A fiatal Heiligenkreuz monostorát 1135-ben Cîteaux negyedik leányapátsága, Morimond (1115) népesítette be. Az osztrák őrgrófi címet viselő Babenberg dinasztia tagjának, III. Lipót őrgrófnak nyilván azért esett a választása Morimondra, mert ez időben itt volt szerzetes egyik fia, Ottó, a későbbi freisingi püspök és jeles történetíró. Heiligenkreuzba tehát francia szerzetesek érkeztek. Feltételezhetjük, hogy a néhány évvel későbbi alapítások kijelölt új apátjai a monostoralapításban tapasztalt, még Morimondból érkezett francia szerzetesek lehettek, az apáttal kirajzó 12 szerzetes többsége azonban már feltétlenül német anyanyelvű (osztrák). Sajnos, az ebből az időszakból származó források sem az apátok, sem a szerzetesek neveit nem jegyezték föl. (A monostor első évszázadából néhány cikádori apát és szerzetes nevét a heiligenkreuzi és a lilienfeldi nekrológiumok említik, azonban csak a halálozás napjának feltüntetésével, évszám nélkül, vö. SÜMEGI 1997: 173–5.)

A monostor alapítása tehát csak gondos előkészítő munka után történhetett meg. II. Béla király tárgyalásainak következményeként — a hely kiválasztása és az építkezések felügyelete okán — a leendő monostor új apátjának már az 1130-as évek végétől rendszeresen Magyarországra kellett látogatnia, e látogatások minden bizonnyal az apátságot majdan benépesítő néhány szerzetes kíséretében történtek. Mindezek nyomán felmerülhet, hogy az új monostor neve — esetleges magyar nyelvű előzménytől nem függetlenül — francia és/vagy német anyanyelvű névhasználó(k) ajkán formálódott.

5. A cikádori apátság helyének azonosítása

Az apátság helyének azonosítása mára már nem kérdéses: a mai Bátaszék (Tolna megye) belterületén feküdt. Apátsági temploma romkert, monostora fölé épült a mai plébániatemplom. Az okleveles források alapján azt soha senki nem vonta kétségbe, hogy a monostort a pécsi egyházmegye, azon belül feltehetően Tolna vármegye területén kell keresni. Az azonosítást mégis hosszú ideig nehezítették a következő tényezők: 1. A *Cikádor* névnek a mai toponimák között nincs folytatása. 2. Tolna megyében található egy hasonló hangzású *Cikó* nevű település. 3. Az okleveles forrásokban gyakran szerepel párhuzamosan — a ThurKr.-ból már idézett részlethez hasonlóan — *Cikádor* és *Szék*, pl. 1454: Abbas de *Zeek* sive de *Chykador*, BÉKEFI 1894: 116, Cs. 3: 411, RepCist. 83). 4. A pécsi egyházmegye területén három *szék* utótagú helynév is található: *Bátaszék, Magyarszék, Németszék*. 5. A középkor végéről ismeretes egy *Szék* nevű bencés apátság is.

A magyar etimológiai kutatások történetében számos esetben igazolódott BÁRCZI GÉZA megállapítása, miszerint „a földrajzi azonosításnak kell (…) általában annak az alapnak lennie, amin a hangtani, alaktani és hangjelölési meggondolások épülnek” (1944: 315). A földrajzi azonosítás *Cikádor* etimológiájának felfedésében is segítségünkre lehet.

A *Cikó* nevű település Árpád-kori romtemplomával való azonosítás (FUXHOFFER 1858–1860: I, 260, HŐKE 1869: 346–7, 1876, MYSKOVSZKY 1874, RÓMER 1876: 10) az etimológia tekintetében a ’kemence’ (BALASSA 1894: 310, LŐRINC 1965: 345), ’kemence mögötti kuckó’ (BALASSA 1894: 310), ’barka, fűzbarka’ (BÁTKY 1922: 237, BEKE 1932: 25), ’hagymafonadék’ (SIMONYI 1916: 293), esetleg a ’hajfonat, fül mögé hajló hajfonadék’ (SIMONYI 1916: 293, BEKE 1932: 25; vö. KÚNOS 1882: 228) jelentésű népnyelvi *cikó* szavak szinte bármelyikét mozgósíthatja. További etimológiai ötletet adhatna a rend első apátságának nevére (*Cîteaux*, ejtsd: *szitó*) hasonlító hangalakja (vö. SÜMEGI 1997: 80). Cikádornak Cikó településsel történő azonosítása azonban sem az okleveles emlékek tükrében (pl. az 1333. évi pápai tizedjegyzék külön említi *Cikádor* és *Cikó* plébánosát; vö. HAAS 1852: 377, SÜMEGI 1997: 82), sem történettudományi szempontból (a terep alkalmatlan a ThurKr.-ban említett cikádori csata helyszínére; lásd HAAS 1852: 377, SÜMEGI 1997: 82) nem tartható, sem a régészeti kutatások (lásd BÉKEFI 1894: 7, 16–7) nem igazolták.

Cikádor helyének meghatározására időrendben először KOLLER JÓZSEF pécsi kanonok vállalkozott. Ő a ThurKr.-ra hivatkozva veti fel, hogy *Cikádor* vagy Bátaszék vagy Magyarszék helyén állhatott (1782–1812: III, 390), a széki bencés monostort azonban még nem azonosítja a ciszterci apátsággal. KOLLER felvetése a *Cikó*-val való megfeleltetés előtérbe kerülésével feledésbe merült.

BÉKEFI REMIG a történeti és okleveles forrásokból kiindulva igazolta, hogy *Cikádor* a mai Bátaszék területén feküdt (1894: 25–6). Különösen fontos forrásnak bizonyult a Lak falu határjárásáról szóló oklevél, mely szerint Lak hatá-

ros a cikádori apátság *Kesztölc* nevű birtokával, délről pedig magának a cikádori monostornak a határával érintkezik (1894: 26; az oklevél magyar fordítása: SÜMEGI 1997: 417–9). Bátaszék kijelölésének (a három *szék* utótagú település vonatkozásában is) szempontjait erősítette, hogy elhelyezkedése tökéletesen megfelel a ciszterci életmódnak (1894: 24–5), illetve a másik két *Szék* régtől fogva a pécsi káptalan birtoka volt (1894: 24).

Ugyancsak BÉKEFI ismerte fel a ciszterci és a bencés *Szék* apátság azonos voltát, amikor a Cîteaux-i statutumokat tanulmányozva az 1457. évnél arra a bejegyzésre bukkant, mely szerint a nagykáptalan utasítja a rend római prokurátorát: tegyen meg mindent annak érdekében, hogy *Sycador* apátsága visszakerüljön a ciszterci rend kezelésébe (RepCist. 86; vö. SÜMEGI 1997: 84). Ma már tudjuk, hogy 1419 novemberében Szerém megyéből érkeztek azok a török elől menekülő bencés szerzetesek, akiknek Zsigmond király a lassan elnéptelenedő cikádori monostort ajánlotta fel (SÜMEGI 1997: 331). Innen datálható a széki bencés apátság — az első, immár bencés apátot említő oklevél 1420. január 31-i keltezésű (Z. 6: 395) —, melyet valószínűleg 1478-ban egyesített Mátyás király a bátai bencés apátsággal (SÜMEGI 1997: 405). A *Bátaszék* név azonban — e korszakból sajnos, nagyon gyéren maradt fenn dokumentáció — csak 1535-ben tűnik fel először: *Batha Szek* (BÉKEFI 1894: 60, SÜMEGI 1997: 99).

Végezetül egy 1470-es oklevél segítségével (mely a várost említi a széki konvent kapcsán) megállapította, hogy az apátságot Bátaszék belterületén kell keresni (BÉKEFI 1894: 26–7; vö. SÜMEGI 1997: 85). A régi plébániatemplomot 1903-ban elbontották, az új mellette épült fel (vö. SÜMEGI 1997: 85). Az építkezést megelőzően, illetőleg a bontás után kiváló alkalom nyílhatott volna a régészeti maradványok feltárására, erre azonban akkor nem, csupán egy évszázad múltán kerülhetett részlegesen sor.

VALTER ILONA 1994–1996 között tárta fel a régi plébániatemplom helyén a az apátsági templom romjait (vö. VALTER 1996, 1998), sajnos — mint utóbb kiderült — az új plébániatemplom a monostor alapjaira épült rá, ennek feltárása tehát immár nem lehetséges.

Az elrendezésben amúgy egységes, de bizonyos építészeti megoldásokban, illetve az épületegyüttes méreteiben esetlegesen különböző korai ciszterci építkezés már önmagában is fontos régészeti támpontot nyújthat az azonosításhoz, ám a rend filiációs rendszere nyomán az újonnan alapított monostor és templom gyakran építészeti megoldásaiban, sőt nem ritkán az anyaapátság méreteit is pontosan követve épült fel (minderre újabban vö. BÉRCZI 2009, SZAKÁCS 2009, SZERENCSÉS 2009, VALTER 2009). BÉKEFI REMIG megalapozott feltételezését, mely szerint a cikádori ciszterci apátság Bátaszék belterületén épült, végérvényesen bizonyította az a régészeti felismerés, hogy a VALTER ILONA által feltárt apátsági templom alaprajza tökéletes mása Heiligenkreuzének, Cikádor anya-

apátsága templomáénak, attól való eltérése csupán deciméterekben mérhető (lásd SÜMEGI 1997: 154–5, VALTER 1996, 1998, 2009: 130–1).

A cikádori apátság helyének kiválasztásában az alapítókat a következő szempontok vezethették: 1. Az alapító birtokán kellett feküdnie, mivel királyi alapítás, királyi birtokon (minden bizonnyal a király jelölte ki a helyet, de a szerzetesek szempontjait is figyelembe véve). 2. A későbbi Béla király otthona volt e környék, a KépKr. szerint (157. fejezet) ugyanis II. István úgy rendelkezett, hogy Béla Tolnában éljen, és királyhoz illő jövedelemmel látta el. II. Béla királyként is Tolnán tartotta székhelyét (SÜMEGI 1997: 140). 3. A mocsaras Sárköz kiváló hely a vizek lecsapolására, illetve új szántóföldek kialakítására „szakosodott" ciszterciek számára. 4. Az alapítás a pécsi püspök közreműködésével történt.

Mindezeken túl kínálkozott még egy nagyon fontos szempont: Cikádor alapításának összefüggése a Szentföldre irányuló zarándoklatokkal, illetve a második keresztes hadjárattal. Nagyon korán, már 1124-ben felmerült egy esetleges szentföldi ciszterci alapítás terve (LÉKAI 1991: 60). 1127-ben bekövetkezik az első keresztes területvesztés (SZÉKELY 2005: 342). 1135-ben alapítja a Szentfölddel élénk kapcsolatot tartó III. Lipót *Heiligenkreuz* ('Szent Kereszt') apátságát. 1142-ben Heiligenkreuz egyszerre két leányapátságot is alapít (Baumgartenberg és Cikádor), mindkettőt a Szentföldre igyekvő zarándokok által használt út, illetőleg a keresztes hadak majdani felvonulási útvonala mentén. 1144-ben Edessza elesik, 1146 húsvétján III. Jenő (ciszterci) pápa rendelkezése nyomán Clairvaux-i Bernát Vézeley-ben meghirdeti a második keresztes hadjáratot. 1147 tavaszán a keresztes hadak a Felső-Duna-völgyben gyülekeznek, majd Magyarországon keresztül vonulnak a Szentföldre. Ezen az útvonalon fontos stratégiai szerep jut a Cikádor szomszédságában lévő, az ókori római korig visszanyúló kesztölci erősségnek (lat. *Ad Statuas*, vö. TA. *castelic ~ kaztelic*). Korábban, 1073-ban itt vonja össze hadait Salamon király, később itt gyülekeznek az I. Ulászló és Hunyadi János ellen felvonuló hadak (ThurKr. 239 [227/826]; vö. még SÜMEGI 1997: 357, 2. j.), illetve itt állomásozik 1526-ban II. Lajos, mielőtt Mohácsra indul (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 37). A cikádori monostor helyének megválasztásában tehát minden bizonnyal stratégiai megfontolások is közrejátszottak. (A Szentfölddel való kapcsolat később is megmaradt, pl. 1157-ben alapítják az első ciszterci szentföldi monostort [Belmont], illetve magyar vonatkozásban Domonkos bán 1197-ben ciszterci apátság alapításával váltja meg szentföldi zarándokútját [Borsmonostor].)

A helyszín kiválasztásában mindezek mellett — úgy tűnik — kevésbé érvényesült az a szempont, hogy a monostor lakott területtől távol épüljön fel (vö. SÜMEGI 1997: 119). A VALTER ILONA által irányított ásatások során ugyanis a templom szomszédságában az egykori Szék falu temetőjét is megtalálták, így sejthető, hogy az apátsági templom az egykori plébániatemplom helyére épült,

ami azt látszik igazolni, hogy a ciszterci alapítás helye lakott volt. Mindez, bár elüt a korai ciszterci szokásoktól, a korabeli gyakorlattól mégsem teljesen idegen, vö. 1146-ban az angliai Rufford alapítása, ahol korábban szintén falu állt (SÜMEGI 1997: 210). A falut Szék és Rufford esetében is áttelepítették (SÜMEGI 1997: 122, 210–1). A lakott helyen történő letelepedés később sem szokatlan Magyarországon, vö. Zirc és Szentgotthárd alapítása.

Az apátság helyének feltárása és a régészeti kutatások tanúságtétele számunkra azt jelentheti, hogy a forrásokban párhuzamosan szereplő *Szék* és *Cikádor* nevek nyilvánvalóan ugyanazt a helyet jelölik, ennek nyomán nem kizárt, hogy *Cikádor* nevében közvetlenül a (településnévvel összefüggő) *szék* névelem keresendő. Mindenesetre szinte teljesen biztosan kizárható a *cika(fá)*-val való etimológiai kapcsolat (vö. BÁTKY 1922: 236), különösen annak képzős személynévként való értelmezése (BÁTKY i. h.; ő kapcsolja össze *Somodor*-ral: *cika+d+or ~ som+od+or;* innen KISS LAJOS: FNESz. *Bátaszék, Somodor*), még abban a formában is, hogy a *cikafa* 'tölgyfa' (vö. EtSz.) esetleges alakváltozata a *székfa* (1193: *cegufa,* 1320: *Tul zeekfa* 'tölgy székfa', OklSz.; vö. BÁTKY 1922: 235–7).

6. *Cikádor* a középkori okleveles forrásokban

Mindezek után célszerűnek látszik a források tanúságtételét megvizsgálni. A kutatók számára igen zavaró szempontként jelentkezett a *Szék* és *Cikádor* nevek névalak-, illetve írásváltozatainak nagy száma (vö. pl. FUXHOFFER 1858–1860: II, 89, MYSKOVSZKY 1874: 58, JANNUSCHEK 1877: 71, BÉKEFI 1894: 29–30), és nemhogy segítette volna a további kutatásokat, de azok akadályának látszott.

Mindenekelőtt célszerű a nyomtatott források névvariánsait a vizsgálódáson kívül rekeszteni, hiszen a könyvnyomtatás korában már nem létezett a cikádori ciszterci apátság, így a név homályos emléke (NB. a bencések *széki apátság*-nak nevezték a monostort) számos mellőzhető elírásra adott alkalmat (ezen névalakok felsorolását lásd BÉKEFI 1894: 29–30, SÜMEGI 1997: 87–8).

A középkori okleveles adatokat leginkább forráscsoportok szerint célszerű elrendezni, tartalmuk, illetve még inkább kibocsátójuk szerint (hasonló szempontú csoportosításra lásd SÜMEGI 1997: 88–91). Meglepően tanulságos kép tárul elénk.

6.1. A cikádori ciszterci apátság (1142–1419): 1272 k.: *Cycador* (H. 7: 138, RepCist. 86), 1274: *Chikador* (ÁÚO. 9: 102–3), 1279: *Cykador* (Z. 1: 42–3, RepCist. 86), 1290/1301: *Cikador* (ÁÚO. 10: 443, RepCist. 86), 1296/1299: *Cikador* (ÁÚO. 10: 441–2, RepCist. 86), 1347: *Chykodos* [helyesen: *Chycodor*] (SÜMEGI 1997: 419), 1353: *Cykador* (Z. 2: 501, Cs. 3: 411, RepCist. 83), 1382: Sigillum Conventus Monasterii de *Cicador* (BÉKEFI 1994: 41, RepCist. 83, 86), 1382: *Chykador* (BÉKEFI 1894: 109–11, RepCist. 85), 1407(/1423): *Chycador* (RepCist. 83, 86), é. n.: *Cykador* (ÁÚO. 10: 441), é. n.: *Chikador* (ÁÚO. 10: 443). Az adatok együttese meglehetősen homogén. Egyetlen betűtévesztéstől

eltekintve, a korszak változatos helyesírásával ugyan, de a ciszterci apátság magát következetesen a *Cikádor* névvel jelöli.

6.2. A széki bencés apátság (1420–1539): 1457: *Zeek* (RepCist. 83), 1465: *Zeek* (RepCist. 86). Az adatmennyiség meglehetősen alulprezentált, mindazonáltal a *Szék* megnevezés tűnik kizárólagosnak.

6.3. Heiligenkreuz, Cikádor anyamonostora: 1142: *Cicador* (F. 7/4: 60; vö. RepCist. 83), 1361: *Cykador* (RepCist. 88), 1378: *Cicador* (F. 9/6: 238). Az adatok kizárólag a *Cicador* névformát mutatják.

6.4. Cîteaux: 1193: *Cicador* (RepCist. 83), 1197: *Cicador* (RepCist. 30, 83), 1199: *Cicador* (RepCist. 83, 141), 1204: *Cicador* (RepCist. 90), 1212: *Cicador* (RepCist. 83), 1214: *Cicador* (RepCist. 83, 121), 1231: abbatibus de Sancto Godardo et *Cycadorum* (RepCist. 101), 1234: *Cicador* (RepCist. 83, 133), 1238: *Cicador* (RepCist. 91), 1272: *Cicador* (RepCist. 83, 201), 1274: *Cicador* (RepCist. 34; *Cikador* F. 7/2: 36), 1275: *Cicador* (F. 7/2: 41), 1411: *Czikador* (RepCist. 85), 1457: *Syrador* [helyesen: *Sycador*] (RepCist. 86, SÜMEGI 1997: 84). A Cîteaux-i káptalan iratai szintén egységesen a *Cicador* névalakot hozzák, mely a szó elején feltehetően *sz*-szel hangzott (vö. 1457-es adat). Az 1411-es irat arról szól, hogy egy minorita ferences ül Cikádor apáti székében, tehát minden bizonnyal valamely, a helyi viszonyokat ismerő magyar apát névközlése nyomán lett — a szokásostól eltérő helyesírással — rögzítve.

6.5. Egyéb külföldi ciszterci forrás: 1357: *Zicador* (BÉKEFI 1898: I, 255, RepCist. 84). A reini (osztrák) apát beszámolója cikádori látogatásáról, a nevet ott már *c*-vel hallhatta.

6.6. Magyarországi egyházi források (a pécsváradi, szekszárdi, kalocsai, óvári konvent és a fehérvári káptalan által kiállított oklevelek): 1. Ciszterci korszak: 1240: *Chycador* (H. 4: 24, ÁÚO. 7: 113), 1264: *Ciccador* (F. 7/5: 343), 1264: *Cycador* (F. 4/3: 248), 1276: *Cikathor* (ÁÚO. 10: 163–4, SÜMEGI 1997: 90), 1279: *Cykador* (Z. 1: 42–3, Cs. 3: 411, RepCist. 86), 1323: *Zek[y]* (ti. konvent; Z. 1: 263, SÜMEGI 1997: 90), 1340/1350: *Cykador* (Z. 1: 575–83, BÉKEFI 1894: 107, RepCist. 88), 1347: *Cykador* (Z. 4: 577–8, RepCist. 83–4), 1371: *Cikador*, *Chykador* (Z. 3: 417, Cs. 3: 411), 1373: *Cykador*, *Chykador* (Z. 3: 487, Cs. 3: 411), 1394: *Chykadar* (H. 1: 285, Cs. 3: 411), 1409: *Chykador* (RepCist. 83), é. n. (ciszterci vonatkozásban): *Cikador* (ÁÚO. 10: 457); 2. Bencés korszak: 1450: *Zeek* (Cs. 3: 411, RepCist. 85), 1469: *Zeek* (Cs. 3: 411), 1470: *Zeck* (BÉKEFI 1894: 26, SÜMEGI 1997: 85). A számos írásváltozat ellenére következetes, tehát más egyházi intézmények is tudnak az apátságok saját névhasználatáról: a ciszterci korszakban egy kivételtől eltekintve *Cikádor* szerepel, 1420 után kizárólag *Szék*.

6.7. Világi oklevelek (király, nádor, országbíró): 1. Ciszterci korszak: 1196/1404: *Czikador* (F. 2: 303), 1196/1454: *Chycador* (BÉKEFI 1894: 117, RepCist.

83), 1209: *Zhic* (SÜMEGI 1997: 91), 1235: *Chichador* (F. 3/2: 435, Cs. 3: 411), 1341/1454: *Czikador* (F. 8/4: 541–2), 1353/1404: *Czikador* (F. 9/2: 271–2), 1365: *Zeek* (Z. 4: 578–9, RepCist. 84), 1391: *Cykador* (Z. 4: 579–80, RepCist. 85), 1391: *Cykador, Zek* (Z. 4: 476, Cs. 3: 411, RepCist. 83), 1394: *Cykador, Zeek* (Z. 4: 575, Cs. 3: 411), é. n. (ciszterci vonatkozásban): *Cykador* (ÁÚO. 10: 420); 2. Bencés korszak: 1421: *Zegk* (Z. 8: 20, Cs. 3: 406), 1426: *Chykador* (Cs. 3: 411), 1430: *Cykador* (Cs. 3: 411), 1441: *Zeek* (H. 4: 331, Cs. 3: 411), 1454: Abbas de *Zeek* sive de *Chykador* (BÉKEFI 1894: 116, Cs. 3: 411, RepCist. 83), 1466: *Zeek* (Cs. 3: 411), 1470: *Zeek* (Cs. 3: 411), 1475: *Zeek* (RepCist. 83). A kép kissé tarkább, a világi hivatalok névhasználata kevésbé következetes. 1420 előtt is előfordul a *Szék* megnevezés, míg 1420 után is találkozunk a *Cikádor* névvel. Az adatok számaránya mégis a fentebbi megosztást erősíti. Mindennek az lehet az oka, hogy a névadatok forrása gyakran nem közvetlenül az érintett közösség. Másfelől először e forráscsoportban fordul elő a kettős névhasználat, ugyanakkor mindkét korszakra jellemzően.

6.8. Egyéb világi források: 1. Ciszterci korszak: 1381: *Cykador* (vö. SÜMEGI 1997: 417–9), 1411: *Cicodoro* wlgo Zarvasz*eek* ’Szarvasszék’ [?] (OklSz.); 2. Bencés korszak: 1429/1454: *Chykador, Chikador, Czikador* (Macsói bán; F. 10/7:187–9), 1440: *Zeek* (H. 4: 331–2), 1440/1470: *Czÿkador, Zeek* (ThurKr.), 1452: *Zeek* (Cs. 3: 411). A szerény adatolás mellett is kitűnik, hogy a kép meglehetősen vegyes. Az ok a még erőteljesebben közvetett névközlés lehet. Itt is találkozunk (mindkét korszak tekintetében) kettős névhasználattal.

6.9. Pápai kancellária és a pápai adószedők: 1. Ciszterci korszak: 1199: *Sicodor* (F 2: 354, Cs. 3: 411), 1205: *Stekdor [ɔ: Scekdor]* (F. 2: 462), 1206: *Cikedor* (F. 3/1: 38), 1210: *Cikedor* (F. 3/1: 98), 1212: „Soksardiensi et de *Sekudwor* Cisterciensis ordinis abbatibus Quinqueecclesiensis diocesis” (CDB; *Sekudvor* F. 3/1: 134; vö. PRT. 1: 624), 1218: *Cicador* (ÁÚO. 1: 155, PRT. 1: 644), 1231: *Siccodoro* (F. 3/2: 251), 1236: *Cicador* (ÁÚO. 2: 39), 1233: *Cicador* (ÁÚO. 2: 46), 1332: *Sicudor* (KOLLER 1782–1812: III, 330, SÜMEGI 1997: 97), 1333: *Cykadar, Chikador* (HAAS 1852: 377, SÜMEGI 1997: 82), 1367: *Ciccador, Cikador, Cicador* (F. 9/4: 71–2, RepCist. 84), 1376: *Chicador* (F. 9/5:111), 1402: *Cicador* (MVH. I/4: 455–6, RepCist. 85); 2. Bencés korszak: 1457: *Zeek* (Cs. 3: 411; RepCist. 86).

Az e csoportba tartozó források mutatkoznak a leginkább tanulságosnak. Mivel az adatok itt jellemzően közvetlen módon származnak az érintett közösségektől, természetesnek tűnik a ciszterci és bencés korszak következetes szétválása. Másfelől (mint az a pápai tizedjegyzékekben gyakorta előfordul, hiszen számos esetben idegen ajkúak jegyzik le a névadatot) itt találkozhatunk leginkább elírásokkal *(Stekdor, Cikedor)* éppúgy, mint újraértelmesített, népetimológiás alakokkal (*Siccodoro* < ol. **Sicco d’oro* kb. ’Aranypuszta’). De fellelhetünk az adatok között olyanokat is (jellemzően ilyenek a legkorábbiak), melyek

a kiejtést egyértelműnek vélt helyesírással igyekeznek rögzíteni (a legkorábbi időben ugyanis a név még valószínűleg itthon is *sz*-szel hangzott; vö. Cîteaux-i források): mint a *Sicodor* és *Stekdor* (olv. *Scekdor*) — ez utóbbi névalak talán éppen az élőnyelvi használatra jellemző (feltehetően csupán alkalmi) két nyílt szótagos tendencia érvényesülését is tükrözni látszik. S végezetül az adatok között megtalálható — vizsgálódásunk számára a legfontosabbként — a jelentéstartalom elhomályosodása előtti időszak emlékét őrző, viszonylag korai, akkurátusan lejegyzett, etimológiailag transzparens *Sekudwor ~ Sekudvor* (vö. még: *Sicudor*) alak.

7. *Cikádor* etimológiája

Eddigi vizsgálódásaink összegzéseként azt állítjuk, hogy az első magyar ciszterci monostor neve, *Cikádor*, a magyar nyelvi (a ciszterci alapítás előtti időkre visszautaló, ám onnan nem adatolható) *Székudvar* helynévre megy vissza. Ezt az elgondolást először KOLLER veti fel: „ha nem csalódom, a Cikádor név a Zek és Udvar komponensből lett összetéve" (1782–1812: III, 390), majd e felvetés két évszázadon át teljesen feledésbe merült. A későbbi kutatók az alakváltozatok tengerében nem figyeltek fel az árulkodó adatokra. A közelmúltban KOLLER meglátását SÜMEGI újította fel történeti munkájában (1997: 98). Az okleveles forrásanyag tanúságtétele nyomán *Cikádor* ezen etimológiája immár nemigen lehet kérdéses. Célszerűnek látszik azonban megvizsgálnunk, hogy milyen jelentést hordozhatnak e helynév elemei.

7.1. Az összetétel *udvar* utótagjának jelentése nem kérdéses, mint az ilyen típusú helynevekben rendesen: 'udvarház, kúria, telek épületekkel' (FNESz. *Balatonudvari, Szatmárudvari, Udvari*). E névcsoporttal rokon az *Udvarnok* helynév, mely eredendően a királyi udvarházak ellátását biztosító udvarnokok lakóhelye volt (FNESz. *Udvarnok*). Nem elképzelhetetlen, hogy *Székudvar* eredendően ilyen királyi udvarház, illetve királyi udvarnokok által lakott település volt. Ez esetben Cikádor alapítása hasonlít a negyven évvel későbbi Zircéhez (1182), ahol a monostor helye bizonyíthatóan a korábbi királyi udvarház volt (ide hozták 1060-ban a megsebesült I. András királyt, és itt halt meg).

7.2. Nem magától értetődő azonban a *szék* előtag jelentése, melyre nézve (ha eltekintünk a *cikafa ~ székfa* előtagjától), még mindig több lehetőség kínálkozik: 1. A 'bírói szék' jelentésű köszó helynévvé alakulva (vö. HŐKE 1880). 2. *Szék:* 'tojás szike ~ széke' (vö. OklSz., TESz. *szék*^{2}, ÚMTsz. *szék*^{2}), innen *cika* is, megszilárdult személyjeles alak (HORGER 1915: 112), esetleg 'csíra, torzsa' (MTsz.), illetve 'szemes termény belső része' (TESz. *szék*^{2}, ÚMTsz. *szik*^{2}) jelentésben is. 3. BALÁZS JÁNOS szerint lehetséges jelentése 'gyepű, sűrű szövedék, sövény', egyebekben innen eredezteti a *székely* népnevet is (1980: 259). 4. MÉSZÖLY GEDEON a *Szék, Széked* helyneveket 'víz, tó közepe, belseje' jelentésből eredezteti, összevetve a 'tojás széke' jelentéssel (1944). (A jóval későbbről

adatolható jelentésektől, pl. ’mészárszék’ [OklSz.], ’autonóm közigazgatási terület’ [uo.] stb. értelemszerűen eltekintünk.)

Felmerülhet az a kérdés is, hogy *Szék* helynevünk eredendően nem a *szik* változata-e? A TESz. itt veszi fel az általunk vizsgált helynév egyik alakváltozatát: 1199: „*Sic*odor”, az utótag magyarázata nélkül. Mégis, talán nem jár messze a megoldástól. Az ÚMTsz. adatolja *szék* változatban is (ÚMTsz. *szik*[1]). Ebben az esetben a — helynevünkre vonatkoztatható — kínált lehetőségek a következők: 1. ’szikes talaj, rosszul termő föld’; 2. ’mocsár, mocsaras hely’; 3. ’szikes talajú vízmeder’.

Jelentését tekintve — bár eldönteni csaknem lehetetlen —, mégis, elsősorban természetföldrajzi összefüggésben a *szik* ’szikes talaj, rosszul termő föld’ (esetleg a ’mocsár, mocsaras hely’: így SÜMEGI 1997: 95) jelentés látszik legvalószínűbbnek. A környéken számos mikrotoponimában névelemként fellelhető *széköd (= sziked), székös (= szikes)* itteni adatolt jelentése: ’szikes talajú terület’ (TMFN. 45; Bátaszék határában: 501, Decs határában: 482).

Alakjára nézve mind a régiségben (csak elvétve fordul elő kivétel, ami írásváltozatnak vagy tévesztésnek is betudható), mind a megye mai mikrotoponimáinak körében (egyedül kivéve a később telepített Lengyel községben, TMFN. 315) a közszó kizárólag *é*-s változatban fordul elő, tehát valószínűen a *Szék* változatot tarthatjuk elsődlegesnek.

Mindezek nyomán az sem látszik túlságosan valószínűnek, hogy a *szék* királyi jelenlétre utaló közszóból fejlődött volna, erre elegendő nyelvi kifejezőeszköz az *udvar* utótag. Az a kérdés pedig, hogy a település legkorábbi *Szék* nevéből lett később *Székudvar*, avagy az elsődleges *Székudvar*-ból a ciszterci betelepülés és a falu átköltöztetése után (az utótag funkcióvesztésével) alakult a *Szék* helynév, írásos források híján csaknem kideríthetetlen. A történeti párhuzamok ugyanakkor sejtetni engedik, hogy a királyi udvarház (s ezzel együtt a *Székudvar* elnevezés) lehetett az elsődleges.

8. A *Székudvar* > *Cikádor* alakváltozás nyelvtörténeti lehetősége

Ha — mint korábban érintettük — a *Székudvar* helynévből francia és/vagy német szerzetesek ajkán lett *Cikádor*, nem feltétlenül szükséges szabályos hangváltozásokat, illetve hangmegfeleltetéseket keresnünk. Mindazonáltal szeretnék rámutatni, hogy ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen, azaz a név etimológiai elhomályosulása és ezzel párhuzamosan hangalakjának megváltozása (részint) anyanyelvi névhasználók ajkán is megtörténhetett.

8.1. *sz* > *c*. E hangváltozás akár spontán affrikáció eredménye is lehetett, ami „elég gyakori hangváltozás” (HORGER 1915: 122).

A Heiligenkreuzból érkező alapító szerzetesek apátja — mint arra korábban utaltunk — francia anyanyelvű morimondi szerzetes lehetett. Minden bizonnyal ő tárgyalt II. Bélával, tehát akár az ő ajkán is megtörténhetett a névalakváltozás

néhány mozzanata. A latin (*e, i* előtti) *c*-ből származó francia *c* dezaffrikációja *(c > sz)* éppen erre az időre (12–13. század) esik (vö. HERMAN 1967: 114–5). A helyesírás természetesen konzervatív, azaz a francia *c* a továbbiakban az *sz* hang jelévé válik. Ez a francia helyesírási sajátosság is lehet az oka a *Székudvar* névalak *c*-vel történő lejegyzésének, amit Cîteaux-ban természetesen *sz*-nek ejtenek. (Helyesírás-történetileg mindezt igazolni látszanak a 13. századi francia *s ~ c* tévesztések, vö. HERMAN 1967: 98.)[1] A magyar *c*-s ejtés tehát akár az idegenszerű (franciás) helyesírás visszahatásaként is elképzelhető. Ha így történt, ebben az esetben is magyar névhasználók alakították a nevet.

A *c*-s ejtés mindazonáltal (az alapító osztrák szerzetesek névhasználatára visszavezetve) a németből is magyarázható. A magyar szókezdő *sz* ugyanis (korai helyesírásunk gyakorlata szerint) *z*-vel is lejegyezhető volt. Az ófelnémetben (melyet kb. 1100-ig számítunk; vö. HUTTERER 1986: 263) a *z* szintén az *sz* hang jele (minden bizonnyal innen kölcsönzi korai helyesírásunk), a *c* hangot ugyanakkor jelölték *tz* betűkapcsolattal, de jelölhették szintén *z*-vel is (hogy ne legyen zavar, az *sz* hangértékű *z* szárát lehúzták: *ʒ*). Az *s* eredetileg a palatalizált *ś* jele volt (vö. HUTTERER 1986: 266). Amikor ez utóbbi hang eltűnt a rendszerből — immár a középfelnémetben —, ennek jele *(s)* lett az *sz* hang jele, a *z* pedig a *c* hangé (HUTTERER 1986: 272). Természetesen sokáig párhuzamosan a *tz* és *ʒ* grafémák is használatban maradtak. (A kérdésről részletesen lásd SCHMIDT 1969: 162–3, 175–8.)[2] A német helyesírási gyakorlat ezen változása szintén eredményezhette — német ajkon — a névkezdő *z c*-s ejtését.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy német szó-, illetve névkölcsönzés is szóba jöhet. A magyar *Szék* víznevet például *Zicken* alakban találjuk a németben, melyet *Ciklény* formában kölcsönöztünk vissza (FNESz. *Németciklény*, vö. ZELLIGER 2010: 161). Ez a lehetőség egyben a második hang változását *(é > i)* is magyarázná.

A német nyelvi hatás feltételezését ugyanakkor némiképp gyengíti, hogy a heiligenkreuzi források között egyetlen *z*-s formára sem bukkanunk, a helyesírás e hivatalos iratokban mintha a francia gyakorlatot követné.

8.2. *é > i.* E változás magyarázatára is több lehetőség kínálkozik. Az első a német kölcsönzés, amit már érintettünk. A másik a magyar *szék ~ szik* nyelvjárási változatok megfeleltetése, a *szik* változat azonban e területen sem a történeti adatok körében, sem a mai földrajzi névi anyagban nem látszik relevánsnak.

Kínálkozik ezek mellett egy további magyarázat is. A francia és német ajkú szerzetesek a magyar hosszú *é* helyén (a hosszúság számukra nem releváns) zárt

[1] A francia hangtörténetre vonatkozó segítségéért, illetve a kapcsolódó szakirodalom figyelmembe ajánlásáért KOROMPAY KLÁRÁnak ezúton is köszönetet mondok.

[2] A német helyesírás-történetben nyújtott segítségét, illetve az ajánlott szakirodalmat GERSTNER KÁROLYnak hálásan köszönöm.

ë-t, illetve — mivel a hosszú magánhangzók szükségszerűen feljebb képzettek — még ennél is zártabb hangot hallhattak, melyet könnyen *i*-ként adaptálhattak.

Másfelől — a vulgáris latinban gyökerezően — a középlatinban (hasonlóan az újlatin nyelvekben, lásd pl. a franciában; vö. TRITTER 1999: 28, HERMAN 1967: 69–70, 2003: 33–4) a korábbi *i* helyén többféle pozícióban *ë* hangzik, míg a latin helyesírás (eltekintve a tévesztésektől) továbbra is *i*-t rögzít. A név *i*-vel történő írása elvben tehát akkor is lehetséges, ha az idegen ajkú névhasználó mégis zárt *ë*-ként akceptálja a névalak első magánhangzóját. Mindettől talán nem teljesen függetlenül a magyar *ë* írásjele korai emlékeinkben is gyakran *i* (vö. ÓMS. *eggen ig*; KT. *ymleti*), s esetleg ez jelenik meg az általunk vizsgált *Szék* helynév egyetlen *i*-s adatában is: 1209: *Zhic.*

8.3. *u* > *o* ~ *a* ~ *á.* A névváltozatok egy része valószínűleg a magyar névhasználói tevékenység eredményeként jött létre (lásd pl. az *o*-s alakokat). E magánhangzó-változás(ok) feltehetően (az etimológiai áttetszőség megszűntének nyomán) az ómagyar magánhangzók nyíltabbá válásával összefüggésben mehetett (mehettek) végbe. A Heiligenkreuzban és Cîteaux-ban idegen ajkúak által lejegyzett és végső soron hivatalossá vált névforma ezen magánhangzója viszont ettől függetlenül egyszerű hanghelyettesítés lehet. Mindazonáltal feltételezhetjük, hogy nem a *Székudvar* formát, hanem olyan névalakot vettek át a magyar névhasználóktól, melyben egy bizonyos fokú nyíltabbá válás már megtörténhetett.

8.4. $\beta > \emptyset$. Minden bizonnyal belső, magyar nyelvi fejlemény. Vö. a következő adatokkal: +1024/1308–1326: *Odornwk* (PRT. 7: 49), +1024/+1339/1350: *Odornuk* (F. 1: 310, PRT. 7: 479, DHA. 102), 1211: *udori* (PRT. 10: 504), 1341: *Odornuk* (PRT. 7: 519) stb., ezekkel szemben: 1214: *Oduory* (PRT. 1: 628), 1322: *Oduori* (PRT. 10: 528) stb. E feltehetően belső nyelvi változás is utalhat arra, hogy a *Cikádor* helynév nem feltétlenül közvetlenül a *Székudvar* névalakból formálódott a Magyarországra települt szerzetesek ajkán, ők egy olyan névalakváltozattal találkozhattak, amely bizonyos belső nyelvi változások eredményeként már módosulhatott (nyíltabbá válás, a β kiesése).

8.5. A *Székudvar* > *Cikádor* alakváltozás egy-egy mozzanatára — amint láttuk — akár több magyarázat is kínálkozhat, s nem biztos, hogy ezek közül csupán egyetlen helyes van. Lehetséges, hogy mindezen tényezők közül több is együttesen hatott a névalak átformálódására. Mindazonáltal célszerű szem előtt tartani, hogy még az anyanyelvű névhasználók ajkán sem minden esetben szabályos hangváltozások mentén módosul egy-egy szó-, illetve névalak, a nem anyanyelvi névhasználók pedig „az idegen nyelvi elemeket bizonyos áttételekkel (hanghelyettesítés, morfológiai, szemantikai adaptáció stb.) ugyan, de lényegében fonetikailag jegyzik fel” (MOLLAY 1982: 140).

9. *Székudvar* (Zaránd vármegye)

A *Székudvar* településnév a középkori Magyarországon másutt is megtalálható: a régi Zaránd (a török uralom után Arad) vármegyében, Kisjenőtől délnyugatra. A település középkori okleveles adatai: 1299: p. *Zeekwdwor* (ÁÚO. 10: 332), 1311: *Zekuduor* (A. 1: 242, Cs. 1: 745), 1332–1337: *Zecuduor* (Cs. 1: 745), 1406: *Zekudwar* (Cs. 1: 745), 1481: *Zeekwdwar* (Cs. 1: 745), 1485: *Zeekwdwar* (Cs 1: 745); az adatokhoz lásd még SUCIU 2: 138.

A vásárral és vámmal is rendelkező népes magyar település a török hódoltság idején elnéptelenedett, később a faluba román lakosság költözött. A településnév román megfelelője: *Socodor* (1851: *Szokodor*, SUCIU 2: 138), magyar alakja továbbra is *Székudvar* (1746: *Szék-Udvar*, SUCIU 2: 138; 1763–1785: *Székudvár*, EKFT.; 1808: *Székudvar*, LIPSZKY 156).

Figyelemre méltó, hogy a Zaránd vármegyei *Székudvar* közvetlen szomszédságában is található egy *Szék* nevű (1394) település (lásd MÁRKI II/1: 247, SUCIU 2: 406).

E párhuzamos helynév tanulsága vizsgálódásunk szempontjából a következő: A helynév a magyar névhasználatban etimológiailag mindvégig transzparens maradt, míg alakja — az etimológiai áttetszőség hiányában — a nem magyar anyanyelvűek ajkán módosult. S jóllehet az anyanyelvű névhasználat során is elhomályosulhat a név jelentése, és ennek nyomán megváltozhat az alakja, a nem magyar névhasználat során ez a változás szinte szükségszerűen bekövetkezik. A Tolna megyei *Székudvar* > *Cikádor* esetében a nagymértékű alakváltozás természetes módon feltételez ehhez hasonló idegennyelvűséget. A monostor alapítása (1142) előtt feltételezett, ám nem adatolható, a későbbi időkből is csupán reliktumként fennmaradt *Székudvar* helynév eltűnése az anyanyelvi névhasználatból ezen idegen nyelvi hatás mellett minden bizonnyal abban leli magyarázatát, hogy a helynevet a magyar névhasználók a *Szék* településnévvel váltották fel.

10. *Somodor*

KISS LAJOS kiváló érzékkel mutatott rá a *Cikádor* és a *Somodor* helynevek hasonló hangtani felépítésére, melynek nyomán etimológiájukat is indokoltan vélte összekapcsolhatónak (FNESz. *Bátaszék*). Mindazonáltal a helynév önmagában — csupán nyelvi alapon — nem szolgáltat elegendő támpontot eredetének feltárásához. A feltételezett párhuzamos etimológia (puszta személynévi eredet, mely *Somodor*-ra vonatkozóan a *som* növénynév *-d* és *-r* képzős származéka, lásd FNESz. *Somodor*) csupán ötletnek tekinthető, amely a jelentős dokumentációt — ebben számos névalakváltozatot — felvonultató *Cikádor* helynévre nem alkalmazható. A *Somodor*-ban felismerhető *som* mintájára a *Cikádor* névben felsejlő *cika(fa)* növénynévvel való kapcsolatot nem feltétlenül tartotta meggyőzőnek maga KISS LAJOS sem, amikor ekként fogalmazott: „A helység [ti. Bátaszék]

R. *Cikádor* (…) neve t a l á n a m. R. *cikafa* 'tölgy' (…) származéka" (FNESz. *Bátaszék*, a kiemelés tőlem: Sz. R.).

Célravezetőbbnek látszik, ha a KISS LAJOS — korábban BÁTKY (1922: 236) — által összekapcsolt etimológiát a másik irányból kíséreljük meg kibontani. A *Cikádor* helynév feltárt etimológiája *(< szék + udvar)* a *Somodor* névre alkalmazva a *som* növénynév és az *udvar* 'királyi udvarház' jelentésű köszó összetételét adhatja. (E párhuzam egyben erősíti azt a feltevésünket, hogy a *Székudvar* helynévben az előtag természetföldrajzi eredetű.)

A Somogy vármegyei helynév okleveles adatai: 1290/1323/1358/1405: *Somodar* (DF. 254714, vö. ZSOLDOS 2008: 154 [243]), 1327: *Sumodor* (Z. 1: 303), 1385/1408: *Somodar* (DL. 9376, Zs. 2/2: 185 [6431]), 1389: „item duas villas wdwarnicales Dalmad et *Somodor* nuncupatas in comitatu Symigiensi existentes" (DL. 100237, Zs. 1: 133 [1071]), 1389: „Villa wdwarnicalis *Somodor*" (Cs. 2: 640), 1389: *Somadar* (Cs. 2: 640), 1389/1390: *Somadar* (Zs. 1: 150 [1266]), 1393: *Somadar* (Zs. 1: 331 [3001]), 1398: *Somodar* (DL. 8353, Zs. 1: 606 [5496]), 1400: *Somodar* (DL. 8610, Zs. 2/1: 39 [312]), 1405: Georgio filio Ioannis de *Somodar* (Zs. 2/1: 476 [3919]), 1406: *Somodar* (DL. 87747, Zs. 2/1: 538 [4374]), 1407/1408: *Somadar* (DL. 87808, Zs. 2/2: 53 [5529], 57 [5559]), 1438: *Somodar* (Cs. 2: 640), 1443: *Somadar* (Cs. 2: 640), 1443–1445: *Somodor* (Cs. 2: 640), 1471: *Somodar* (H. 3: 425), 1506: *Somodar* (Cs. 2: 640).

Az adatok viszonylag későiek — ez esetben a korábbi névalak rekonstruálására alkalmas névreliktum sem maradt fönn —, ezért közvetlenül nem alkalmasak a feltett etimológia megtámogatására. (A β kiesése és a jelentés elhomályosulása — *Cikádor*-ral párhuzamosan — igen korán, már a 12. században, legkésőbb a 13. század első felében megtörténhetett.) Az 1389-re datált két első oklevélből azonban megtudjuk, hogy Somodor a „királyi udvarnokok faluja". Hasonlóképpen királyi birtokként ábrázolja későközépkori térképén ENGEL (2001). Ugyanakkor szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a települést már az Árpád-kor óta folyamatosan udvarnokok lakták. Ha ugyanis az Árpád-korban alapított település (első említése: 1290) időközben bármikor is kikerült volna a királyi birtokok közül, lakói a magánbirtoklás következményeként elveszítették volna az 1389-es oklevelekben említett udvarnok státuszukat. Amennyiben pedig a (nem királyi alapítású) falu az Anjouk alatt került volna be, vagy (egy feltételezett korábbi magánkézbe adás után) került volna vissza a királyi birtokok közé, annak lakóit szintén nem *udvarnok*-okként, hanem *conditionarius*-okként említenék a fenti források.[3] Ezen oklevelek tehát közvetetten arról tanúskodnak, hogy a település Árpád-kori, királyi alapítású udvarnokfalu, és ezen státusza leg-

[3] Az Árpád-korra vonatkozó következtetés NÓGRÁDI ÁRPÁD szíves közlése alapján, melyet ezúton is szeretnék megköszönni. Ugyancsak köszönettel tartozom az első három okleveles adat rendelkezésemre bocsátásáért.

alábbis a 14. század végéig folyamatos. A birtoktörténet tehát támogatni látszik a feltételezett etimológiát.

A *Somodor* helynév nem egyedülálló a középkori Magyarországon. Forrásaink Esztergom és Pozsony vármegyében is említenek ilyen nevű települést: 1. Esztergom vármegyében: 1244/XVIII.: *Somodor* (F. 4/1: 359, Gy. 2: 309), 1270: *Sumudur* (MES. 1: 582, Gy. 2: 309), 1275: *Sumodor* (ÁÚO. 9: 126), [1275]: *Sumodor* (Gy. 2: 309), 1275: *Symodor* (Gy. 2: 309), 1275: *Symodor* (ÁÚO. 9: 135), [1275]: *Symodor* (ÁÚO 12: 154, Gy. 2: 309), 1275: „*Somodor* … in Strigoniensi Comitatu" (F. 5/2: 286, ÁÚO. 12: 145), 1275: *Somodor* (F. 5/2: 288), 1275: *Somodor* (Gy. 2: 309), 1322: *Sumudur* (Gy. 2: 309), 1325: „*Somodor*… in Comitatu Strigoniensi" (F. 8/2: 669–70; Gy. 1325/1326-os évszámmal, *Symodor* formában közli, 2: 309), 1326: *Symodor* (F. 8/3: 118, Gy. 2: 309), 1328: *Somodor* (Gy. 2: 309), 1332: *Sumudur* (A. 2: 614, Gy. 2: 309), 1346: *Somodor, Symodor* (F. 9/1: 430–2), 1388: *Sumadar* (DL. 7452, Zs. 1: 81 [815]), 1407: *Somodor* (DL. 9300, Zs. 2/2: 32 [5405]); 2. Pozsony vármegyében: 1271/1402/1411: *Somodor* (Zs. 3: 186 [553]).

A *Somodor* nevet forrásainkban személynévként is fellelhetjük: 1255–1257: „*Sumudur* filius *Swmudur* … nobilibus" (Pozsonyi [!] káptalan; DL. 48508, H. 3: 19, 1260–1270-es évszámmal; ÁSz. 1256-os évszámmal), 1264: „Cosme Comitis Strigoniensis [!] … et Stephani filij *Sumudur*" (ÁÚO. 8: 103, ÁSz.), 1293: „Paulus filius *Sumudur* de Ilka" (ÁÚO. 5: 88, ÁSz.), 1296: „Paulo filio *Sumudur* … iobagionibus castri Posoniensis [!] de Ilka" (ÁSz.).

KISS LAJOS a személynévi használatot vélte elsődlegesnek a helynévivel szemben. Ebben esetleg az a megfontolás is vezethette, hogy az általa vizsgált Somogy vármegyei helynév adatai jórészt valóban későbbiek a késő Árpád-kori személynévi előfordulásokhoz képest. Az Esztergom és Pozsony vármegyék *Somodor* helyneveinek adatai között azonban jócskán találunk ugyanerre az időszakra vonatkozó említéseket (sőt, az első előfordulás éppen helynévi), így csupán kronológiai alapon nem indokolt a személynév elsődlegességének a feltevése. Számításba véve, hogy a személynévi előfordulások éppen Esztergom és Pozsony vármegyékhez köthetők, továbbá a fenti (*Cikádor*-ral párhuzamba állítható és elsősorban birtoktörténeti érvvel támogatható) etimológiai lehetőség tükrében a helynév elsődlegessége tűnik valószínűbbnek.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy mind a *Székudvar*, mind a **Somudvar (> Somodor)* helynevek természetföldrajzi előtagjukat tekintve tipológiailag tökéletesen illeszkednek a *Kőudvar* (Veszprém vm.), *Nádudvar* (Szabolcs vm.), (Nemes)*Nádudvar* (Fejér vm., Kalocsától délre) típusú nevek sorába.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BALASSA JÓZSEF (1894), A slavóniai nyelvjárás. *Nyr.* 23: 306–12.

BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.

BÁTKY ZSIGMOND (1922), Helynévtarlózások. *Föld és ember* 2: 235–42.

BÉKEFI REMIG (1894), *A czikádori apátság története.* Pécs

BÉKEFI REMIG (1898), *A pásztói apátság története 1–3.* Bp.

BEKE ÖDÖN (1932), A magyar etymológiai szótárhoz. Második közlemény. *Nyr.* 61: 22–6.

BÉRCZI BERNÁT (2009), A középkori zirci apátság romjai és rekonstrukciója. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában.* Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 172–90.

Cap. = Capitula [Káptalani határozatok]. In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152).* A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 39–46.

CCPr. = Carta Caritatis Prior [A Szeretet Okmányának (leg)korábbi változata]. In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152).* A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 69–82.

CDB. = *Collectio Diplomatica Benedictina.* CD-ROM, 2001.

CDH. = *Collectio Diplomatica Hungarica.* A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa. http://mol.arcanum.hu.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DF. = Diplomatikai Fényképgyűjtemény, l. CDH.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

DL. = Diplomatikai Levéltár, l. CDH.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

EmlGotth. = *Emlékfüzet Szent Gotthárd halálának kilencszáz éves évfordulóján 1038–1938.* Szerző és szerk. nélkül. Szentgotthárd, 1938.

ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.

EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II.* Bp., 1914–1944.

ExCist. = Exordium Cistercii [Cîteaux eredete]. In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152).* A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 27–31.

ExP. = Exordium Parvum [Cîteaux eredetének rövid története]. In: In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152).* A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 47–68.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

FUXHOFFER, DAMIANUS (1858–1860), *Monasteriologiae regni Hungariae 1–2.* Recognovit, ad fidem fontium revocavit et auxit MAURUS CZINÁR. Pestini.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

H. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.

HAAS MIHÁLY (1852), Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig. In: *Emlékkönyv 2.* Kiadja DANIELIK JÁNOS. Pest.

HANGAY ZOLTÁN (1991), *A pápák könyve. A római pápák Szent Pétertől II. János Pálig.* Bp.

HENGST, KARLHEINZ (2011), Patrociny Settlement Names in Eastern Germany. In: *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8.* Szerk. TÓTH VALÉRIA. Debrecen–Helsinki. 105–16.

HERMANN, JÓZSEF (1967), *Précis d'histoire de la langue française.* Bp.

HERMAN JÓZSEF (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja.* Bp.

HERVAY F. [FERENC] LEVENTE (1991), A ciszterci rend története Magyarországon. In: LÉKAI LAJOS, *A ciszterciek. Eszmény és valóság.* Bp. 470–92.

HORGER ANTAL (1915), Cika, ciha. *MNy.* 11: 122–3.

HŐKE LAJOS (1869), Báta, Czikádor, Földvár, Madocsa, Szekszárd monasterologiájához. *Magyar Sion* 7: 346–9.

HŐKE LAJOS (1876), Duna-földvár, s vidékének története, különös tekintettel Tolna megyére. *Tolnamegyei Közlöny,* április 12.

HŐKE LAJOS (1880), Tolnamegyei helynévmagyarázatok. *Tolnamegyei Közlöny,* július 4.

HUTTERER MIKLÓS (1986), *A germán nyelvek.* Bp.

JANUSCHEK, LEOPOLDUS (1877), *Originum Cisterciensium 1.* Wien.

KALÁSZ ELEK (1932), *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban.* Bp.

KépKr. = *Képes Krónika.* Fordította BOLLÓK JÁNOS. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 2004.

KISS LAJOS (1996), Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helységnevei (11–15. század) című doktori értekezéséről (361 oldal). *NÉ.* 18: 98–111.

KNIEZSA ISTVÁN (1965), *Csap* és *csapláros. MNy.* 61: 132–41.

KÚNOS IGNÁCZ (1882), Szerelmi népdalok. Székely Sándor gyűjteményéből sajtó alá rendezte s jegyzetekkel ellátte Abafi Lajos. [Ismertetés.] *Nyr.* 11: 225–8.

KOLLER, JOSEPHUS (1782–1812), *Historia episcopatus Quinqueecclesiensiarum 1–7.* Posonii–Pesthini.

LÉKAI LAJOS (1991), *A cisterciek. Eszmény és valóság.* Bp.

LIPSZKY = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna.* Buda, 1808.

LŐRINC JENŐ (1965), Cikola. *MNy.* 61: 345–6.

MÁRKI = MÁRKI SÁNDOR, *Arad vármegye és Arad szab. kir. város története. Arad vármegye és Arad szab. kir. város monographiája II/1–2.* Arad, 1892–1895.

MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. *3.* Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.

MÉSZÖLY GEDEON (1944), Székesfehérvár nevéről meg Szikszó eredetéről. *Nép és nyelv* 4: 25.

MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* METEM-könyvek 15. Bp.

MOLLAI KÁROLY (1982), *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Bp.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II.* Bp., 1893–1901.

MVH. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I, tom. 1–6.* Bp., 1884–1891.

MYSKOVSZKY VIKTOR (1874), A cikádori cisztercita-apátsági templom rommaradványa. *Archeológiai Közlemények* 9/2: 57–62.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

PISZTER IMRE (1899), *Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei 1–2.* Bp.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RepCist. = Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. FERENC L. [LEVENTE] HERVAY. Roma, 1984.

RÓMER FLÓRIS (1876), Román- és átmenetkori építmények hazánk területén. *Archeológiai Közlemények* 10: 10.

SCC. = Summa Cartae Caritatis [A Szeretet Okmányának foglalata]. In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152).* A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 33–8.

SCHMIDT, WILHELM (1969), *Geschichte der Deutschen sprache.* Berlin.

SCHWARTZ ELEMÉR (1932), *A nyugatmagyarországi német helységnevek.* Bp.

SCHWARTZ ELEMÉR (1933), *Szentgotthárd és vidéke a cisztercita letelepedése előtt.* Bp.

SermDiv. = Sancti Bernardi abbatis Clarae Vallensis Sermones de diversis. In: [PL. =] Patrologiae Cursus Completus seu Bibliotheca Universalis […] Omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum […]. Series Latina. 1–217. Accurante JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1844–1855. Új kiadása: 1880–1895. 183: 537–748.

SIMONYI ZSIGMOND (1916), A szófejtő szótárhoz. A C betű cikkeihez. *Nyr.* 45: 290–8.
SUCIU = CORIOLAN SUCIU, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania 1–2.* Bucureşti, 1967–1968.
SÜMEGI JÓZSEF (1997), Cikádor története a középkorban. In: *Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig.* Szerk. DOBOS GYULA. Bátaszék. 76–428.
SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (2009), Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában.* Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 146–61.
SZÉKELY GYÖRGY (2005), Telepesek, keresztes hadjáratok. In: *Európa ezer éve. A középkor 1.* Szerk. KLANICZAY GÁBOR. Bp. 337–46.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
SZERENCSÉS RÓBERT (2009), A Ciszterci Rend kerengőépítkezései az első alapítások idejéből. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában.* Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 162–71.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
ThurKr. = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum 1.* Ed.: GALÁNTAI, ELISABETH–KRISTÓ, JULIUS. Bp.
TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
TRITTER, JEAN-LOUIS (1999), *Histoire de la langue française.* Paris.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
VALTER, ILONA (1996), Die Erforschung der ungarischen Zisterzienserklöster mit besonderer Berücksichtigung der Abtei Cikador. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 12: 227–37.
VALTER ILONA (1998), A cikádori ciszterci apátság kutatása. In: *Hermann Egyed emlékkönyv.* Szerk. SÜMEGI JÓZSEF–ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 155–66.
VALTER ILONA (2009), A középkori magyar ciszterci monostorok alaprajzi és építészeti sajátosságai. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában.* Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 127–45.
Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
ZELLIGER ERZSÉBET (2010), Magyarokra utaló földrajzi nevek Ausztriában. In: *Emlékkönyv Mező András tiszteletére.* Szerk. P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT. Nyíregyháza. 153–64.
Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–10.* Összeállította [1–2.] MÁLYUSZ ELEMÉR. [3–7.] MÁLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA IVÁN. [8–9.] BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. [10.] C. TÓTH NORBERT. Bp., 1951–2007.
ZSOLDOS ATTILA (2008), *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Bp.

Rácz Anita

Gondolatok a *Magyarad ~ Magyaród* helynevekről*

1. A népnevek településnevekben való előfordulásának immáron hosszabb ideje tartó vizsgálata közben egy olyan névcsoport keltette fel a figyelmemet, amelynek a népnevekből alakult településnevek közötti helye erősen kétséges, s ez a *Magyarad ~ Magyaród* alakú nevek csoportja. Összegyűjtött névkorpuszomban, amely a Kárpát-medence területén a magyar nyelvtörténet által ómagyar kornak nevezett időszakban (a honfoglalástól 1526-ig) előforduló népnévi eredetű településneveket tartalmazza, 12 ilyen név bukkan fel, amelyek közül háromról már KISS LAJOS is véleményt nyilvánított. Ezek egyike a Pozsony megyei *Magyarad* település elnevezése, amelynek a FNESz. törzsnévi vagy azon alapuló személynévi eredetét feltételezi: „A *Magyar* hn. a szn.-ként is alkalmazott *Mogyer* törzsnévből keletkezett" (FNESz. *Nagymagyar*). Elképzelését talán a település általa is idézett 1237-es *Mager* (Adatok 10: 8, ÁÚO. 7: 48) vegyes hangrendű névalakjára alapozta, amely egyben a település első említése is. Ezen kívül azonban a további általam ismert 29 névadata közül csupán egyetlen, az 1311-ből származó *Mog[e]ri* (AnjouOkl. 3: 29/48, AO. 1: 225–6) alak mutatja ugyanezt a vegyes hangrendű alakot, amely azonban az oklevélolvasók kiegészítésének eredménye, amit az AnjouOkl.-ban olvasható szögletes zárójelben közölt *[e]*-vel írott alak mutat.

A második ide vonható település a Hont megyei *Magyarád*, amelyről a FNESz. a következőt írja: „A *Magyarád* < R. *Mogyoród* hn. a m. *mogyoró* növénynévnek a *-d* képzős származéka." (FNESz. *Hévmagyarád*). Hasonlóan nyilatkozik etimológiai szótárunk a harmadik, a Zala megyei *Magyaród* település nevének etimológiájáról is, amelyet szintén a *mogyoró* növénynév *-d* képzős származékaként magyaráz (FNESz. *Balatonmagyaród*). Ezekben a névmagyarázatokban KISS LAJOS nem indokolja meg a véleményét, de az eredeztetésekből kitűnik, hogy a kérdéses névforma névalkotó lexémájaként a *magyar* népnév, a *Megyer* törzsnév, valamint a belőlük alakult személynevek is gyanúba jöhetnek, ezeken túl pedig alapjukként a *mogyoró* növénynév is felmerül.

* A publikáció elkészítését a Bolyai Kutatási Ösztöndíj, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Dolgozatomban a fentebb említett 12 település névalakjait több szempontú vizsgálat alá vonom, megpróbálok objektív fogódzókat keresni a névfejtésekhez, amelyek segítségével talán kiderülhet a nevek valódi etimológiája. Vizsgálatom során áttekintem a *Magyar* személynévi eredeztetés lehetőségét, a *Megyer* törzsnévre vagy az ebből alakult személynévre történő visszavezetés esélyét, az esetleges névalkotó lexémaként szóba jöhető *mogyoró* és *magyar* nyelvtörténeti előfordulását mind a névalak, mind a kronológia tekintetében, majd ezek tanulságát összevetem a településnevek tanulságával. Továbbá foglalkozom a névalakok nyelvföldrajzi tulajdonságaival, illetve az elnevezések kialakulásának lehetőségét a morfofonológia oldaláról is megközelítem.

2. Legelőször a kérdéses településnevek *Magyar* személynévi, illetve *Megyer* törzsnévi eredeztetésének lehetőségéről szólok röviden.

2.1. Igencsak megnehezíti a népnévi vagy abból alakult személynévi eredetű kérdés eldöntését az a körülmény, hogy a magyar nyelvben a népnevek minden akadály és bármiféle névalkotó morféma nélkül ugyanúgy válhattak településnévvé, mint személynévvé. Sőt, a népnévből alakult településnév is lehetett alapja személynévnek (vö. BENKŐ 1998: 44–5), tehát népnév > személynév > településnév, népnév > településnév, illetve népnév > településnév > személynév > településnév névalakulási mintával is számolhatunk. A *Magyar* személynév első, az írásosságból adatolható alakja FEHÉRTÓI KATALIN munkája szerint 1240-ben *Mogor* formában jelent meg (ÁSz. 562). Ilyen alak, illetve ennek nyíltabbá válással alakult *Magar*, valamint palatalizált mássalhangzót jelölő *Magyar* formája mindenféle morféma nélkül vagy a *-d* képzőmorféma előtt (látszólag tővéghangzóval kapcsolódva, erről majd később is szó esik) valamennyi település névadatai között megtalálható. A helynevek közvetlenül népnévi vagy személynévi eredetét azonban a fenti névalakulási sajátosság miatt csak akkor tudjuk bizonyosan megállapítani, ha erre megkérdőjelezhetetlen történeti bizonyítékkal rendelkezünk. Ilyen történeti tényre a vizsgált települések esetében egyetlen forrásom sem utal. Ezen a ponton azonban egy dolgot mindenképpen meg kell jegyeznem: nem szabad elfelejteni, hogy a személynév végső soron népnévre vezethető vissza.

2.2. A következő feladat a törzsnévi származtatás kérdésének a vizsgálata. A minden település által mutatott csupa veláris magánhangzót tartalmazó névalakok között esetleg a törzsnévi eredetre mutató vegyes hangrendű *Magyer* alak három, a csak palatális magánhangzókat tartalmazó bizonyosan törzsnévi *Megyer* formák két település névadatai között vannak jelen, míg egyetlen esetben mindkét változatot megtalálhatjuk. Öt település névadataiban azonban kizárólag veláris magánhangzót láthatunk.

Azon települések esetében, amelyeknek van *Meger* alakjuk is (3), véleményem szerint joggal tehető fel a törzsnévi eredeztetés. Ilyen a Nyitra vármegye-

beli *Magyarad*[1] település, amelynek a névadatai közül csak az első, a legkorábbi névelőfordulás — amely az esztergomi káptalan 1156-os dézsmajegyzékéből való *mogorod* forma — veláris hangrendű (Gy. 4: 422, Adatok 10: 10, KNIEZSA 1939: 175). A többi névalak kizárólag palatális magánhangzót tartalmaz, ezeknek a kérdéses településre való vonatkozását GYÖRFFY eleve is kétségesnek látja: megjegyzi, hogy ezek az adatok talán a Berenccsel szomszédos vagy a Berenccsel azonosnak tekinthető Megyered települést nevezhetik meg (Gy. 4: 422). Ezt a bizonytalanságot a címszó is jelzi: *Magyarad (1–2? Megyered?).*

Hasonló elnevezésű és népnévi eredetét illetően elgondolásom szerint szintén kételkedésre okot adó település Heves vármegyében is létezett, amelynek a legkorábbi, a XIII. század közepéről idézhető névformája a veláris hangrendű *Magyarad*, de több mint félszáz évvel később már a törzsnévinek látszó palatális *Megered* alak jelenik meg, illetve a források szerint a településnek puszta törzsnévi alakú *Meger* névváltozata is adatolható a XIV. század első feléből.[2]

A harmadik e körbe vonható *Magyarád*[3] település Pozsony vármegyében található, amelynek a XIV. század elejéről adatolható veláris magánhangzós alakjai mellett nem sokkal később, még a század első harmadában megjelennek a vegyes hangrendű alakjai és a csak palatálisokkal álló *Megered* forma is. E három településnek tehát van *Megyer ~ Meg(y)ered* névformája.

Egy-egy Hont, Pozsony és Zala megyei település esetében a veláris hangrendű névalakok mellett tisztán palatális változattal nem, de egy-egy vegyes hangrendű *Magerad* alakkal találkozhatunk. A Hont megyei *Magyarad*[4] település

---

[1] **Magyarad? ~ Megyered?** 'település Nyitra vm.-ben Szőlős határában, a Nyitra közelében' 1156: *mogorod* (Gy. 4: 422, Adatok 10: 10, KNIEZSA 1939: 175), 1247/1311/1370, 1311/1370: *Megered* … nunc autem *Berench* nuncupata ~ *Berench* quondam *Megered* vocata (Gy. 4: 42, AnjouOkl. 3: 65/131), 1325: *Megyered*be (AnjouOkl. 9: 209/372). KNIEZSA megjegyzése szerint Szőlős határában fekvő helység, esetleg leányegyház lehetett (1939: 177). A későbbi Alsószőlős, a mai szlovák Dolný Vinodol (Lelkes 79) és Felsőszőlős, a mai szlovák Horný Vinodol (Lelkes 211) határában.

[2] **Magyarad? ~ Megyer(ed)?** 'település Heves vm.-ben, Poroszló mellett DNy-ra' **Magyarad** 1261: *Magyarad* (Cs. 1: 66, F. 4/3: 36, Adatok 10: 13), 1261/1271: *Magarad,* v. (Gy. 3: 114), 1494: *Magiarad* (Cs. 1: 66), **Megyered** 1327: *Megered,* p. (Gy. 3: 114, F. 8/3: 199–201, AnjouOkl. 11: 238/507), **Megyer** 1346: *Megyer,* p. (Gy. 3: 114, Károlyi 1: 167). ENGEL térképének (2001) adatközlése szerint ma hn. Újlőrincfalva határában K–DK-re: Magyarád (vö. Gy. 3: 114).

[3] **Magyarád** 'település Pozsony vm.-ben, Nagyszombat mellett D-re' 1306, 1307, 1316>1489, 1335, 1335/1364: *Magarad* (AnjouOkl. 2: 44/87, 106/235, 4: 111/285, 19: 47/9, 249/557, F. 8/4: 77–80, 8/5: 30–1, 33–4), 1316>1489, 1335/1364, 1343>1350: *Magyarad* (AnjouOkl. 4: 111/285, 19: 249/557, 27: 515/856, AO. 5: 376–7), 1325, 1325/1334, 1325/1440, 1325/1481/1487/1492, 1325/1487/1492, 1325/1492, 1335, 1335/1516, 1335/1520: *Magerad* (AnjouOkl. 9: 94/152, 95/153, 19: 47/9, 49/95, 80/165, AO. 2: 190–2, 3: 132–7, F. 8/4: 77–80, 103–6), 1325>1335: *Magerat* (AnjouOkl. 9: 309/574), 1326/1340: *Megered* (AnjouOkl. 10: 143/206). Később Vágmagyarád, a mai szlovák Modranka (Lelkes 624).

[4] **Magyar(ad) ~ Kismagyarad** 'település Hont vm. középső részén, Dalmad, Szántó határosa Ipolyságtól ÉNy-ra' **Magyarad** 1245, 1247, 1298/1350: *Mogorod,* v. (Gy. 3: 217, HO. 8: 51, F. 4/3:

korai, a XIII. század első feléből származó zártabb veláris magánhangzós *Mogorod* alakjai mellett három évtizeddel későbbről már a nyíltabb *Magarad,* a népnévre utaló formák mutatkoznak, 1348-ban pedig felbukkan a *Magerad* névforma. Ugyanígy mély és vegyes hangrendű névadatok figyelhetők meg a Pozsony megyei *Magyarad*[5] és a Zala megyei *Magyaród*[6] települések esetében is. Figyelemre méltó, hogy a zalai település egyetlen vegyes hangrendű *Magerad* alakja egy +1322/1335-ös datálású hamis oklevélből származik.

A vegyes hangrendű alak azonban a *magyar* és a *megyer* közös előzménye volt, így ha a településnek nincs csupa palatálist tartalmazó alakja, a vegyes hangrend nemigen tekinthető a törzsnévi származtatás bizonyítékának. Az első

280, Adatok 10: 11, Bakács 153), 1276, 1300, 1328, 1329, 1342, 1343, 1343/1496, 1343/1497, 1356, 1388, 1502: *Magarad,* p. (Gy. 3: 217, AnjouOkl. 12: 257/484, 13: 152/237, 26: 160/188, 246/314, 27: 298/471, HO. 8: 182–4, 413, AO. 2: 407–8, Pilis 329–31, Bakács 153, F. 9/2: 512), 1276, 1310: *Magharad,* t. (Gy. 3: 217, AnjouOkl. 2: 389/891, 389/892, HO. 8: 182–4), 1311> 1388, 1312>1388, 1317/Más, 1335/1388, 1342, 1343, 1343/1346, 1343/1388, 1346, 1347/1388, 1348, 1348/1388, 1353, 1354, 1356, 1359, 1360, 1388, 1416, 1465, 1492, 1493, 1494, 1496, 1496/1497, 1496/1516, 1497, 1499, 1500, 1504, 1505, 1510, 1514, 1516, 1517, 1518, 1519, 1520, 1521, 1523, 1525: *Magyarad,* p., t. (Gy. 3: 217, Bakács 153, AnjouOkl. 3: 22/31, 167/364, 19: 209/462, 26: 267/357, 267/358, 27: 288/449, AO. 4: 573–4, 5: 210, F. 9/2: 343), 1342: *Magyar* (AnjouOkl. 26: 390/583), 1348: *Magerad* (Bakács 153), 1414, 1496: *Magyarath* (Bakács 153), 1482, 1508: *Magyard* (Bakács 153), 1497: *Mogyorod* (Bakács 153), 1518: *Magiarad* (Bakács 153), 1523: *Magaryad* (Bakács 153), 1525: *Magyharad* (Bakács 153), **Kismagyarad** 1348: *minor Magyarad* (Bakács 153, AO. 5: 210). Később Hévmagyarád, a mai szlovák Malinovec (Lelkes 258).

[5] **Magyar(i) ~ Marcamagyar ~ Magyarad** 'település Pozsony vm.-ben, Pozsonytól K–DK-re' **Magyar** 1237: *Mager* (Adatok 10: 8, ÁÚO. 7: 48), 1284, 1328/1337: *Mogor* (Adatok 10: 8, HOkl. 96, AnjouOkl. 12: 117/224), 1309/1360, 1331, 1343: *Magyar* (AnjouOkl. 2: 324/737, 15: 113/200, 27: 115/125, F. 10/3: 286–7, AO. 1: 179–80), 1310, 1311, 1313/1513/1517: *Magar* (AnjouOkl. 2: 358/816, 3: 87/177, 218/485, AO. 1: 193–4, 236–7), 1312/1375: *Magor* (AnjouOkl. 3: 180/398, F. 8/1: 475–6), 1343: *Magiar* (AnjouOkl. 27: 115/125), **Magyari** 1301, 1301/1312, 1302, 1304: *Mogori* (AnjouOkl. 1: 53/26, 149/246, 316/648, AO. 1: 87–8), 1311: *Mog[e]ri* (AnjouOkl. 3: 29/48, AO. 1: 225–6), **Marcamagyar** 1305>1340, 1328>1340, 1340: *Marczamagyar* (AnjouOkl. 1: 382/799, 12: 269/511, 24: 175/375), 1(308), 1330: *Marchamagyar* (AnjouOkl. 2: 134/299, 14: 344/610), 1313: *Morchamogor* (AnjouOkl. 3: 199/444, 201/449, F. 8/1: 525–6, HO. 4: 122, AO. 1: 283–4), 1313/1323, 1323/1323/1323, 1313/1323/1323/1323: *Marchmagar* (AnjouOkl. 3: 199/445, 7: 74/143, 257/552, HO. 4: 121–3, AO. 1: 283), 1(318), 1323, 1323/1323: *Marchamagar* (AnjouOkl. 5: 10/5, 7: 74/143, 257/552, HO. 4: 121–3, 136–7), 1328/1337: *Morchamagyar* (AnjouOkl. 12: 117/224), 1330: *Marchamogyar* (AnjouOkl. 14: 344/610), 1331: *Mathamagyar* (AnjouOkl. 15: 113/200, F. 10/3: 286–7), **Magyarad** 1324: *Magarad* (AnjouOkl. 8: 156/305). A XIV. század elejéről adatolható a település német **Magendorf** (1318: *Magendorf,* AnjouOkl. 5: 143/358) elnevezése. Később Nagymagyar, a mai szlovák Zlaté Klasy (Lelkes 423).

[6] **Magyaród 1.** 'település Zala vm.-ben, Kanizsától ÉNy-ra' +1322/1335: *Magerad,* p. (AnjouOkl. 6: 206/559), 1459, 1465: *Magyarad,* p. (Cs. 3: 80, ZalaiO. 2: 583, Adatok 10: 23), 1468: *Magyarod* (Cs. 3: 80). A későbbi Magyaród (Lelkes 492).

három település kapcsán tehát — ahol van tisztán palatális magánhangzókat tartalmazó névforma is — magam is elképzelhetőnek tartom a törzsnévi származtatást, a második háromnál már inkább kételkedem, ám a névalakok adatolásának véletlenszerűségével számolva ezt a lehetőséget nem zárom ki, és ezekre a későbbiekben még vissza is fogok térni.

2.3. A törzsnevekből alakult személynevek kérdése egészen KNIEZSA ISTVÁN munkásságáig nyúlik vissza, aki elsőként próbálta meg összefoglalni a törzsnévi eredetű településnevek általános jellemzőit, amelyek között az is szerepel, hogy személynévi használatban törzsnév nem fordult elő (1938: 371). KRISTÓ GYULA azonban tévesnek találta ezt a megállapítást, s egy fél évszázad múltán meg is cáfolta (1983) azt bizonyítva, hogy a törzsnevek ritkán ugyan, de előfordulnak személynévként. Az ő véleményét támasztja alá FEHÉRTÓI KATALIN munkája is, amelyben a nyolc törzsnévből négynek *(Nyék, Kürt, Tarján, Keszi ~ Kesző)* adatolható is a személynévi megfelelője (ÁSz.), ám ezek között nem szerepel a *Megyer.* Természetesen ez akár az oklevelekben való véletlen előfordulás rovására is írható, de az utóbbi három település névalakjainak ismeretében valószínűtlennek tartom a törzsnévre visszavezethető közvetlen személynévi származtatást. Ugyanakkor azt se felejtsük el, hogy — ahogyan a népnevek esetében is láttuk — a törzsnév településnévi áttétellel is személynévvé alakulhat, ami ismét alapjává válhat egy új település nevének, azaz: törzsnév > településnév > személynév > településnév névalakulással is számolhatunk. Bizonyítani azonban ezt az utat sem tudjuk egyetlen esetben sem.

3. Újabb szempont a vizsgált névalakok *mogyoró* növénynévre való visszavezethetőségének kérdése lehet. E téma alaposabb körüljárásához a kiindulópont az etimológiai, nyelvtörténeti szótárak régi adatainak tanulsága kell, hogy legyen. A most vizsgált 12 település rendelkezésemre álló névadatainak, azok első előfordulásának datálása akkor is beszédes lehet, ha az első írásosságban megjelenő névalakot illetően tisztában vagyunk a véletlen szerepével is. A település és az elsőként rögzített névforma ugyanis az oklevél megszületésekor értelemszerűen már használatban volt, kialakulása valamikor korábban történt meg.

A *mogyoró* növénynév legkorábbi előfordulását a TESz. az 1055-ös TA.-ból idézi *munorau ~ monarau* formában. A lexéma korai alakjaiban az első két magánhangzó nyelvállásfoka a korabeli helyesírás és az éppen zajló nyíltabbá válás miatt nem egyértelmű, de ez nem is jelent problémát a *magyar* és a *mogyoró* szavak felismerésében, hiszen a név belseji mássalhangzó a palatális nazális *ny.* A TESz. további adatai alapján a növény neve egyértelműen alsó nyelvállású magánhangzóval a XIV. század második felében jelenik meg, a szó belseji mássalhangzó azonban változatlanul *ny* (1367: *Maniarou*bukur). Az Abaúj–Csongrád vármegyék névanyagát 1350-ig feldolgozó „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) 1. kötetének *mogyoró* előtagot tartalmazó névadataiban szintén kivé-

tel nélkül az *ny* mássalhangzó van jelen. A TESz. szerint a viszonylag későn végbement *ny* > *gy* változás eredményeként létrejött, affrikátát tartalmazó első adat, amely majd a helynév-etimológia (ti. *magyar* vagy *mogyoró*) megállapításában gondot okoz, a XVI. század első harmadából, 1538-ból adatolható *mogijro* formában. Az OklSz. már két évszázaddal korábbról, 1338-ból idéz hasonló, de sajnos, településnévben megjelenő alakot (Villarum Kolun et *Mogyorod* uocatarum, Veszpr. 4, Kolon), s mivel ez nem közszói használatú, nem derül ki egyértelműen, hogy melyik lexéma az alapja, a probléma megoldásához ez az adat tehát nem járulhat hozzá. A *mogyoró* közszói adatolása *gy*-vel ebben a szótárban csakúgy, mint a TESz.-ben, kései: 1567-ből a *mogyoro*hagyma, majd 1719-ből a *magyaró*fa növénynevekben fordul elő. Márpedig anyagomban a legkorábbi *gy* affrikátával álló településnévi adat egy 1019-es, hamis oklevélből idézhető *Magyarad* forma, a Zala megyei, mai Balatonmagyaród első említése. Legkorábbi hiteles oklevélből idézhető névformánk pedig a Nyitra vármegyében, a Nyitra közelében fekvő Magyarad 1156-os *mogorod* névalakja. Figyelemre méltó ezeken kívül, hogy az összegyűjtött településnevek között egyetlen olyan sem szerepel, amelynek névadatai között a legrégebbi *monyoró* alapszó lenne felismerhető, azaz a rendelkezésemre álló elnevezések mindegyikében a *gy* affrikátát láthatjuk. Ha az idézett szótáraink szerint csak későn ment végbe az *ny* > *gy* változás, akkor mi lehet az említett jelenség oka?

4. Munkám során elsőként a kérdéses etimológiájú településnevek viszonylag egységesnek látszó földrajzi elhelyezkedése tűnt fel. Az egyetlen Arad vármegyebeli, illetve a két Heves vármegyei település[7] kivételével ugyanis a helynevek a Dunán túl, illetve a Duna vonalától É-ra fekvő területeken bukkannak fel. Azonnal adódik a gondolat, hogy lehetőségeinkhez mérten a nyelvföldrajzi viszonyokat is áttekintsük. Ez a vizsgálati szempont a névalakok etimológiai eredeztetésének lehetőségei közül a *magyar* vagy a *mogyoró* névszók közötti döntést segíthetné. Mivel ennyire feltűnő a települések Kárpát-medencében való földrajzi elhelyezkedése, úgy vélem, tanulságos lehet „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak *mogyoró* térképlapját megvizsgálni még akkor is, ha az atlasz meszsze nem az ómagyar kor nyelvjárási viszonyainak a bemutatására készült. Az atlasz I. kötetének 111. lapján a növénynév *magyaró* típusú névalakjai szinte kizárólag a Dunántúlon figyelhetők meg, ezen a területen kívül a Duna vonalától K-re, a legdélebbi terület négy kutatópontján regisztrálták ezt a névformát. A Dunántúlon csupán a Duna vonalától D-re egy vékony csíkban látszik ennek az

[7] **Magyarad** ’település Arad vm. középső részén, Világosvártól ÉK-re’ é. n.: *Magyarád* (Adatok 10: 31). Később Magyarád, a mai román Măderat (Lelkes 376), illetve **Lukácsimagyarad** ’település Heves vm.-ben, pontosabb lokalizálása ismeretlen, (Hév)Magyaráddal együtt említik’ 1342: *Magarad Lucasi* (AnjouOkl. 26: 160/188), a másik hevesi település adatát lásd a 2. lábjegyzetben!

alaknak a hiánya (itt a *mogyoró*-féle nevek adatolhatók), illetve a Duna vonala mellett Ny-ra fekvő legdélebbi vidéken, Tolna legdélebbi csücskében és Baranyában a *monyoró*-féle alakok jelenléte mutatható ki. A Dunától K-re pedig az előbb említett négy kutatópont kivételével a köznyelvihez közelebb álló *mogyoró* különböző diftongusos alakváltozatait használják.

Ezek szerint a dunántúli nevek alapja valószínűleg a *mogyoró* lexéma. Itt viszont egy újabb kérdés merülhet fel: ha a nevek alapja a Dunántúlon használatban lévő *magyaró* növénynév, akkor mi magyarázza a képzős alakok *-d* morféma előtti, szóvégi magánhangzójának túlnyomóan alsó nyelvállásfokú *a*-ként való jelenlétét? A kilenc Dunántúlon, illetve a Dunától É-ra fekvő település közül csupán a két Zala vármegyei és az egyetlen Somogy megyei Magyaród[8] nevei között láthatunk egy-egy adattal képviselve *Mag(y)arod* formát. Miért a *Magyarad* és nem a *Magyaród* a jellemző előfordulású alak? Ez esetleg magyarázható lenne a nyíltabbá válási folyamattal, de sokkal valószínűbbnek gondolom a *magyaró* növénynév E/2. személyű *-d* birtokos személyjellel ellátott *magyaród* alakjának a településnévtől való világos megkülönböztetésére irányuló törekvést. A *magyaród : Magyarad* szembenállással a két különböző nyelvi funkció megvalósulása teljesen egyértelművé válik a nyelvhasználók számára.

Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy négy település esetében a névalak továbbélésekor a *Magyarád* formát használják (ma *Magyarád* a korabeli Arad és Heves vármegyében, *Hévmagyarád* Hont, *Vágmagyarád* Pozsony vármegyében). Ezekben az alakokban vajon később nyúlt meg az utolsó szótagbeli magánhangzó vagy eredetileg is hosszú volt, csak a korabeli helyesírás nem tükrözteti ezt? Mindenesetre a jelenség hasonlatosnak látszik a *lapu* > *Magyarlapád* névalakuláshoz, illetve esetleg a *nyár* > *Nyárád* képzős névformának is lehet hozzá köze. A *Mogyoród* > *Magyarád* névalakváltozás már KARÁCSONYI JÁNOSnak is feltűnt, s a következő összefüggésben említi: „a Simeon név vagy a magyar nép, vagy a latin és magyar nép között közvetítő nép ajkán először is Simeán lett, vagyis az *»ó«* hang éppen úgy változott *»á«*-vá, mint pl. a Tibód (Tibold) névből

[8] **Magyaród 1.** 'település Zala vm.-ben, Kanizsától ÉNy-ra' 1468: *Magyarod* (Cs. 3: 80) (az összes adatát lásd a 6. lábjegyzetben); **Magyaród 2.** 'település Zala vm.-ben Kanizsától ÉK-re, a Balaton DNy-i csücskétől D-re' +1019: *Magyarad* (Adatok 10: 24, PRT. 7: 494), 1308: *Mogyorod* (AnjouOkl. 2: 162/362, HO. 4: 114–5), 1326, 1327: *Mogorod,* v. (AnjouOkl. 10: 284/473, 11: 257/549, PRT. 7: 513–4), 1327: *Magarod,* v. (AnjouOkl. 11: 258/550), 1327: *Mogoroth,* v. (Cs. 3: 22, ZalaiO. 1: 201–5, Adatok 10: 24, AnjouOkl. 11: 141/295), 1327, 1341, 1342, 1406: *Magarad,* v. (Cs. 3: 22, ZalaiO. 1: 383, AnjouOkl. 11: 257/549, 26: 330/478), 1343, 1417, 1452, 1461, 1479: *Magyarad,* v. (Cs. 3: 22, AnjouOkl. 27: 264/409, ZalaiO. 2: 578), 1494: opp. *Magyarad* et alia poss. *Magyarad* (Cs. 3: 22). A mai Balatonmagyaród (Lelkes 95); illetve **Magyarad** 'település Somogy vm.-ben, Somogyszil határában fekhetett' é.n.: *Magyaród* (Adatok 10: 30). Megjegyzendő azonban, hogy az „Adatok" lokalizálása alapján ez a névadat talán a Somogysziltől É-ra található Mogyoród településre vonatkozhatott.

lett Tibáld, vagy a Mogyoród névből lett a hontmegyei Magyarád, a sopronmegyei Móriczfalvából Márczfalva, vagy a köznyelvben a *csóvá*ból némely nyelvjárásban *csáva, tanórok*ból *tanárok* (= tilos rét)" (KARÁCSONYI 1908: 126).

5. Az itt vizsgált településnevek egyöntetű népnévi eredeztetésének valószínűtlenségét a fentieken túl még egy morfofonológiai szabályszerűség is alátámaszthatja. Korábbi két, a mássalhangzó-torlódásokkal foglalkozó írásomban már akkori névkorpuszom alapján is azt állapítottam meg, hogy a *-d* helynévképző „mindenkor, még mássalhangzóra végződő lexémák esetében is a név végén, tőséghangzó nélküli kapcsolódással jelent meg" (2002: 156, illetve lásd még 2003: 500). Később, a népnévi eredetű helynévképzővel létrehozott elnevezéseket vizsgálva (2008) pedig azt fogalmaztam meg, hogy a *-d* képző csonka tőhöz járulása a népnevek esetében kivétel nélkülinek látszik. A jelenség megokolásaként a TNyt. a „sajátos nyelvi szerep"-et, azaz a tulajdonnévként való használatot, így a köznevektől való világos megkülönböztetés szándékát említi (vö. SZEGFŰ 1991: 219, 222). E sajátos tőtani viselkedés alapján talán a fentebb mondottakhoz hasonlóan, ugyancsak a *-d* egyes szám második személyű birtokos személyjellel álló köznévi formákat különbözteti meg a nyelvhasználó a tulajdonnévi formáktól: a csonka tő – teljes tő megjelenése a *-d* előtt egyértelművé tenné a számára az *Oroszd – oroszod*, a *Lengyeld – lengyeled*, a *Szászd – szászod* stb. viszonyát, a jelentésük közötti különbséget. Ezek a személyjeles formák a népnevek esetében ugyan ritkább használatúnak gondolhatók, de ezt a sajátos tőtani viselkedést nem csupán a népnévi eredetű *-d* képzővel álló névalakoknál figyelhetjük meg, hiszen ilyen például az *Agárd – agarad, Farkasd – farkasod, Kakasd – kakasod* stb. Igaz, számos ellenpéldát is találhatunk (*Harangod, Ölyved, Ludad* stb.), de ezeknél a csonka tőben meglévő mássalhangzó-torlódás, illetve a képzővel azonos jellegű tővégi mássalhangzó akadályozhatta meg a csonka tőből való névalakulást.

A fentebb említett munkáim óta azonban bővült az adattáram, s a mostani írásom elején a vegyes hangrendű névformákat is mutató települések között már említett Hont megyei *Magyarad*, későbbi Hévmagyarád településnek felbukkant két *Magyard* névformája 1482-es és 1508-as datálással (Bakács 153). A települést az oklevelek 1245-től említik, s a nagyszámú névelőfordulás ellenére csak ezt a két csonka tőből alakult alakot olvashatjuk (a többi adatát lásd az 4. lábjegyzetben). Az ómagyar korban sem korábban, sem később, sem ennél, sem más, általunk most vizsgált településnél hasonló formával nem találkozunk. Véleményem szerint a *Magyard* alak oka akár elírás is lehet, de az sincs kizárva, hogy a hasonló *r*-végű, *-d* morfémával alkotott településnevek (*Peterd, Nándord* stb.) analógiája hozhatta létre a névanyagomban egyedülálló névalakot.

A dolgozat elején, illetve szintén a vegyes hangrendű *magyer* alakot is mutató települések sorában már említettem azt a Pozsony megyei Magyarad telepü-

lést (adatait lásd a 5. lábjegyzetben), amelyet KISS LAJOS a *mogyoró* alapszóra vezetett vissza (FNESz. *Nagymagyar*). Magam azonban a településre vonatkozó névanyagom egészéből kiindulva úgy látom, hogy itt inkább a népnévi eredeztetés mellett lehetne állást foglalni, ami a következőkkel indokolható. A település legkorábbi, a XIII. század első harmadából adatolható egyetlen vegyes hangrendű *Mager* (1237) alakja után tíz, a puszta népnévre utaló veláris hangrendű névforma jelenik meg (*Mogor:* 2, *Magyar:* 3, *Magar:* 3, *Magor:* 1, *Magiar:* 1), s ezzel szemben csak egyetlen oklevélből (1324) idézhető a *Magarad* név. Csekélyebb számú (4), a XIV. század elejéről adatolható *Magyari* adatán kívül (amelyek persze újabb problémát vethetnek fel) pedig sok a *Marcamagyar* (15), azaz a jelzővel bővült névalak előfordulása. Az önállóan megjelenő *magyar* alakok túlnyomó jelenléte nagyobb valószínűséggel inkább a népnévi származtatás mellett szól.

6. Vizsgálatom eredményeként a 12 *Magyarad ~ Magyaród* névváltozatot is mutató település neve közül három esetében elképzelhetőnek gondolom a törzsnévi származtatást (Nyitra, Heves, Pozsony vm.). Egy, esetleg két esetben véleményem szerint népnévi eredet tehető fel (Pozsony, esetleg Hont vm.), négy dunántúli településnév kapcsán (két-két Zala és Somogy vm.-i név) viszont a *mogyoró* lexéma tekinthető az elnevezés alapjának. A négy település közé sorolom azt az egyetlen bizonytalan lokalizálású Magyaradot[9] is, amelyet az „Adatok" Vas vagy Zala megyék területére helyezi, így földrajzi fekvéséből kiindulva *Magyarad* névalakja szintén a *mogyoró* eredetű nevek sorába illik. Eddig még nem került szóba az a Pozsony megyei, Korompa, Középkorompa településekkel együtt említett *Magyarad*[10] település, amelynek egyetlen *Mogorod* névalakját ismerem, így az etimológiája tekintetében igen nagy a bizonytalanság.

Az Arad megyei *Magyarád,* a Heves vármegyéből való *Magarad Lucasi* (adataikat lásd a 7. lábjegyzetben) névalakokra nem tudok biztos magyarázatot adni. Talán az analógia hatására jöhettek létre, de róluk már csak azért is nehéz határozottabban véleményt formálni, mert ezek csupán egy-egy névadattal állnak előttünk. Sőt, mivel Lukácsimagyarádnak ez az egyetlen adata is (Hév)Magyaráddal együtt említve bukkant elő, azt sem tartom kizártnak, hogy az előbbi név az utóbbi településnek csak egy részét jelölhette meg, bizonyítékom azonban erre nincs.

[9] **Magyarad** 'település, azonosítása bizonytalan' 1408: *Magyarad* (Adatok 10: 20, ZsO. 2/2: 154). Az „Adatok" a települést nagyjából Vas vagy Zala vármegye területére lokalizálja, s megjegyzi, hogy feltehetően nem azonos a Zala megyei Magyaród 1. településsel (Adatok 10: 20).

[10] **Magyarad** 'település Pozsony vm.-ben, Korompa, Középkorompa településekkel említik együtt' 1256: ad tertiam villam praefati Petch, quae *Mogorod* vocatur (Adatok 10: 5, F. 4/2: 372). Az „Adatok" szerint Alsókorompa, a mai szlovák Dolná Krupá határában fekhetett (i. h.).

Irodalom

Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ, *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I.* Szeged, 1973.

AnjouOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

AO. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

Bakács = BAKÁCS ISTVÁN, *Hont vármegye Mohács előtt.* Bp., 1971.

BENKŐ LORÁND (1998), Anonymus „kunjainak". személynevei. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 40–57.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HO. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.

HOkl. = *Hazai Oklevéltár. 1234–1536.* Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Bp., 1879.

KARÁCSONYI JÁNOS (1908), Helynévmagyarázatok. *MNy.* 4: 125–8.

Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Bp., 1882–1897.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN (1939), Az esztergomi káptalan 1156-i dézsmajegyzékének helységei. *Századok* 73: 167–87.

KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

Lelkes = *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Szerk. LELKES GYÖRGY. Második, bővített és javított kiadás. Baja, 1998.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RÁCZ ANITA (2002), Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére.* Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 155–9.

RÁCZ ANITA (2003), Újra az ómagyar helynevek mássalhangzó-torlódásairól. *MNyj.* 41: 497–508.

RÁCZ ANITA (2008), Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *MNyj.* 46: 103–24.

SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. *II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.

ZalaiO. = *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk. NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp. 1886–1890.

ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Kovács Éva

A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól*

1. A 20. század középső harmadában egyes különösen fontos nyelvemlékeink szórványanyagának tüzetes, részletező vizsgálata már megtörtént. A veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelének szórványait PAIS DEZSŐ (1939), a zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét pedig KNIEZSA ISTVÁN vizsgálta (1949). BÁRCZI GÉZA a tihanyi apátság alapítólevele szórványainak nyelvtörténeti tanulságait foglalta össze nagy részletességgel és alapossággal (1951). SZABÓ DÉNES a dömösi prépostság adománylevelének helyesírásával, később hely- és vízrajzával foglalkozott (1937, 1954). E feldolgozások a nyelvi elemekhez általános magyar nyelvtörténeti szempontok szerint közelítettek. Később HOFFMANN ISTVÁN több munkájában (2008, 2010) is hangsúlyozta azonban az általános névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű közelítésmód fontosságát és szükségességét. Ő maga az 1055. évi Tihanyi alapítólevél szórványainak ilyen szempontú elemzését már sikeresen elvégezte. E névtörténeti szempont nemcsak a névfejtést segítheti, azaz az egyes szórványok nyelvi eredetének és történetének a magyarázatát pontosíthatja, hanem a forrás egészére is alkalmazható, ezáltal újabb ismereteket szerezhetünk magáról az oklevélről is. Én magam is hasonló feladatra vállalkozom az alábbiakban, amikor az 1211. évi Tihanyi összeírás helynévi szórványait próbálom hasonló módszerek figyelembevételével vizsgálat alá vonni.

2. A névrendszertani vizsgálat első lépéseiként HOFFMANNhoz hasonlóan a szórványok elkülönítését, majd lokalizálását végeztem el. Ehhez szükség van a szöveg szegmentálására, hiszen a helyet jelentő magyar nyelvű elemeket egyrészt a latin szövegtől, másrészt pedig egymástól kell elkülönítenünk, amely nem mindig egyszerű feladat. HOFFMANN ISTVÁN megítélése szerint „Amikor tehát helyet jelölő (közszói vagy tulajdonnévi értékű) magyar nyelvű szórványokról beszélünk, akkor leegyszerűsítve azokról a vulgáris nyelveken megjelenő ele-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

mekről szólunk, amelyek többnyire közvetlenül vagy ritkábban valamely latin forma mögött meghúzódva jelennek meg a források szövegében." (2008: 11).

A birtokösszeírásban található 195 szórvány-előfordulás 140–142 különböző hely megjelölésére szolgál. A szórványok között ugyanis több olyan is van, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen például a Balaton nyolc, Gamás hat és a Duna folyó négy alkalommal történő említése. Háromszor szerepel Bikács, a Tisza folyó, a Kolon tó, a Morotva tó, Fadd és Türk neve, kétszer pedig például Aszófő, Besenyő, Csősz, Dörgicse, Szántó, Tihany, Kolon és Morotva település neve. Ebben az oklevélben is feltűnnek az oklevelezési gyakorlatban többnyire latinizáló formában használatos vármegyék és egyes, nagyobb jelentőségű települések nevei, például Bács *Bachiensibus ~ Bahachiensibus ~ Bachiensem,* Bihar *Bychoriensem,* Csanád *Cenadiensibus ~ Cenadiensi ~ Chenadiensem,* Eger *Agriensem,* Esztergom *Strigoniensi,* Kalocsa *Colocensi,* Pécs *Quinqueecclesiensem,* Pozsony *Posoniensem,* Vác *Waciensem,* Veszprém *Vesprimiensis ~ Vesprimiensem* stb. formában szerepel.

A vizsgált oklevélben szép számmal találunk olyan azonos denotátumra utaló helyneveket is, amelyek többféle lejegyzéssel fordulnak elő. Különösen gyakori, hogy a nevek eltérő alakban szerepelnek a hitelesített példányban és a fogalmazványban, pl. Arács település neve a hitelesített példányban *Aarach,* míg a fogalmazványban *Araci* formában jelenik meg. „A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról" című tanulmányomban (2009) korábban már utaltam arra, hogy ERDÉLYI LÁSZLÓ kimutatta: a két példány közül csaknem mindig a fogalmazvány adja a helyes szöveget, azaz a hiba többnyire a hitelesített példányban van.

Az 1211. évi Tihanyi összeírásban az alábbi, helyet jelölő szórványokat látom elkülöníthetőnek. Az oklevél szövegét ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–17) idézem. A különböző denotátumra utaló helyneveket külön sorszámmal jelöltem. Az általam feltüntetett sorrend a szórványok hitelesített oklevélbeli megjelenését követi. Egy sorban, egy sorszám alatt szerepelnek az azonos helyre vonatkozó elemek: az oklevél eredeti példányában lévő betűhív adat(ok) mögött zárójelben tüntettem fel a fogalmazványban előforduló szórványokat. Az oklevél egyes példányaiban szereplő eltérő betűhív formákat ~ jellel különítettem el egymástól. A nevek mellett — ha van ilyen — közlöm a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevet is.

1. *Thichon ~ Tychon,* mons, locus
2. *Bolotin ~ Balatin ~ Bolotun ~ Bolotyn (Bolotin ~ Bolatin),* lacus
3. *Petra,* locus
4. *Eurmenes,* villa
5. *Udori,* villa
6. *Pechel,* villa
7. *Cuest,* villa
8. *Cuest* 'monticulum in predio Colon'
9. *Cuest* 'alium montem in predio Colon'
10. *Ozoufeu (Ozoufeuh),* villa
11. *Poposca ~ Popsosca (Popsoca),* villa
12. *Kecu,* villa
13. *Aarach (Araci),* villa

14. *Fured*, villa
15. *Derecchey ~ Dercuche (Drekechey ~ Derkeychey)*, villa
16. *Zeuleus* 'ultra Bocon', villa
17. *Zeuleus ~ Zeleus* 'iuxta Balatin', villa
18. *Zeleus ~ Zeuleus*, villa
19. *Vazil*, villa
20. *Belen*, villa
21. *Belen (Belenh)* 'altera vero villa'
22. *Bocon*
23. *Pilip*, villa
24. *Cheuz ~ Cheuuz (Cheuz)*, villa
25. *Colon*, predium
26. *Colon ~ Colun*, stagnum
27. *Bigachiensibus ~ Bychachi ~ (Bicaci ~ Biccaci)*
28. *Balanus* 'in predio Colon'
29. *Balanus* 'villa in provincia Cenadiensi'
30. *Gonaches ~ Choache (Couaches ~ Cohache)*, mons
31. *Appatfeereh (Apatfeereh)*, collis
32. *Ferteu*
33. (aliud) *Ferteu*
34. *Ruozlicou (Rouozlicou)*
35. *Zouafeereh*, monticulus
36. *Herbon*, villa
37. *Feneues*
38. *Varfeereh*, mons
39. *Bab*, sabulum
40. *Homuholm*
41. *Michola*, villa
42. *Rodussa*, villa
43. *Felduar ~ Feldvarj (Felduara)*
44. *Albensibus ~ Albensis ~ Albam*
45. *Lodorf*, terra
46. *Zacadat*, locus
47. *Hueseos (Hvseos)*, stagnum
48. *Hugoron*, villa
49. *Mortua*, predium
50. *Mortua*, stagnum
51. *Harrangud*, stagnum
52. *Harrangudfoca*, locus
53. *Tvrpa*, villa
54. *Foc* 'in predio Mortua'
55. *Foc* 'Bolotyn de quo egreditur fluvius'
56. *Cucen Hereh*
57. *Taluius*, locus
58. *Ludos Here*, locus
59. *Cenadiensibus ~ Cenadiensi ~ Chenadiensem*
60. *Bogar (Bocar)*, villa
61. *Hoyoholmu (Hoyouholmu)*
62. *Aroczeg*
63. *Feket-hereh*, *stagnum*
64. *Kereczeg*, locus
65. (alium) *Kereczeg*
66. *Bechey*
67. *Gueldeguh (Sebus Gueldegueh)*, locus
68. *Ticiam ~ Ticie*
69. *Bureuohul*, locus
70. *Beseneu*, villa
71. *Tulgusfoca ~ Tulusfocca (Tulusfoca)*, aqua
72. *Hagymas (Hagimas)*, stagnum
73. *Cutus*
74. *Furizuelgi*
75. *Saca*, villa
76. *Batay*
77. *Posuntoua (Posontaua)*
78. *Popi*, villa
79. *Opus*, villa
80. *Hindofa*
81. *Hagmastuh (Hagimastuh)*, colliculum
82. *Fuentuhout*
83. *Voios*, stagnum
84. *Cebeth*, pons
85. *Bachiensibus ~ Bahachiensibus ~ Bachiensem*
86. *Danubium ~ Danubio*

87. *Veyrmur thouua (Veyrmur taua),* stagnum
88. *Euren,* stagnum
89. *Budruc (Bodrug),* stagnum
90. *Fotud,* villa
91. *Secues (Segues),* stagnum
92. *Guergen ~ G(uergen),* fluvius
93. *Talana ~ Tollona,* castrum
94. *Zolocostueh,* locus
95. *Banriuueh,* locus
96. *Beseneytu (Beseneui-tu)*
97. *Wuolcanfaya (Wolcanfaya)*
98. *Hodut* 'via in villa Fotud'
99. *Hodvth ~ Hoduth (Hodut)* '(magna) via in villa Gamas, in villa Samthou'
100. *Edenen,* pons
101. *Zegge,* locus
102. *Zegthelegu (Zegtehlegu)*
103. *Mortus*
104. *Fedeh,* villa
105. *Simigiensis,* castrum
106. *Jouta*
107. *Sagh,* villa
108. *Igol,* villa
109. *Fuzegy,* villa
110. *Supoc,* villa
111. *Boclar,* villa
112. *Gamas ~ Gomas (Gamas),* villa
113. *Dob,* villa
114. *Bethcu (Betcu),* silva
115. *Zaarhegy (Zaharegi),* mons
116. *Theluky (Tehluki),* villa
117. *Zamthou ~ Samthou (Zamtou ~ Santo),* villa
118. *Thurkh ~ Turch (Turk ~ Turc),* villa
119. *Horozcueh*
120. *Lusta ~ Lustah, predium,* villa
121. *Somard (Zamad),* terra
122. *Somardy (Somardi ~ Somard),* stagnum, piscina
123. *Ituuh,* locus
124. *Choczorma (Cogzorma),* locus
125. *Queurus (Keurus),* rivulus
126. *Keurustuuh,* locus
127. *Fogoud,* insula
128. *Vesprimiensis ~ Vesprimiensem*
129. *Strigoniensi*
130. *Colocensi*
131. *Quinqueecclesiensem*
132. *Waciensem*
133. *Agriensem*
134. *Varadiensem*
135. *Transsiluanam*
136. *Zagrabiensem*
137. *Geuriensem*
138. *Musuniensi*
139. *Budrigensem*
140. *Bychoriensem*
141. *Kyeiensem*
142. *Posoniensem*

3. Az összeírás helynevei által jelölt helyek a Kárpát-medencében nem teljesen szétszórtan találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el.[1] Az apátságnak adományozott birtokok közül legelőször azokat említi az oklevél, amelyek a Balaton körül fekszenek. Az északi oldalon van említve *Tihany* szigete és települése, valamint a talán szintén lakott helyet jelölő *Petra.* Majd az ugyancsak zalai parton fekvő további birtokok sorakoznak: a mai *Örvényes, Udvari, Pécsely, Kövesd, Aszófő, Papsoka, Kék, Arács, Füred,* pótlólag ismét *Aszófő,* majd a mai *Dörgicse, Szőlős, Vászoly,* pótlólag megint *Dörgicse.* Aztán Zalából áttér a birtokok közül a legszélső fekvésű északnyugatiakra,

[1] Elhelyezkedésüket a térképmelléklet mutatja.

Veszprém megyébe, a két *Belen* falura s a Bakonyon túli *Szőlős*-re. S mielőtt e vidéket elhagyná, pótolja azt, amit Zalából kifelejtett: *Fülöp*-öt és a Balaton-parti *Szőlős*-t. A felsorolás a Somló hegy környékén lévő *Csősz*-szel folytatódik, és átmegy a Duna–Tisza közére (*Kolon* birtok leírása), a Tisza partjára (*Morotva* birtok és a Csanád megyei *Bálványos*), majd visszafordul Bodrog megyébe (*Besenyő* birtok), Tolnába *(Fadd, Martos)* és végül Somogy megyébe (a Gyótán túli *Ság* falu, *Igal, Füzegy, Csopak, Gamás, Teleki, Szántó, Türk*). A birtokösszeírás szórványanyaga tehát elsősorban a fent említett térségeknek (a Balaton zalai és somogyi partvidéke, valamint a Duna és Tisza melléke) nyelvi jellemzésére alkalmas. A mellékelt térképen bemutatom a Tihanyi összeírás helyet jelölő szórványainak általam leginkább lehetségesnek vélt lokalizációját.

Fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy a Tihanyi összeírás által említett 140–142 különböző helynévből 22-nek az elnevezése megtalálható az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben is: *Aszó feje, Báb, Balaton, Bálvány(os), Fadd, Fertő, Fok, Füzegy, Gamás, Hadút, Kok szarmja, Kolon, Kőrös, Kövesd, Martos, Petra, Ravaszlyuk, Somogy, Szakadat, Tihany, Tolna, Türk.* E nevek betűhív adatai nagyon hasonlóak vagy teljesen megegyeznek a két oklevélben, például: a Tihanyi alapítólevélbeli *balatin ~ bolatin* és az összeírásbeli *Bolotin ~ Balatin ~ Bolotun ~ Bolotyn; tichon* és *Thichon ~ Tychon; fotudi* és *Fotud;* az alapítólevélbeli *babu humca* viszont az összeírásban *ad sabulum Bab*-ként szerepel.

4. A helynevek rendszertani elemzése során két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajtával, a természeti és a műveltségi nevek kategóriájával dolgoztam. E csoportokat aszerint választottam szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyről van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alakító munkája hozott létre.

E vizsgálat során az etimológiailag megfejthetetlen vagy legalábbis egyelőre bizonytalanul magyarázható neveket nem vettem figyelembe, melyek viszonylag nagy számban vannak jelen az oklevélben: a két *Belen, Bethcu, Boglar, Cebeth, Derecchey ~ Drekechey, Dob, Fedeh, Fugoud, Gueldeguh, Hindofa, Hueseos ~ Hvseos, Igal, Couaches ~ Choache, Sagh, Secues ~ Segues, Zegge, Taluius, Tvrpa.* A többnyire az összeírás utolsó bekezdésében előforduló, latinizáló formában szereplő helyneveket (összesen 20 nevet) sem vontam be az elemzésbe, ezek ugyanis nem a birtokleírásokban szerepelnek, hanem az oklevelet aláíró egyházi és világi méltóságok nevei mellett állnak, s mint ilyenek, az oklevélírás sajátos formáiként tarthatók számon. A *Duna* és a *Tisza* folyóneveknek szintén a latin megfelelőit találhatjuk általában az oklevelekben (vö. HOFFMANN 2004: 17, 24–5), és ilyen alakban *(Danubium ~ Danubio, Ticiam ~ Ticie)* szerepelnek az 1211. évi összeírásban is. Ezek alapján összesen 102 nevet vontam be a névrendszertani vizsgálatokba.

A Tihanyi összeírásban a hely jellege, fajtája sok esetben megállapítható a nevek mellett szereplő latin fajtajelölő szó segítségével. A település mellett leg-

többször ott áll az ilyen funkcióra utaló *villa* közszó, a mikronevek esetében azonban a fajtajelölés gyakran hiányzik, vagy csupán az általános jelentésű *locus* földrajzi köznévvel szerepel mellettük.

Ebben az oklevélben a természeti és a műveltségi nevek aránya majdnem azonos: az összes figyelembe vett név 51%-a természeti név, 49%-a pedig a műveltségi nevekhez sorolható. Ez az arány a Tihanyi alapítólevélben sem mutat nagy különbséget, abban a nevek többsége (mintegy 60%) a természeti nevekhez, 40%-a pedig a másik nagy névkategóriához tartozik (vö. HOFFMANN 2008: 21). Ezek az arányok önmagukban persze nem sokat mondanak, hiszen például az oklevél szövegezésének célja és jellege nagyban meghatározza azt is, hogy a települések, illetve a birtokok felsorolásszerűen vagy részletesebb határleírással szerepelnek-e benne.

4.1. A műveltségi nevek között (50 szórvány) a településnevek képviselik a legnagyobb csoportot. A 45 településnév a kétrészes *Papsoka (Poposca ~ Popsoca ~ Popsosca)* kivételével egyrészes helynév.

A Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan (vö. HOFFMANN 2008: 22) az 1211. évi összeírásban is a településnevek nagy része (23 név) puszta személynévből jött létre. Az alapjául szolgáló személynév lehet német *(Pechel*, esetleg *Vazil)*, szláv *(Aarach ~ Araci)*, a latin eredetű névkincshez tartozó *(Pilip, Mortus, Petra)* vagy magyar eredetű *(Opus, Bychachi ~ Bicaci ~ Bychachi ~ Biccaci, Lusta ~ Lustah, Saca). Fotud* település neve talán magyar eredetű személynévből keletkezhetett, míg *Thelena*-t esetleg ismeretlen eredetű személynévből alakult településnévnek tekinthetjük (vö. HOFFMANN 2010: 208). A *Thichon ~ Tychon* helynév szláv személynévből való eredeztetése mellett (vö. HOFFMANN 2010: 45–6) legutóbb felmerült a görög etimonra való visszavezethetősége is (vö. SZENTGYÖRGYI 2010). *Turk* település neve leginkább népnévből *(türk)* magyarázható, de a személynévi áttétel lehetősége sem hagyható figyelmen kívül. Valószínűleg a település népességével kapcsolatos névadási indíték jelenik meg *Besenyő (Beseneu)* falu nevében is.

Foglalkozásnévről kaphatták a nevüket a *Bocar ~ Bogar* (*bocsár* 'kádár, pohárnok'), *Cheuz ~ Cheuuz* (*csősz* 'királyi kikiáltó, hírvivő, hirdető'), *Samthou ~ Santo ~ Zamthou ~ Zamtou* és *Zeleus ~ Zeuleus* települések.[2] A *szántó* (régi *számtó*) főnév azonban a régiségben többféle jelentésben is élt. Használatos volt egyrészt 'földműves' értelemben, s így helynévvé válva arra utalt, hogy az adott települést földművelésre kötelezett szolgálónépek lakták. A 'megművelt föld' értelmű *szántó*-ból alakult helynevek pedig azt jelölhették, hogy az adott településhez ilyen földterületek tartoztak. A *Szőlős* elnevezéseknek a *szőlős* 'az a földterület, ahol ezt a növényt termesztik' és a *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnév egyaránt lehet az alapja.

[2] Az itt említett közszók jelentését a TESz., az EWUng. és a FNESz. segítségével állapítottam meg.

Egyes települések esetében a természeti viszonyok szolgáltatták a névadás motivációját. A *Füred (Fured)* név a *fürj* madárnév *für* alakjából jött létre. Feltehetőleg állatvilágra történik utalás az Árpád-korban *Szamárdi* ejtésű *Zamárdi (Somardy ~ Somardi ~ Somard)* helynévben is. A *szamár* lexéma azonban *Samar, Zamar* alakban személynévként (ÁSz. 839) is használatos volt az Árpád-korban, így a településnév ebből is alakulhatott.

A *Kék (Kecu)* helynévben a *kék* színnév keresendő, amelynek egykor 'zöld' (TESz.) jelentése is volt. A színt jelölő szó elsődlegesen valamilyen természeti alakulatot, például hegyet, dombot, erdőt jelölhetett, s ennek neve válhatott az ott létesült település nevévé.

A *Colon* településnév közvetlenül valószínűleg a *Kolon* víznévből származik, de áttételesen személynévre is visszavezethető,[3] amelynek forrásaként esetleg az ótörök *qulun* 'csikó' szó jelölhető meg, amely a törökben személynévként is előfordul. A *Kolon* személynévi kapcsolatai körében emellett esetleg figyelembe vehetők még az Árpád-korból fennmaradt *Kolond, Kolont*, illetőleg *Colonus* nevek is (ÁSz. 217, 467).

A *Füzegy (Fuzegy)* településnév[4] ugyancsak metonimikusan jött létre az 1055-ben *Fizeg*-ként említett víznévből. A víznév > településnév változás az ómagyar korban nem ritka, ide sorolható a fentiek mellett az összeírás *Morotva (Mortua)* helyneve is. Az *Aszófő (Ozoufeu ~ Ozoufeuh)* településnév egy korábbi, ugyanilyen alakú természeti névből jött létre, amelynek az eredeti jelentése '(az Aszó nevű) völgy valamely része/feje' vagy '(az Aszó nevű) ki-kiszáradó patak forrása' volt. Az Árpád-korban ugyanis az *aszó* szót legalább kétféle funkcióban használhatták: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben víznevekben (vö. FNESz. *Aszó*), 'völgy' jelentésben pedig térszínformanevekben szerepelt. A *fő* utótag leginkább valamilyen víznévhez kapcsolódik *(Bózsva-fő)*, de nem víznévi előtaggal állva valamilyen más helyfajtát is jelölhet (pl. völgyek, hegyek, erdők, mocsarak stb. nevében fordul elő).

A *Földvár (Felduar ~ Feldvarj ~ Felduara)* helynévben szintén metonimikus névadás figyelhető meg, ugyanis a *földvár* 'elpusztult palánkvár, várrom, vármaradvány' jelentésű (BENKŐ 1998: 130) közszóból alakult településnév.

A *Papi (Popi)* helynévben a *pap* 'vallási szertartásokat végző személy' (TESz.) főnév rejtőzik, amely arra utal, hogy az adott település egyházi tulajdonban volt.

---

[3] HOFFMANN ISTVÁNnal egyetértve magam is úgy gondolom, hogy az 1055. évi Tihanyi alapítólevél a víznév elsődlegességét bizonyítja, ugyanis a Kolon tó vidékén adományozott birtok név nélkül szerepel a szövegben, márpedig ha a birtokot már akkor is *Kolon*-nak hívták volna, semmi nem indokolná a név nélküli említését. A víznevek között pedig egyáltalán nem ritkák az olyan puszta személynévi eredetű nevek, amelyek halászóhelyként jelölik meg a kérdéses helyet (vö. HOFFMANN 2010: 174–5).

[4] Ez a birtok az 1055. évi alapítólevélben *gisnav* megnevezéssel tűnik fel, amely Somogy megye északkeleti részén, az egykori Füzegy patak völgyében található (vö. HOFFMANN 2010: 100).

A *Pap* név azonban már korán személynévként (*Pap, Pop,* ÁSz. 613) is használatos volt, így a névadás alapjául ez is szolgálhatott. A településnév a személyt jelölő szóhoz járuló *-i* helynévképzővel jött létre.

Az *Örményes (Eurmenes),* későbbi-mai alakjában *Örvényes* településnév a régiségben azonos jelentésű *örvény* vagy *örmény* szó és az *-s* helynévképző összekapcsolásával keletkezett, és a korban ’vízforgás, forgó’, valamint ’őrléshez használt köveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely’ (TESz.) jelentésben is használatos volt. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a Tihanyi összeírásban szereplő település nevében az ’örményköveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely’ jelentésű szó rejlik (vö. BÁTKY 1927: 218–9), ugyanis a Balatonnak az északi oldalán mindig vágtak, fejtettek, bányásztak hasznos követ.

A *Bálványos (Balanus)* név másodlagosan válhatott településnévvé egy — a Kolon birtok leírásában ugyancsak említett — határszéli terület nevéből, amelyen határjelölő szerepű bálványkő vagy -oszlop állhatott.

A településnevek mellett a műveltségi nevek csoportjában másfajta helyek nevét is megtaláljuk: az összeírásban utak, közlekedő helyek nevei is előfordulnak. Az oklevélben háromszor szerepel a *Hadút* megnevezés. Egy a Balatontól délre — Gamás birtok, valamint a későbbi Szántód falu határában — vezető út kétszeri említése mellett, a Tolna környékén lévő hadút is feltűnik *Fotud* birtokon.[5]

A *Föveny-tő út (Fuentuhout)* név egy *Föveny-tő* nevű helyen lévő vagy esetleg oda vezető utat jelölhetett. A *Föveny-tő* az alkotóelemei alapján leginkább fövenyes talajú víztorkolatot vagy fövenyes domb alsó részét nevezhette meg. A *Bán réve (Banriuueh)* helynév alaprésze a hely fajtáját kifejező földrajzi köznév (*rév* ’⟨vízi⟩ átkelőhely’) birtokos személyjeles alakja, bővítményrésze pedig személyt jelölő közszó vagy név (*Ban, Baan,* ÁSz. 87). Az *Edenen* egyrészes helynév pedig talán személynévből alakult (ÁSz. 268), és az sem zárható ki, hogy a mellette álló *pons* a magyar *híd ~ hida* névrész latinra fordított alakja. A műveltségi nevek ez utóbbi csoportjában, a közlekedéssel kapcsolatos nevek között — eltérően a településnevektől — csakis kétrészes nevek szerepelnek, sőt a *Föveny-tő út* esetében maga az előtag is két névelemből áll.

4.2. Míg az 1211. évi Tihanyi összeírásban a természeti nevek között (52 szórvány) az egyrészes (27 név) és a kétrészes nevek (25 név) száma közel azonos, addig a Tihanyi alapítólevélben a természeti nevek nagyobbik fele a kétrészes helynevekhez sorolható (vö. HOFFMANN 2008: 23).

Az egyrészes és a kétrészes természeti nevek között — ahogyan az 1055. évi oklevélben is — legnagyobb számban a vizeket megjelölő nevek (12 egyrészes és 8 kétrészes név) fordulnak elő, ezeket a domborzati nevek követik (3 egyré-

[5] A *Hodut* szórványról a „Gamás birtok leírása a Tihanyi összeírásban” című tanulmányomban (KOVÁCS É. 2010) részletesen írtam, így ennek elemzésétől itt eltekintek.

szes és 5 kétrészes név). Az alapítólevélhez hasonlóan ebben a diplomában más helyfajtára szintén ritkábban történik utalás (vö. HOFFMANN 2008: 24).

Az egyrészes nevek nagy része földrajzi köznévvel azonos alakú: *Ferteu* (*fertő* ’fetrengő, fürdőhely ⟨elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára⟩’, s ebből alakult ki a későbbi ’mocsaras hely, ingovány, láp’ jelentés), *Foc* (*fok* ’természetes vagy mesterséges vízlevezető csatorna’), *Ituuh* (*itó* ’itató’, vö. JUHÁSZ 1992: 128, 2008: 170–1), *Mortua* (*morotva* ’a folyónak mederváltozás következtében lefűződött része, holtmeder’), stagnum *Euren* (*örény* ’örvény’). A *Zacadat* helynévben a *szakadat ~ szakadát* földrajzi köznév ismerhető fel, amely többféle jelentésben használatos: domborzati névként a mai köznyelvi *szakadék*-kal azonos értelmű, vízrajzi szóként pedig ’valamilyen nagyobb folyó- vagy állóvízből kiszakadó vízfolyás, ér’ jelentésű (HOFFMANN 2010: 66–7, 184). Növénynévből metonímiával alakult a *Kőrös (Queurus ~ Keurus)* víznév, s ugyancsak a metonimikus névadás figyelhető meg a *Borjúól* (*Bureuohul,* amely nem magát az építményt jelölte, hanem talán inkább olyan helyre utalhatott, ahol borjúól volt) és a *Ravaszlik* (*Ruozlicou ~ Rouozlicou,* amely nem csupán egyetlen rókaüreget, rókatanyát jelölt, hanem egy terület neveként szintén egyrészes névnek számít) nevek esetében. Metonimikus eredetű név a *Bakony* (*Bokon, Bocon,* ÁSz. 138), amely hegység neveként egy birtok nevéből alakult, ez viszont valószínűleg puszta személynévi eredetű (FNESz.).

Az egyrészes nevek között találunk névképzéssel alkotott helyneveket is. A *Harangod (Harrangud)* helynév a nedves környezetet kedvelő harangos virágú *harang* növénynév (vö. JUHÁSZ 1980: 4–5) *-d* helynévképzős származéka lehet. A *Hagymás (Hagymas ~ Hagimas)* víznévben a *hagyma* főnév és az *-s* helynévképző kapcsolódott össze. Az *-st/-sd* képzőbokrot tartalmazó *Kövesd (Cuest)* név a terület köves (kavicsos) talajára utalt.

A természeti nevek között egyetlen idegen eredetű név található, a *Bolotin ~ Bolotun* tó neve — amely már az alapítólevélben is feltűnik — szláv eredetű, és átvétel útján került a magyarba.

A kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben — néhány bizonytalan kivételtől eltekintve — a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznév. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg az alapítólevélben is, ahol minden esetben földrajzi köznév a kétrészes természeti nevek alaprésze (vö. HOFFMANN 2008: 23). A leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek: a *tő* ’folyó, árok stb. torkolata, vége’: *Besenyei-tő (Beseneytu ~ Beseneui-tu), Kőrös-tő (Keurustuuh), Szalakos-tő ~ Szolokos-tő (Zolocostueh);* ’a domb legalsó része’ jelentése is lehet talán a *Hagymás-tő* (*Hagmastuh ~ Hagimastuh,* colliculum) esetében; az *ér* ’kevés vizű természetes vízfolyás, patak’, ’vizenyős rét’: *Feket ere (Feket-hereh), Kökény ere (Cucen Hereh), Ludas ere (Ludos Here);* a *tó* ’nagyobb természetes állóvíz’: *Pozsony tava (Posuntoua ~ Posontaua), Vejrmür tava (Veyrmur thouua ~ Veyrmur taua);* a *fok* ’természetes vagy mesterséges vízlevezető csatorna’: *Harangod fo-*

ka (Harrangudfoca), Tölgyes foka (Tulgusfoca ~ Tulusfocca ~ Tulusfoca). Amint látjuk, ezek a földrajzi köznevek birtokos személyjellel vagy anélkül kapcsolódnak a név alaprészéhez. Az *Appatfeereh ~ Apatfeereh,* a *Zouafeereh* és a *Varfeereh* helynevek esetében az utótag nem ítélhető meg egyértelműen: egyes kutatók szerint a *fej ~ fő* 'valaminek a kezdete; hegy teteje' földrajzi köznév egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles származékának *-re* határozóragos alakja (GYÖRFFY 1956: 411). Mások viszont az utótagot a *fehér* szóval azonosítják (BÁRCZI GÉZA a GYÖRFFY tanulmányához fűzött lábjegyzetében, 1956: 411). Az oklevélben előfordulnak még a *halom (Hoyoholmu ~ Hoyouholmu), hegy (Zaarhegy ~ Zaharegi), völgy (Furizuelgi), telek (Zegthelegu ~ Zegtehlegu), szeg (Aroczeg, Kereczeg)* földrajzi köznevek is. A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli *(Feket-hereh, Zaarhegy ~ Zaharegi)* vagy főnévből képzett melléknévvel *(Ludos Here, Hagmastuh, Harrangudfoca, Tulgusfoca),* valamint főnévi jelzővel *(Apatfeereh, Varfeereh, Cucen Hereh).* A *Kerekszeg (Kereczeg)* helynév előtagja lehet a 'kör alakú' értelemben használt *kerek* melléknév, így a név a terület alakját jelölhette; de lehet az 'erdő' jelentésű régi *kerek* főnév is, ebben az esetben az erdő meglétére utalhatott a név. A kétrészes természeti nevek között hat olyan is van, amelyben az előtag személynévi előzményből alakult: *Choczorma ~ Cogzorma* (*Kaku, Kacu* szn., vö. ÁSz. 442), *Posuntoua* (*Poson, Posun,* ÁSz. 648), *Zouafeereh* (*Zoua,* ÁSz. 858), *Wuolcanfaya ~ Wolcanfaya* (*Wlkani, Vulcan,* ÁSz. 819), *Veyrmur thouua* (*Weimir,* ÁSz. 798) és talán a *Zolocostueh* (*Zoloc, Zalok,* ÁSz. 838).

5. A fentiekben az 1211. évi Tihanyi összeírás helyneveiben megmutatkozó nyelvi-névrendszertani jegyeket igyekeztem bemutatni. Az eredményeimet összevetettem a HOFFMANN ISTVÁN által részletesen vizsgált 1055. évi alapítólevél helyneveiben jelentkező sajátosságokkal. Az ilyen típusú vizsgálatok alapján leszűrhető tanulságok alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére is. A két oklevél helynévállományának összehasonlításából az alábbi összegzést adhatjuk.

A Tihanyi alapítólevél 82 helynévi szórványa, valamint a birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 102 név között mindössze egyetlen idegen eredetű helynevet *(Balatin ~ Bolatin)* találunk.

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névrendszertani szempontból két határozottan elkülönülő csoportot alkotnak: a műveltségi és a természeti nevekét. E két névkategória előfordulási aránya a két oklevélben nem mutat nagy különbséget. Szerkezeti szempontból egyrészes és kétrészes helynevek egyaránt előfordulnak mindkét oklevélben. Az alapítólevélben a településnevek „élesen különböznek az összes többi névfajtától" (HOFFMANN 2008: 25), mivel egyetlen név kivételével egyrészesek. A többi névfajtára pedig a kétrészes névszerkezet jellemző. Nem mondható el ugyanez a birtokösszeírásról, mivel

ebben nemcsak a településnevek nagy részére, hanem a természeti nevek felére is jellemző az egyrészes névszerkezet.

Az egyrészes településnevek döntő többsége mindkét oklevélben személynévből jött létre metonimikus névadással. Személynevek azonban a nem településnévi műveltségnevekben és a természeti nevekben is feltűnnek.

Az egyrészes nevek között — mind műveltségi névként, mind természeti névként — nem nagy számban, de jelen vannak a helynévképzéssel (*-i, -d, -di, -s, -sd* képzővel) alakult nevek is. Mindkét forrásban azt tapasztaljuk, hogy a kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznév, s ez a szócsoport adja az egyrészes természeti nevek nagyobb hányadát is, de földrajzi köznevek bővítményrészként is állhatnak. Az alapítólevél és az összeírás között ugyancsak hasonlóságot találunk a kétrészes nevek grammatikai szerkezetét illetően, ugyanis arra a jelölt birtokos jelzős viszony a jellemző.

Az általam végzett elemzés során levont következtetések is azt támasztják alá, hogy az 1211. évi birtokösszeírás helynévhasználata erősen támaszkodik az 1055-ös alapítólevélre (vö. HOFFMANN 2007: 356).

A fentebb említettek alapján a régi magyar helynévadásra nézve megállapíthatjuk, hogy a helynevek rendszerén belül is fontos névalkotási eszköz volt a metonímia. Gyakran jött létre ugyanis természeti névből településnév (vagy éppen fordítva: a településnév vált a természeti név alapjává). Ez azt is jelenti, hogy a régi névadás ugyancsak támaszkodott a mindenkori névállományra, amit a fentieken kívül az is jól mutat, hogy a kétrészes nevek között szintén találunk olyan neveket is, amelyek másodlagosan, más helynév felhasználásával jöttek létre. A Tihanyi alapítólevél és a birtokösszeírás elemzése azt is bizonyította, hogy a régi magyar helynévadás két alapvető típusát a személynévből alakult egyrészes nevek, illetve a földrajzi köznévi alapréssel alkotott kétrészes mikronevek adták.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BÁTKY ZSIGMOND (1927), *Örmény, Örményes. MNy.* 23: 215–9.

BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

JUHÁSZ DEZSŐ (1980), A *harang* helyneveinkben. *NÉ.* 3: 3–11.

JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30.

JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.

KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.

KOVÁCS ÉVA (2009), A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 163–70.

KOVÁCS ÉVA (2010), *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 89–99.

PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* MNyTK. 50. sz. Bp.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.

SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *MNy.* 106: 385–96.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

Szőke Melinda

A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei*

1. A magyar nyelvtörténetírás nagy vesztesége, hogy a kutatások csak igen korlátozottan támaszkodnak a kétes hitelű oklevelek magyar nyelvű adataira. A 20. század folyamán a legnagyobb forrásértékű, eredeti formájában ránk maradt hiteles szórványemlékeink mellett a hiteles másolatban fennmaradt nyelvemlékeink is kitüntetett figyelemben részesültek. Ennek bizonyításaképpen elegendő PAIS DEZSŐ (1939), illetve SZABÓ DÉNES (1954) monográfiáira gondolnunk. A magyar nyelvtörténet leginkább a hamis oklevelek nyelvészeti feldolgozását hanyagolta el mindezidáig. Ez a hiány a korai ómagyar korban, azaz a magyar oklevelezési gyakorlat kezdeti időszakában jelentkezik a leghatványozottabban, akkor tudniillik, amikor eleve igen csekély számú oklevél dokumentálja a magyar nyelvű írásbeliséget.

Születtek ugyan próbálkozások, amelyek a kétes hitelű oklevelek nyelvészeti vizsgálatokba való bevonását célozták meg, de az efféle kutatások nem vertek igazán gyökeret a magyar tudományos életben. A 20. század elején KNIEZSA ISTVÁN például a hamis oklevelek forrásértékét jelentős mértékben bírálva használta fel az idetartozó okmányokat a kutatásaihoz (1928–1929). A próbálkozás sikertelenségét jól mutatja, hogy a század közepén megjelenő átfogó igényű munkájában már ő maga sem szerepelteti a hamis, illetve a csak átiratban fennmaradt okleveleket (1952).

Meglátásom szerint a kétes hitelű oklevelekről mint forrásokról egyáltalán nem kell a nyelvtudománynak lemondania, de ehhez kétségkívül tekintetbe veendők az efféle oklevelek keletkezési céljai, illetve körülményei is. Figyelemmel kell lennünk egyrészt arra, hogy a hamis oklevelek is a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét minden bizonnyal a hamisított kor nyelvi arculatához is igyekeztek igazítani. Ugyanakkor az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, és ebből kifolyólag ezen iratok a hamisítás korá-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

nak — nyelvi szempontból történő — vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átírások és a hamisítások alkalmával az iratokra rárakódott kronológiai rétegeket megkíséreljük határozottan elkülöníteni egymástól, akkor az lehetőséget teremt arra, hogy a valamilyen vonatkozásban kétes hitelű oklevelek is a nyelvészeti kutatások „hiteles" forrásaivá válhassanak.

Tanulmányomban a garamszentbenedeki apátság 1075-ös alapító oklevelének kronológiai rétegeit igyekszem bemutatni, illetve felvillantom azokat a lehetőségeket is, amelyek révén az oklevél különböző századokból származó részei szétválaszthatók egymástól.

2. A garamszentbenedeki oklevél datálásaként három évszámot szokás megadni: 1075/+1124/+1217, amelyből az 1075 az eredeti diploma keletkezési évére, az 1124-es és 1217-es évszám pedig az átírások évére utal. E három évszámból kiindulva az alapítólevél kronológiai rétegeinek a számát is háromban határozhatnánk meg: elvileg azt feltételezhetnénk ugyanis, hogy lehetnek benne részek, melyek a 11. századból származnak, mások a 12. század, illetve a 13. század termékei. Jelenlegi ismereteink szerint azonban a II. István nevével jelzett 1124-es, illetve az ezt az oklevelet átíró II. András 1217-es iratát is csak 1270 után jegyezték le, miután I. Géza eredeti oklevelének a szövegét az 1237-es interpoláció után újból kibővítették.[1] A garamszentbenedeki oklevél esetében tehát alapvetően két kronológiai réteggel kell számolnunk: a hamisítások alapjául szolgáló eredeti oklevél megírásának az évszázada, azaz a 11. század képviseli a korábbi; az interpolálás, illetve a hamis átiratok papírra vetésének a kora, vagyis a 13. század pedig a későbbi réteget.

Az eredeti oklevélnek a 16. század elején nyoma veszett, illetve a II. István nevére hamisított 1124-es diploma sem maradt fenn, így I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát csupán az 1217-es hamis átirat őrizte meg a számunkra (DHA. I, 205, 212, 418).

3. A kronológiai rétegek elkülönítése az egyszerű átiratban fennmaradt oklevelek esetében sem könnyen elvégezhető feladat. Az átiratokról ugyanis általánosságban az mondható el, hogy a lejegyzőik az eredeti oklevelet — a magyar szavak írásmódjának vonatkozásában — nem betűhíven írták át. Az átiratban fennmaradt szórványok kronológiai címkékkel való ellátását nehezíti továbbá az a körülmény is, hogy a szórványok írásmódjában elkövetett változtatás ráadásul nem mindig volt következetes (ennek igazolásához lásd SZŐKE 2010: 98). Nem ritka például, hogy akár ugyanannak az objektumnak a neve is többféle írásformával jelenik meg egyazon iratban, különböző századok hangállapotát, illetve helyesírását tárva elénk. A garamszentbenedeki oklevelében például az *Ug(-ér)*

[1] A szakirodalomban korábban felmerült nézetek összefoglalását lásd tőlem (SZŐKE 2010: 97).

folyónév Ság birtok határleírásán túl Csany birtok határaként is felbukkan.[2] Az oklevél azonban a két különböző birtok határpontjaként más-más századra (a 11. és a 13. századra) jellemző formában tünteti fel a víznevet. Csany birtok határleírásában a 11. századi véghangzós forma: 1075/+1124/+1217: *a fluvio Hucu* (DHA. I, 216), Ság birtok határpontjaként pedig a 13. századi véghangzó nélküli névalak bukkan fel: 1075/+1124/+1217: *Huger* (DHA. I, 217).

Az átiratok magyar nyelvű szórványainak egy másik jellemzőjére hívja fel a figyelmet a Szil nevű halastó előfordulása: 1075/+1124/+1217, 1075>1338: *Scilu* (DHA. I, 205, 217). A szórvány kronológiai értékeléséhez egy hangtörténeti (a véghangzó megléte) és egy helyesírás-történeti kérdés (az *sz* hang jelölése) mérlegelése révén juthatunk el. A véghangzó eltűnésének problémaköre a magyar nyelvű szórványok kronológiai minősítésében előkelő helyet foglal el. A latin nyelvű okleveleink magyar nyelvű szórványainak vizsgálata alapján ugyanis a magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó teljes eltűnésének végső határát a 13. század közepével jelöli meg (vö. BÁRCZI 1958: 18–20, valamint E. ABAFFY 2005: 321–3). A vizsgált oklevelek az 1250-es évek után íródtak (II. András oklevele a 13. század hetvenes éveiben, Péter szerémi püspök levele pedig a 14. század harmincas éveiben), így talán — a véghangzó megléte miatt — nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy 11. századi névformával van dolgunk. A garamszentbenedeki oklevél véghangzós szórványairól tehát szinte teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti oklevelének írásformáját. Ebből a megállapításból ugyanakkor nem következik egyértelműen az, hogy a véghangzó nélküli formák az átiratot készítő lejegyző beavatkozásának az eredményei lennének. A véghangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a XI. század közepén már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helyesírás archaikus volta ellenére a magyar nyelvű elemek jelentős része már tővégi magánhangzó nélkül fordul elő a szórványemlékeinkben. A Tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk véghangzó nélküli, mint véghangzós szóalakot (BÁRCZI 1951: 71). A garamszentbenedeki apátság eredeti oklevelében is előfordulhattak tehát véghangzós és véghangzó nélküli helynevek egyaránt.

A *Scilu* szórvány kronológiájának a megállapításához van egy másik, egy hangjelölési, helyesírás-történeti fogódzónk is. I. Géza idején, amikor az átiratok alapjául szolgáló irat íródott, az *sz* hang jeleként a *z* és az *s* betűk szerepeltek a magyar nyelvemlékekben (vö. KNIEZSA 1952: 15). Az *sc* jel a 11. és 12. század fordulóján bukkan fel elsőként, és a 14. század végéig van jelen a magyar helyesírásban (KNIEZSA i. m. 18–57). Helyesírás-történeti ismereteink alapján tehát a *Scilu* szórvány kezdő hangjának jelölésében az átiratot készítő lejegyző korhoz

[2] A Ság és a Csany birtok határpontjaként említett *Ug-ér*, illetve *Ug* víznév azonos objektumra vonatkozásához lásd HA. 1: 107.

igazító változtatására gyanakodhatunk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy az átiratokban olyan szórványok is találhatók, amelyek részben megőrizték eredeti alakjukat, részben pedig módosításon estek át, vagyis két kor hangállapotát és helyesírását vetítik elénk, ahogyan ezt a nem eredeti oklevelek általános jegyeként is ismerjük.

4. A garamszentbenedeki oklevél kronológiai rétegeinek a vizsgálatát tovább nehezíti az a tényező, hogy az apátság adományait számunkra megőrző II. András oklevele nem egyszerű, hanem hamis átirat. Hamissága abban áll, hogy az átírást megelőzte az oklevél szövegének kibővítése, azaz interpolálása. Az interpoláció következtében tehát az oklevélben találhatók olyan részletek is, amelyek a 11. században még nem képezték részét a szövegnek.

GYÖRFFY GYÖRGY kritikai szövegközlésében különféle szempontok alapján az eredeti szövegtől elkülönítette ugyan azokat a részeket, amelyek csupán a 13. században kerültek bele az oklevélbe (DHA. I, 213–8), de a nyelvi adatok kronológiai minősítését ezen elkülönítés nyomán nem végezhetjük el automatikusan, ugyanis több ízben is előfordul, hogy a GYÖRFFY által 13. századi beszúrásként értékelt oklevélrészekben található magyar nyelvű szórványok 11. századi jegyeket hordoznak magukon. E jelenség mögött nem alaptalan tudatos oklevélírói munkát keresnünk. Mint minden hamisításnak, az interpolációnak is az volt ugyanis a célja, hogy a hamisított részek is minél pontosabban mutassák a hamisított kor — esetünkben a 11. század — nyelvi, illetve helyesírási szokásait.

A GYÖRFFY GYÖRGY által megnevezett, a garamszentbenedeki oklevél eredeti és interpolált részeinek az elkülönítését szolgáló támpontok (lásd DHA. I, 212, Gy. 1: 418, valamint SZŐKE 2010: 99–100) közül célszerűnek látom elvégezni a két nyelvi természetű fogódzó felülvizsgálatát.

Az egyik támpont latin szóhasználati ismereteken alapszik. Megfigyelhető ugyanis, hogy a latin szövegben bizonyos fogalmak kifejezésére az oklevélíró a 11. és a 13. században elterjedt latin szavakat egyaránt használja. A határpontra történő utaláskor például olykor a 11. században használatos *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* bukkan fel (DHA. I, 212). Felmerül a kérdés, hogy a diplomában feltűnő, a 13. században használatos latin szavak egy bizonyos köre nem írható-e ugyancsak az átírás számlájára. Előfordulhatott ugyanis, hogy az átírás alkalmával nemcsak a magyar nyelvű szórványok szenvedték el a változtatást, hanem az oklevél teljes szövegét modernizálták, azaz a már kevésbé (vagy egyáltalán nem) használatos szavakat, kifejezéseket, formulákat kicserélték az akkor használatban lévőkre.

A *Scilu* szórvány elemzése kapcsán már megállapítottuk, hogy a véghangzó ügyét körültekintően kell kezelnünk, a garamszentbenedeki oklevél vonatkozásában ugyanis a véghangzó hiánya nem, csak a megléte lehet segítségünkre a szórványok időhöz kötésében. GYÖRFFY az oklevél interpolált voltát igazolandó megemlíti ugyan, hogy az oklevélben véghangzós és véghangzó nélküli helyne-

vek egyaránt előfordulnak, a DHA-beli szövegközléséből azonban egyértelműen kiderül, hogy a véghangzók problémakörét GYÖRFFY sem tekintette megbízható támpontnak az oklevelek kronológiai rétegeinek a szétválasztásakor (DHA. I, 212). Igazolásképpen elég megnéznünk például az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait, itt ugyanis azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben véghangzó nélküli *Bors* (DHA. I, 214) és véghangzóval álló *Borsu* (DHA. I, 213) formában egyaránt feltűnnek.

5. A továbbiakban azt a kérdést járom körül, hogy a latinból hiányzó hangok jelölése tekintetében az interpolált szórványok inkább a 11. vagy a 13. század jellegzetességeit hordozzák-e magukon. A vizsgálatot a helyesírásunk történetében problematikus hangokként szereplő mássalhangzók közül a *c*, a *cs* és az *sz* hang oklevélbeli előfordulásaira terjesztem ki.

A [c] hangnak mindkét korszakban volt egy-egy jellegzetes jele: a 11. században a *c*, a 13. században pedig a *ch* (vö. KNIEZSA 1952: 15, 39). Mutatkozik továbbá a két korszak között egy másik hangjelölésbeli különbség is — ami általánosságban szinte mindegyik problémás hang jelölésmódjára jellemző —, az tudniillik, hogy az egyjegyű betűket mindinkább kiszorítják a kétjegyűek.

A nyolc interpolált, *c* hangot tartalmazó helynév közül hét esetben különféle kétjegyű betűk, egy esetben pedig a *z* — amely ugyancsak a 11. század után jelentkezett a *c* hang jeleként a magyar nyelvemlékekben — jelöli a *c* hangot. Ugyanakkor az oklevél eredeti részeiben egy kivételtől eltekintve minden esetben a *c* betűt találjuk: *Kestelci, Curice* (DHA. I, 215, 217). A kivételként említett *Bocz* (DHA. I, 216) helynév esetében pedig az is elképzelhető, hogy nem *c*, hanem inkább *cs* hang jeleként kell értelmeznünk a *cz* jelölést.

A 13. században gyakori jelölésmód, azaz a *ch* a nyolc szórvány közül csupán két esetben fordul elő: *Goznucha* és *Knesech* (DHA. I, 218). További öt alkalommal a *cz* (*Knesecz, Feniosaunicza, Prestucz*, DHA. I, 213), egy esetben pedig *z* (*Wydrizki*, DHA. I, 214) jelöli a hangot. E két utóbbi betű (a *cz* és a *z*) helyesírásunk második korszakában, azaz a 12. század folyamán volt elterjedt jelölője a *c* hangnak. A garamszentbenedeki oklevél interpolálása idején (a 13. században) már csak elvétve, főként német vidéken írt oklevelekben bukkanhatunk efféle jelölésmódra (KNIEZSA 1952: 37, 42–3). Kancelláriai oklevélről lévén szó, a garamszentbenedeki oklevél nagyszámú *cz* jelét valószínűleg más magyarázza. Ennek a problémának a megoldása egyelőre még várat magára, két körülményt azonban érdemes megemlítenünk. Az egyik a *cz* jelet tartalmazó szórványok szabályos elhelyezkedése, ami abban mutatkozik meg, hogy egymás közelében tűnnek fel a latin szövegben. A másik pedig a két ízben is felbukkanó *Knyezsic* helynév eltérő írásmódja: az oklevél elején — ahol a *cz* jelek szerepelnek — az említett helynév *c* hangja is *cz*-vel van lejegyezve: *Knesecz* (DHA. I, 213), az oklevél végén pedig már *ch* jelöli a *c* hangot: *Knesech* (DHA. I, 218).

A [cs] hang esetében következetesebb írásmódot találunk. Az oklevélbe utólag bekerült helynevek *cs* hangját ugyanis minden esetben a *ch* betű jelöli: *Surkuscher, Kouachi* (DHA. I, 213, 214). Ez a következetesség az oklevél egészére kiterjed, ugyanis az irat 11. századi részeiben csupán Csany-tó nevében található *c* jel: *Cunutou* (DHA. I, 216), minden más esetben a 13. században jellemző *ch* betűkapcsolat jelöli az oklevél nem interpolált helyneveiben is a *cs* hangot: *Talmach, Chonu* (DHA. I, 214, 218).

Amíg az előző két hang jelölésmódjában valamiféle következetességet figyelhettünk meg, addig az [sz] hang jelölésében nem különülnek el élesen egymástól az oklevél interpolált és eredeti részei. A garamszentbenedeki oklevélben — mind az interpolált, mind a 11. századi részekben — három betű jelöli az *sz* hangot, a *z: Zyla* (DHA. I, 215), az *s: Ostra* (DHA. I, 216) és az *sc: Sceulleus* (DHA. I, 213, 214). Ez valószínűleg nem független attól, hogy *c* és a *cs* hang jelölésétől eltérően a 11. században az *sz* hang jelölőjeként alkalmazott egyjegyű betűket (a *z*-t és az *s* betűt) nem szorította ki az *sc* betűkapcsolat, sőt a 13. században — a 11. századhoz hasonlóan — ismét a *z* betű vált az *sz* hang legáltalánosabb jelévé (KNIEZSA 1952: 15–6, 39–40). Ennek megfelelően csak az *sc* betűkapcsolatot tartalmazó helynevek kronológiai minősítésében van segítségünkre az *sz* hang helyesírása, ez a jelölésmód ugyanis az eredeti oklevél lejegyzésekor még nem kerülhetett bele a szövegbe.

A helyesírás-történeti vizsgálatok azt bizonyítják tehát, hogy az oklevélbe utólag bekerült helynevek írásmódja alapvetően 13. századi állapotokat tükröz. Ugyanakkor az is világosan látszik, hogy az eredeti oklevél 11. századi betűi nem egyforma gyakorisággal estek áldozatul az átírást készítő oklevélíró módosító lejegyzésének. A *cs* hanggal ellentétben például a *c* hang *c* jele következetesen ellenáll a változtatásnak. A változtatást minden bizonnyal a hangkörnyezeti tényezők is befolyásolhatták. A *c* betűt tartalmazó helynevek mindegyikében palatális magánhangzó előtt fordul ugyanis elő a *c* hang: *Kestelci, Curice* (DHA. I, 215, 217), amely hangkörnyezet leginkább kedvezett az egyjegyű betű megőrzésének (vö. KNIEZSA 1952: 42).

6. A helyesírás-történeti vizsgálat mellett a helynevek hangtörténeti szempontú elemzését is nélkülözhetetlennek tartom a garamszentbenedeki oklevél kronológiai rétegeinek a szétválasztásakor, még ha jelen tanulmányomban erről a lehetőségről kevés szó is esett. A hangtörténeti kérdéskörök mellőzését egyrészt az magyarázza, hogy az egyes helynevekben végbemenő hangtörténeti változások és azok időbeli vonatkozásai a helynév egyetlen adata alapján nyilvánvalóan nem állapíthatók meg. Az efféle kutatások előfeltétele tehát a nyelvemlékbeli névforma elhelyezése az adott helynév lehető legteljesebb adatsorában. Másrészt pedig a helyesírás megőrző, konzervatív volta is nagyban megnehezíti egy-egy hangtörténeti jelenség pontos regisztrálását.

Végezetül pedig fontosnak tartom újfent hangsúlyozni, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatoknak nem célja, hanem mintegy kiindulópontja az oklevél interpolált részeinek a kijelölése. A többszörös átírás miatt ugyanis az oklevél egészére jellemző az, hogy bizonyos részei 11. századi, más részei pedig 13. századi jellegzetességeket mutatnak. A nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából az interpolált oklevélrészek pontos ismeretének a legnagyobb értéke a 11. századi formát mutató szórványok elemzésében mutatkozik meg. Ebben az esetben ugyanis további adatokkal kell alátámasztani, hogy az adott helynév létezett-e, létezhetett-e a 11. században, illetve azt is mérlegelnünk kell, hogy a 13. században lejegyzett, de 11. századi helyesírási, hangtörténeti jellegzetességeket mutató helynévre tekinthetünk-e teljes értékű adatként a korábbi időszakra vonatkozóan.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Bp.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Bp., 1963.

HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.

KNIEZSA ISTVÁN (1928–1929), A magyar helyesírás a tatárjárásig. *MNy.* 24: 188–97, 257–65, 318–27; 25: 27–34.

KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.

PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* MNyTK 50. sz. Bp.

SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.

SZŐKE MELINDA (2010), A garamszentbenedeki oklevél nyelvtörténeti forrásértékéről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–103.

Holler László

Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő *mortis* birtok lokalizálása

1. Bevezetés

1.1. Célkitűzés. — Noha az I. András király által 1055-ben a tihanyi apátságnak juttatott adományokat felsoroló oklevél kitüntetett figyelemben részesült a 19. század utolsó évtizedétől napjainkig, az oklevél által felvetett számos birtoktörténeti és nyelvtörténeti kérdés ma is megválaszolatlan.

Nyomtatásban is megjelent publikációban először a *segisti* tó és a *bagat mezee* határú erdőbirtokok lokalizálásával foglalkoztam (HOLLER 2010). Ennek didaktikai okai voltak, mivel a *lacus segisti* a lehető legegyszerűbben megfogalmazott birtokadomány, de már ennek kapcsán is rá tudtam mutatni a helymeghatározás általam célravezetőnek tartott néhány módszerére, és levonhattam azt a meglepő következtetést, hogy nem okvetlenül a közvélekedés szerinti lokalizáció állja ki a kritikai elemzés próbáját.

Az erdőbirtok tárgyalását ugyanezen tanulmányban földrajzi közelsége indokolta. A határleírás elemzése során szemléltetni tudtam a lokalizálási feladat komplexitását, s rámutattam arra, hogy nagyon különböző jellegű információkat felhasználó többlépéses logikai következtetéssor segítségével tudjuk egy-egy birtoktest helyét meghatározni, illetve a határleírásokban jelentkező nemlatin szavak jelentéstani, alaktani és hangtani kérdéseit tisztázni. Ennek általános érvényességét mind az egyes birtokok, mind a teljes birtokrendszer lokalizálására vonatkozó „iterációs elv”-ben fogalmaztam meg (HOLLER 2010: 78). Az elv alkalmazását szemléltettem a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2010. május 11-én tartott előadásomban, az erdőbirtok határobjektumaként említett *asauuagi* szórvány részletes elemzésekor.

Az erdőbirtok lokalizálása során megtapasztalhattuk a településnevek meglepő stabilitását közel nyolc évszázadon át (HOLLER 2010: 68), sőt a mikrotoponimák (i. m. 70–1) és jelentős útvonalak (i. m. 73–4) erős stabilitását is, valamint egyes települések bizonyos határvonalainak állandóságát (i. m. 71) több mint hat és fél évszázadon keresztül.

A jelen tanulmányban folytatom az egyes birtokadományok helyének meghatározására irányuló vizsgálataimat, ezúttal a *mortis*-nak nevezett birtokkal foglalkozom. Ennek során nemcsak a módszertani elveket illetően támaszkodom az

előzőekben említett publikációmra, hanem helyenként hivatkozom az ott elért eredményekre is.

Az oklevélre a szakirodalomban meghonosodott TA. rövidítéssel utalok.

1.2. A *mortis* birtok leírása. — A vizsgálandó *mortis* birtok leírása az 1055. évi tihanyi oklevél előoldalának 29–31. sorában olvasható. A szöveg SZENTGYÖRGYI RUDOLF betű szerinti átírásában — a szövegtagoló pontok jelölésével, a rövidítések feloldását kurzív betűtípussal, a kikövetkeztetett karaktereket íves zárójelben jelölve — az alábbi:

„• Adhuc aut*em* es*t* locus mortis dictus • cuius incipit terminus a sar feu • eri iturea • (h)inc ohut cutarea • inde ad holmodi rea • postea gnir uuege holmodia rea • & exinde mortis uuasara kuta rea • ac postea nogu azah fehe rea • inde ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea p*ost* hęc petre zenaia hel rea •” (2010: 22).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordítása — amely a nemlatin szövegrészeket félkövér kurzív betűtípussal különbözteti meg —, a következő:

„Van még ezenfelül egy ***mortis*-**nak nevezett terület, melynek határa a ***sar feu*-**től indul az ***eri iturea,*** innen az ***ohut cutarea,*** majd a ***holmodi rea,*** ezután a ***gnir uuege holmodia rea,*** innen tovább ***mortis uuasara kuta rea,*** ezután a ***nogu azah fehe rea,*** innen a ***ca(s)telic*-**ről ***feheruuaru rea meneh hodu utu rea,*** ezek után pedig a ***petre zenaia hel rea.***” (2010: 27).

A ***castelic*-**hez tartozó lábjegyzet: Tulajdonképpen: „(az egyik irányban) ***castelic*-**ra és (a másik irányban pedig) ***feheruuaru rea***” (SZENTGYÖRGYI 2010: 27. 40. j.). Ezt a fordítást — a későbbiekre tekintettel — α) típusú fordításnak nevezem.

1.3. A birtokleírás fontossága a magyar nyelvtörténet szempontjából. — E birtok határleírása azért mondható rendkívülinek, mivel — az egybeírt *rea* névutókat is külön szónak tekintve — az összesen 56 szó terjedelmű szövegben 34 nemlatin szó van; lényegében a magyar nyelvű határleírást foglalta latin keretbe az oklevélszöveg megfogalmazója. E 34 szóból kilenc a *rea* névutó; ennek s a többi 25 szóalaknak a részletes vizsgálata a magyar nyelvtörténet számtalan kérdését érinti.

Nem alaptalanul fogalmazott e birtok leírásáról HOFFMANN ISTVÁN az alábbi szavakkal: „E szövegegység nemcsak az alapítólevél egészéből tűnik ki tömény magyarságával, de más oklevelek határleírásaiból sem tudok olyan részt említeni, amelyben a magyar helyjelölő elemek ilyen sűrűséggel jönnének elő.” (2006: 30, 2010: 110)

1.4. A *mortis* birtok vizsgálata 2007 óta. — A birtokleírásban található szórványokkal, valamint a birtok elhelyezkedésének kérdésével egy közel 40 oldal terjedelmű, „*Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben” című átfogó tanulmányban foglalkozott HOFFMANN ISTVÁN, mely 2007. szeptember végén

jelent meg (HOFFMANN 2006; a megjelenés idejéről JUHÁSZ 2008: 169. 1. j.). Ugyancsak e birtok elhelyezkedését vizsgálta „A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút" című, 24 oldalas munkájában SZENTGYÖRGYI RUDOLF, amely szintén 2007-ben jelent meg (SZENTGYÖRGYI 2007). A két kiváló kutató a legfontosabb kérdések tekintetében egymástól függetlenül hasonló következtetésekre jutott, s eredményeiket munkájuk során egymással meg is osztották.

HOFFMANN ISTVÁN monográfiája mindezen eredmények szintetizálásával készült: a *mortis* birtok leírásában szereplő szórványok elemzése több mint 40 oldalt tesz ki a kötetben (2010: 111–48, 80–1, 81–5, 103, 109–10). SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010-ben benyújtott PhD dolgozatának *mortis*-ra vonatkozó, 20 oldal terjedelmű része kisebb módosításoktól és kiegészítésektől eltekintve 2007. évi dolgozatának szövegét tartalmazza (2010: 96–115).

E jelentős munkák dacára a birtok lokalizálásának kérdése lényegében nyitott maradt. HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben megjelent monográfiájának összegező véleménye: „*Mortis* birtok közelebbi helyét nem közli az alapítólevél szövege, és az ott felsorolt kilenc határpont megnevezése sem ad közvetlenül lehetőséget a pontos lokalizálásra." (2010: 111).

Az alábbiakban először a birtokleírással kapcsolatos néhány általános kérdéssel foglalkozom, majd a határobjektumok leírásának a korábbiaknál helyenként részletesebb nyelvi elemzésével, a 19–20. századi helynévadatokra is támaszkodva teszek javaslatot a határpontok, illetve a teljes birtoktest elhelyezkedésére.

2. A birtok leírása későbbi oklevelekben — lokalizálási elképzelések

2.1. *Mortus* említése az 1211. évi oklevélben. — Az 1211. évi tihanyi összeírásban a *Mortus*-ban lakó szolgálók felsorolása után ez olvasható: „Et hii colunt terram communiter cum villanis *Bychachi (Biccaci)* et sunt equaliter participes tam in arvis, quam in silvis seu in arundinetis" (PRT. 10: 512). Magyarul: És ők a földet közösen művelik *Bychachi* falu lakóival, és egyformán részesei mind a mezőknek, mind az erdőknek, illetve a nádasoknak (tartalmi ismertetés ERDÉLYI LÁSZLÓtól: PRT. 10: 421).

2.2. *Mortus* említése az 1267. évi pápai oklevélben. — IV. Kelemen pápa Viterbóban 1267. január 11-én aláírt egy bullát, amelyben apostoli pártfogásáról biztosítja a tihanyi apátságot, továbbá megerősíti birtokaiban és más jogaiban (PRT. 10: 525–8, MOL DF 208381). Az oklevélben felsorolt birtokok között szerepel „predia, villam *Mortus* iuxta *Buchak*" (PRT. 10: 526), *Buchak* kapcsán ERDÉLYI LÁSZLÓ íráshibát említ (PRT. 10: 421). A birtokról többet nem mond az oklevél.

2.3. *Villa Mortus* leírása az 1389-ben készült hamis oklevélben. — A Szent László idejére hamisított, ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint 1389-ben készített oklevelet a DHA. is közli, két másolat figyelembevételével. A DHA. szövegközlésétől eltérően az alábbiakban a C-vel jelölt másolat helynévalakjait használom, mivel

azok pontosabbak, mint a kritikai kiadásban alapul vett B jelűé. A B jelű másolat név-, illetve szóalakjait zárójelben adom meg.

„Villa Mortus (B: Mortos) iuxta fluvium Saar, in qua est ecclesia in honore*m* Omnium Sanctorum, cui ab oriente ultra ipsum fluvium vicinatur Morthonfolua (B: Mortunfolua) ecclesie de Iwan (B: Iuan), a meridie villa Anya, ab aquilone (B: aquillone) ville Bikach (B: Bikah) et ab occidente terre, montes et silve, fere ad unum miliare." (DHA. 284/21–24. sor).

ERDÉLYI LÁSZLÓ tévesen a „terre" helyett „tres"-t olvasott: „ab occidente tres montes et silve…" (PRT. 10: 499).

Az apátság birtokainak felsorolásában olvasható részlet fordítása, ERDÉLYI LÁSZLÓ értelmezése alapján: „*Mortus* falu a *Saar* folyó mellett, amelyben a Mindenszentek tiszteletére emelt egyház van, melynek kelet felől ugyanezen folyón túli szomszédja az *Iwan*-i egyház *Morthonfalua*-ja, délről *Anya* falu, északról a *Bikach* falvak, és nyugatról majdnem egy mérföldnyire terjedő földek, hegyek és erdők." (PRT. 10: 422).

„A Szent László-féle hamisítvány után többé a tihanyi források nem szólnak a martosi birtokról." (PRT. 10: 422).

2.4. Korábbi lokalizálási elképzelések. — ERDÉLYI LÁSZLÓ a lokalizáláshoz az 1055. évi birtokleírás mellett figyelembe vette az 1211-es összeírást is: „Tolna megye északi határánál a Sárvíztől kissé keletre van ma is Bikács falu s ennek szomszédságában volt a tihanyi apátságnak alapításkori egyik birtoka. (…) E határleírásban fölismerhető a *Sárfő-ér*, a mai Sárvíz és az a *hadut*, mely mint megyei út ma is meg van Bikácsnál s észak felé Székes-Fejérvárra, délnek pedig Tolna várkastélyába és Szekszárdra vezetett." (PRT. 10: 420–1).

Majd a hamis oklevél idevonatkozó részletének fordítása után ezt az alábbiakkal egészítette ki: „Ez a martosi birtok legpontosabb meghatározása. E szerint Martos falu Bikácstól délre feküdt, tőle délre pedig Anya falu, körülbelül ott, a hol már 1397-ben állott a mai Nagy-Dorog. Igy Martos helye jó szükre van szabva. A keletre fekvő Marton nem a Sárvizen van túl, hanem azon a kis folyón, mely Bikácson megy át." (PRT. 10: 422).

BÁRCZI GÉZA lényegében elfogadta ERDÉLYI következtetését. *Mortis*-ról ezt írja: „A mai Bikács táján, Tolna megye északi szélén lévő hely." (1951: 35).

HOFFMANN ISTVÁN (2010: 112) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010: 112) azonos helyen keresi a birtokot, a hadút azonosítását követően elsősorban a hamis oklevélre hagyatkozva. HOFFMANN ISTVÁN — ERDÉLYI LÁSZLÓt követve — ezt mondja: „A falu legpontosabb leírását egy (a) Szent László korára hamisított oklevél adja" (2006: 31, 2010: 112). SZENTGYÖRGYI megfogalmazása hasonló, de kissé óvatosabb: „Egy 1092-re datált (…) hamis oklevél precíznek tűnő helymeghatározást ad." (2007: 40, 2010: 112).

Mindketten körültekintően elemzik a hamis oklevél idevonatkozó részletét, s bár mindketten rámutatnak annak több problémájára, mégis elsősorban ennek

alapján igyekeznek következtetéseket levonni *villa Mortus,* illetve a vele azonosnak feltételezett 1055. évi *mortis* birtok elhelyezkedésére nézve. Tekintettel arra, hogy az északi határként megnevezett *Bikach* és a déliként említett *Anya* egymástól légvonalban közel 30 km-re vannak, s ez a távolság nagyobb annál, mint amit egy birtok méretét illetően valószínűnek gondolhatunk, ezért mindketten vagy egy északibb vagy egy délibb fekvésű birtokot tartanak elképzelhetőnek ezen a területen belül.

HOFFMANN ISTVÁN az elhelyezkedés tekintetében az alábbi konklúzióra jut: „Úgy vélem, a fent bemutatott két azonosítási lehetőség mellett nagyjából hasonló súlyú érvek hozhatók fel, és mindkét bizonyítás hiányosságai is egyensúlyban vannak. (…) más helyekkel összefüggésben említhető tényezők azonban inkább amellett szólnak, hogy *Mortis*-t (…) Tolna megye déli részén keressük." (2006: 35, 2010: 116). A birtoknak Tolna várához közeli elhelyezkedése mellett szóló érvek felsorolását lásd HOFFMANN 2010: 224.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF leszögezi: „A hasonló nevű *Martonfalva ~ Martos,* a nagy kiterjedésű *Anya* birtok és a (…) *Bikács falvak* egymáshoz való viszonya és mindezek nyomán a TA.-beli *mortis* lokalizálása igen bizonytalannak tűnik." (2007: 41, 2010: 113). Az északabbra és a délebbre fekvő lehetőségek közül végül is ez utóbbit tartja valószínűbbnek: „Ha azonban fenti okfejtésem helyes, *mortis*-t délebbre kell helyeznünk" (2007: 42, 2010: 113–4).

2.5. A hamis oklevéllel kapcsolatos korábbi megállapításaim. — Először is a hamis oklevél datálásával kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy a korunkra jutott oklevélszöveg összeállításának idejére vonatkozóan helyesnek tartom ERDÉLYI LÁSZLÓ véleményét, miszerint az oklevél 1389–90-ben készült. Ezt a véleményét ERDÉLYI a tihanyi apátság birtokaival foglalkozó középkori oklevelek s a birtoklással kapcsolatos perek áttekintése után alakította ki. Csupán annyiban fogadom el GYÖRFFY GYÖRGYnek az 1324-es évet hangsúlyozó álláspontját, hogy akkoriban készülhetett egy vagy több oklevél-hamisítvány, amely(ek)nek a szövege később bedolgozásra került a jelenleg vizsgált oklevélbe. De nem osztom GYÖRFFYnek azt a nézetét, hogy már 1324-ben a jelenleg ismerttel azonos szövegű oklevél létezett volna. Ezzel kapcsolatos véleményemet s annak indokait bővebben kifejtettem korábbi publikációmban (HOLLER 2010: 58–9).

Továbbá szeretnék utalni arra, hogy ugyanezen oklevél volt a „fő bűnös" abban, hogy a 20. században két kivételtől eltekintve minden kutató a *lacus segisti* birtokot a Duna bal partján fekvő Sükösd körzetébe lokalizálta, helytelenül (HOLLER 2010: 52–65). Ezzel kapcsolatban így fogalmaztam: „Elemzésem alapján az a fontos következtetés vonható le, hogy a hamis oklevelek helynévanyagát csak nagy körültekintéssel lehet alkalmazni a lokalizálási problémák megoldásánál, mivel ezek szándékosan megtévesztő információkat tartalmaznak, s ezek nemcsak a korabeli joghatóságok, hanem a jelenkor kutatói megtévesztésére is rendkívül alkalmasak." (HOLLER 2010: 78).

2.6. A hamis oklevél egy részletéről. — Mielőtt az 1389-ben hamisított oklevél *villa Mortus*-ra vonatkozó részletének értékelésével foglalkoznék, szeretnék idézni még három, egymás utáni birtokot a hamisított oklevélből; mégpedig pontosan a *segisti* tó kérdéskörének vizsgálata során elemzett és azok eredményeképpen szándékos hamisítványnak bizonyult „Villa Segusd cum piscina…" részletet követően említett birtokokat (lásd HOLLER 2010: 52–60). Ezek a következők: „Villa Peterreue iuxta Tyza cum portu. Villa Anyas cum appendiciis suis. Villa Mortua similiter iuxta Tyza, quam vulgo Morotua nominant, cum lacu Mortua." (DHA. 285/3–4. sor).

Mivel az első és a harmadik a megfogalmazásból nyilvánvalóan a Tisza mellett feküdt, igen nagy valószínűséggel a kettő között említett *villa Anyas* is egy, a Tisza mentén fekvő falu lehetett.

Ezen a ponton szeretnék utalni REUTER CAMILLOnak egy igen érdekes, a tihanyi birtokok történetét illetően fontos konkrét és általános tanulságokat nyújtó, 1970-ben megjelent dolgozatára, amelyet — számomra meglepő módon — a tihanyi oklevelekkel foglalkozó nyelvészeti szakirodalomban eddig senki nem említett meg. Ebben a közleményében REUTER CAMILLO az *Anianus* (magyaros változatai: *Annyán ~ Ángyán, Anyán ~ Aján*), valamint az ettől különböző *Ananias* (magyaros változatai: *Annyás ~ Ányás*), továbbá az *Ányos (~ Ányós)* nevek személynévi és helynévi előfordulásait gyűjtötte össze, és körültekintő vizsgálatai alapján fontos következtetéseket vont le.

Idézem néhány olyan következtetését, amelyeket fontosnak tartok az apátság birtokügyei szempontjából. „[Az *Anianus*] név elsősorban Tihany szorosabb környékén és a Dunántúlon divatozott. (…) Másutt *alig* fordul elő. Ez kétségtelenül mutatja a szentnek Tihanyból kisugárzó tiszteletét. Személynévként a XV. századig használták (de csak Tihany vidékén volt igen gyakori), később csak vezetéknévben fordul elő." (REUTER 1970: 38). „Az *Ananiás* név már nagyobb elterjedést mutat mint az *Anianus*. (…) ott ahol mindkét név előfordul — Dunántúl, s elsősorban Tihany környékén — ott a két nevet kezdettől fogva összekeverik, egynek vélik." (i. m. 39). „Ezt az azonosítást követték el a hamis 1092. évi oklevél készítői (…), akik a tihanyi apátság birtokának mondják a tiszamenti *Ányás*-t. Ez oklevél célja kifejezetten az apátság birtokainak megvédése, sőt inkább továbbiak szerzése. Elgondolásom az, hogy az apátság hallhatott a tiszamenti *Ányás*-ról (…) s a Dunántúlon élő *Anianus = Ananias* téves névazonosítás alapján jogot tartottak rá, s a hamisított oklevélben — egy régen elveszett ugyancsak tiszamenti birtokhoz — Morotvához, amely a tatárjárás után már nem volt az apátság kezében, és most szintén visszaszerezni gondolták — igyekeztek kapcsolni." (i. m. 39). „A birtokszerzés indítóokát abban látom, hogy (…) felmerülhet olyan birtokszerzés lehetősége (…), amikor a birtoknév azonossága (hasonlósága) adja meg a vélt jogot a birtokhoz. (…) a XIV. századi hamisítók

(…) az adományt a XI. századba helyezték vissza, amikor még virágzásban volt annak szokása, hogy a birtok — birtokos neve azonos legyen." (i. m. 39).

Vagyis REUTER CAMILLO arra a következtetésre jutott, hogy a hamisítók épp azért vethettek szemet a Tisza melletti *Ányás*-ra, mert a falunévnek az *Anianus* magyar *Anyán* változatához közeli hangzása azt a képzetet kelthette, hogy a falu a tihanyi apátság *Anianus* védőszentjére tekintettel kaphatta egykor az *Ányás* nevet, ami alapján az apátság egykori birtokjogát lehet feltételezni.

2.7. A hamis oklevélbeli *villa Mortus leírásának kritikája.* — A fenti gondolatmenet alapján sejthető, hogy ugyanilyen okokból, nevezetesen az *Anianus* névvel való azonosíthatósága miatt került be a hamis oklevélbe a Tolna megyei *Anya* is, attól a szándéktól vezérelve, hogy déli irányban egészen eddig a faluig terjessze ki birtokjogát az apátság.

Véleményem szerint hasonlóképp e sanda szándék az oka annak, hogy a hamis oklevél szerint közel egy mérföld kiterjedésű a birtok nyugati határa; azért, hogy erre hivatkozva megkíséreljék azt a területet is a sajátjuknak tekinteni. Úgy gondolom egyébként, hogy az itt olvasható „fere ad unum miliare" kifejezést az oklevél hamisítói az 1211. évi tihanyi összeírásból vették át. Ebben Szántó falu határleírásában szerepel a „venit fere per miliare unum" megfogalmazás (PRT. 10: 516), amelyet átemeltek a hamis oklevélbe is (DHA. 283/23. sor), majd felhasználták *Mortus* leírásánál (DHA. 284/23–24. sor). Egyébként éppen a tihanyi összeírás a legkorábbi magyarországi oklevél, amelyben a mérföld hosszmérték említve van. Egy magyar mérföld hossza körülbelül 8000 m volt (BOGDÁN 1978: 85).

A Bikácstól Janyapusztáig terjedő közel 30 km-es távolság figyelembevételével így egy igen nagy, közel 240 km^2-es területet próbálhatott az apátság megszerezni magának pusztán a „a meridie villa Anya" és az „ab occidente terre, montes et silve, fere ad unum miliare" szövegrészekre hivatkozva.

Az a következtetésem tehát, hogy az 1389-ben hamisított oklevél határleírását semmiképp nem szabad komolyan venni, s ezen oklevél alapján a *mortis*-nak a mai Janyapuszta közelébe történő lokalizálása teljesen alaptalan.

3. A *mortis* birtok leírásának néhány általános kérdése

3.1. A *rea* névutó a birtokhatár leírásában. — A *mortis* birtok határleírásában kilencszer jelentkezik a *rea* névutó, ezen kívül mindössze három továbbit említ a szakirodalom az oklevélben. Kétszer a *gisnav* birtok leírásában: „post *monarau buku[r]rea*" és „ad *brokinarea*", egyszer a lólegeltető hely leírásában: „inde uero ad *oluphelr[e]a*". A két utóbbi esetben együtt szerepel a latin *ad* prepozícióval; ilyenre két példát látunk *mortis* határleírásában is: „inde ad *holmodi rea*" és „inde ad *castelic* & *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*".

A TA.-ban a *rea* névutó — egy kivétellel —, azt jelöli, hogy a birtok körüljárása során a határvonal elér a következő sarokpontig, vagyis célponthatározó

funkciójában szerepel. Ilyen funkcióban a mai nyelv elsősorban az *-ig* célponthatározó ragot használja. Álláspontom szerint ezt jelezni kell az oklevél magyar fordításában, legalábbis ezt figyelembe vevő változatot is meg kell adni. A *feheruuaru* utáni az egyetlen *rea* az oklevélben, amely nem a határvonal egyik szakaszának a végét jelölő célponthatározó (lásd HOFFMANN 2006: 30, 2010: 109). Ilyen esetben nemcsak az *-ig* használható, bizonyos településnevek esetében a *-ra, -re*, mások esetében a *-ba, -be* határozórag is él a mai nyelvben.

3.2. A birtokleírás határpontjai. — Figyelembe véve a fentieket — valamint HOFFMANN és SZENTGYÖRGYI elemzésére hivatkozva kizárva, hogy *castelic* önálló határpont lenne —, a *rea*-t a mai szóhasználat szerint az *-ig*, illetve a *-ra/-re* határozóraggal visszaadva *mortis* birtok leírásának magyar fordítását a határobjektumok megnevezésének változatlanul hagyásával a következő formában adhatjuk meg:

Van még ezenfelül egy ***mortis***-nak nevezett hely, melynek határa a ***sar feu***-nél kezdődik, aztán elér az ***eri itu***-ig, innen az ***ohut cuta***-ig, majd a ***holmodi***-ig, ezután a ***gnir uuege holmodia***-ig, innen tovább a ***mortis uuasara kuta***-ig, ezután a ***nogu azah fehe***-ig, innen a ***castelic***-re és ***feheruuaru***-ra ***meneh hodu utu***-ig, ezek után pedig a ***petre zenaia hel***-ig.

Az ilyen közbenső jellegű fordítást, amely a határobjektumok nevét az oklevélbeli alakjukban hagyja, de a szövegbe illesztést biztosító nyelvi elemeket a mai szóhasználattal adja vissza, β) típusú fordításnak nevezem.

E leírás képezi a továbbiakban a birtok lokalizálásának alapját. A határobjektumok tehát az alábbiak: 1. *sar feu*, 2. *eri itu*, 3. *ohut cuta*, 4. *holmodi*, 5. *gnir uuege holmodia*, 6. *mortis uuasara kuta*, 7. *nogu azah fehe*, 8. *castelic*-re és *feheruuaru*-ra *meneh hodu utu*, 9. *petre zenaia hel*.

3.3. Latin prepozíció magyar névutóval? — SZENTGYÖRGYI RUDOLF abból a szempontból is megvizsgálta az *ad castelic* & *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* kifejezés lehetséges értelmezéseit, hogy az *ad* prepozíció független-e a *rea* névutóktól, vagy az egyikkel, vagy a másikkal párt alkotva, mintegy redundáns kifejezést képez. Az első esetben „nem tautologikus", a másikban „tautologikus" kifejezésről beszélt, azt érzékeltetve, hogy ez a kettősség, a latin prepozíció és a magyar névutó együttes alkalmazása helytelen (2009a: 64).

Doktori dolgozatában viszont megállapítja: „ha ez a szerkesztésmód nem is mondható gyakorinak, mégis előfordul". Feljebb, a 3.1. alfejezetben felsoroltam a TA.-ból ismert latin *ad* prepozíció + magyar *rea* névutó szerkezetű szövegrészeket. Ezekkel analóg 13–15. századi adatokat közöl SZENTGYÖRGYI (például 1265/1272: uenit ***ad*** *Balwanku****re***), és úgy fogalmaz, hogy: „e szerkesztés nem kétszeres, inkább (…) kontaminált jelölésnek tűnik" (2010: 162. 262. j., 163).

Az ilyen jellegű adatok számát gyarapítandó jegyzem meg, hogy valószínűleg ebbe a körbe sorolhatók az 1211-es tihanyi összeírásban *Colon* birtok határ-

leírásában szereplő szokatlan fogalmazású alábbi kifejezések is: ***ad*** *collem, qui vulgo dicitur Appatfee****reh; ad*** *monticulum, qui vulgo numcupatur Zouafee****reh; ad*** *montem, qui vocatur Varfee****reh*** (PRT. 10: 508). Itt a határleírásba beszúrt magyar helynevekhez redundánsan járulnak a latin prepozíciónak megfelelő magyar határozóragok.

A fenti adatok együttese rendszerszerű magyarázatot kínál a TA.-beli *rea* névutóknak a prepozícióval összekapcsolt használatára, egyúttal az Anonymus-gesztában többször előforduló, magyar részeshatározóraggal ellátott személynevekre is, mint pl. *Bunger****nec,*** *Usubu****nec*** (SRH. 1: 72/2. sor; 105/28. sor).

3.4. *Mortis* és *huluoodi* határleírásainak összehasonlítása. — Amint az 1.3. alfejezetben említettem, *mortis* birtok 56 szóból álló leírásában 34 nemlatin szó van. A határleírás kiindulási pontjánál szerepel az *a* latin prepozíció, majd ezután a határvonalnak a következő nyolc határobjektumhoz való elérkezését a magyar *rea* névutó fejezi ki: tehát a leírás a kiindulópont után kivétel nélkül minden esetben ezt a megoldást alkalmazza.

A nyelvi beillesztés szempontjából *mortis* birtoknak épp az ellenpontja a *huluoodi* nevű birtok. Itt a 69 szavas leírásban mindössze 7 nemlatin szó fordul elő. A határleírás kiindulási pontjánál szerepel az *ab* latin prepozíció, majd ezután a határvonalnak a következő nyolc határobjektumhoz való elérkezését a latin *ad* elöljárószó fejezi ki. A leírás megfogalmazója a tulajdonneveket kivéve majdnem mindent átültetett latinra. Csak néhány olyan speciális szóval tett kivételt, melyek latinra fordítása feltehető véleménye szerint a határobjektum azonosítását nehezítette volna meg.

Hasonlítsuk össze *huluoodi* és *mortis* határleírásának egy-két elemét! *huluoodi*: ***ad monticulum,*** *mortis*: ***holmodi rea;*** *huluoodi*: ***ad magnam uiam,*** *mortis*: ***hodu utu rea.*** A többi birtokleírás átmenetet képvisel e két szélsőséges példa között. A jelentős szóhasználati eltérés annak nagy valószínűségére utal, hogy az egyes birtokok határleírásait különböző személyek készítették el, s e különbség érzékelhető maradt a latinra történt „fordítás” után is. Erre utal HOFFMANN ISTVÁN: „*Mortis* határleírása (…) nyelvileg élesen különbözik a többi birtok bemutatásától, ami talán a helyben készített feljegyzések eltérő jellegére vagy más személytől való rögzítésére vezethető vissza.” (2006: 63–4, 2010: 139).

Ebből a különbségből még azt a további következtetést vonom le, hogy bizonyára nem volt elegendő idő az oklevél rendelkező részének körültekintő kidolgozására. A fogalmazvány nélkülözte a gondos lektorálást, amely egységessé tette volna a határobjektumoknak a latin szövegbe illesztését. S így — paradox módon — pótolhatatlan szolgálatot tett a magyar nyelvtörténet kutatói számára.

4. A *mortis* birtok lokalizálásának előkészítése

4.1. Kiindulási információk a birtok helyének meghatározásához. — A birtok helyére vonatkozóan a határleírásnak az „inde ad *castelic* & *feheruuaru rea*

meneh hodu utu rea” részlete nyújtja az egyetlen biztos támpontot, melyben kulcsszerepe van *castelic*-nek.

A Dunántúlon mindössze három település ismert az Árpád-korból, melyeket ilyképpen említhettek a 11. században: az Esztergom körzetébe eső mai Kesztölc (Cs. 1: 14, Gy. 2: 295, FNESz. 1: 724), a Balaton nyugati partján lévő Keszthely (Cs. 3: 21, FNESz. 1:724) és a Tolna megyei egykori Kesztölc (Cs. 3: 435). A kérdés nyelvtörténeti aspektusairól lásd PAIS DEZSŐ közleményét (1949), az ott hivatkozott irodalmat, valamint PAIS későbbi kiegészítéseit (1951, 1955).

A Képes Krónika elbeszéli, hogy 1073 folyamán „Salamon király *Zugzard*ra érkezett és tábort ütött *Kestelci* helységnél, a Szent Megváltó monostorába ment vecsernyét hallgatni.” (BELLUS 1986: 144, latinul: SRH. 1: 380). A *Zugzard* névalak és a Szent Megváltó titulus egyértelművé teszi, hogy e mondatban a mai Szekszárdról van szó.

Mivel mintegy 11 km-re Szekszárd központjától délre jelöli a 19. században készült II. katonai felmérés térképe *Kesztöcz Berg* helyét Alsó Nána településtől délkeletre, Várdomb településtől nyugatra, az egykori *castelic* helyét ide lokalizálhatjuk. S a határleírásban említett út nyomvonala a Várdombról Székesfehérvárig menő mai közúttal nagyjából azonosnak tekinthető.

Mind az egykori *castelic* helyének, mind a hadút vonalának kérdéskörét nagy alapossággal járta körül HOFFMANN ISTVÁN és SZENTGYÖRGYI RUDOLF az 1.4. alfejezetben említett tanulmányaikban. Mindketten elvetették azt a korábbi nézetet, hogy a *castelic* önálló határpont lenne. SZENTGYÖRGYI megvizsgálta és szintén elvetette, hogy esetleg két útról lenne szó, az egyik *castelic*-re tartana, a másik, ettől különböző út pedig *feheruuaru*-ra (2007: 24–6). Így a kifejezés HOFFMANN és SZENTGYÖRGYI megállapítása szerint egyetlen utat jelöl. Ez a következtetés már SZENTGYÖRGYI 2005-ben megjelent fordításában is olvasható: „[az egyik irányban] *castelic*-ra, és [a másik irányban pedig] *feheruuaru rea* menő hadút” (2005: 61. 5 j., 2007: 27, 2010: 27. 40. j.). Az illető útszakasz HOFFMANN leírása szerint „Fehérvártól dél felé a Sárvíz mocsaras völgyétől keletre, azzal párhuzamosan haladt egészen Szekszárdig, ahol a vízfolyást átlépve annak nyugati oldalán vezetett tovább.” (2006: 58, 2010: 132).

Ezek az információk adják tehát a kiindulási alapot a birtok lokalizálásához. További információt nyújt az 1211. évi tihanyi összeírás *Mortus*-ra vonatkozó megjegyzése, miszerint az apátság szolgálói „a földet közösen művelik *Bychachi* falu lakóival”, ezért figyelembe veendő a fenti út mentén fekvő *Bikács* település is.

4.2. További általános megfontolások. — A birtok lokalizálása előtt néhány általános megfontolást érdemes tennünk. Az adományozó uralkodói mivolta és az adományozás célja alapján jelentős területű birtokra számíthatunk. Tájékoztató adatnak tekinthetjük az erdőbirtok esetében kapott 116 km^2-es értéket (HOLLER 2010: 76).

Noha nincs biztos tudásunk arról, hogy 1055 és 1211 között mennyit gyarapodott vagy csökkent *mortis/Mortus* birtok, de legalábbis az 1211. évi állapotot illetően jelentős területet sejtet, hogy a prédiumon mintegy 36 háznép, azaz körülbelül 220 lakos tartozott az apátság szolgálói közé; így ekkor a jelentősebb birtokok közé számított (PRT. 10: 421).

A határleírás elég kisszámú határobjektumot említ: szám szerint kilencet. Amennyiben sikerül ezek helyét meghatározni, akkor a birtok körvonalát e pontok egyenes szakaszokkal való összekötésével adódó sokszög határozná meg, de csak első közelítésben. A valóságban a birtok határvonalát bizonyosan a terepviszonyok figyelembevételével jelölték ki. Mivel ezek több évszázadon keresztül lényegében változatlanoknak tekinthetők, ezért a birtok lokalizálását a mai topográfiai viszonyok alapján kell majd elkészítenünk. Az is lehetséges, hogy egyes határobjektumok nem a határvonal töréspontjait jelölték, hanem csak azok közelében voltak, s így csupán e töréspontok azonosítására szolgáltak.

4.3. A birtok határobjektumainak elemzési eljárásáról. — Korábbi tanulmányomban, a *bagat mezee* határú birtok esetében a célszerűség diktálta sorrendben határoztam meg az egyes határobjektumok jelentését, majd azok helyét, s így juthattunk el a teljes birtok azonosításához. A *mortis*-nak nevezett birtok esetében az egyes határobjektumok leírása általában olyannyira híján van minden fogódzónak, amely azok konkrét lokalizálását biztosíthatná, hogy ez alkalommal a korábbinál összetettebb eljárásra van szükségünk.

Nem várható el például egy halomnak nevezett kiemelkedés, egy kút vagy egy vízfolyás menti jószágitató esetében, hogy csupán egy-két szavas megnevezésük alapján biztonsággal meghatározzuk egykori helyüket, pusztán a topográfiai viszonyok és a 19–20. századból fennmaradt helynevek alapján. Egyrészt azért nem, mivel eleve bizonytalan, hogy a 19–20. században egy kút helye vagy egy jószágitatónak alkalmasnak tetsző hely mennyiben azonosítható egy 8-9 évszázaddal korábbi kút vagy jószágitató helyével, másrészt a fentiek mindegyikéből több száz lehetett a szóba jöhető jelentős területen a 11. század közepén. Ezért szükségszerű, hogy az egyes határobjektumok esetében bizonyos fokú önkénnyel eljárva és némi intuícióra hagyatkozva adjunk meg egy hipotetikus lokalizációt, és csak az eljárás végén kialakuló összkép alapján ítélhetjük meg eljárásunk kielégítő voltát.

E célból a határleírás sorrendjében haladva megvizsgálom az egyes határobjektumokat megadó kifejezéseket, és mindegyikük esetében az alábbi lépések szerint járok el.

a) Összefoglalom azokat a korábbi kutatói megállapításokat, amelyek az illető kifejezések szemantikai tartalmát meghatározzák, és amelyek a lokalizáció szempontjából relevánsak.

E tekintetben a három meghatározó fontosságú mérföldkövet — egymást időben majdnem egyforma távolságban, közel hat-hat évtizeddel követve — SZA-

MOTA ISTVÁN, BÁRCZI GÉZA és HOFFMANN ISTVÁN munkái jelentik. SZAMOTA ISTVÁN (1895) óriási mennyiségű középkori oklevél feldolgozása alapján tárgyalta az tihanyi oklevél magyar szavait és számos fontos nyelvtörténeti következtetést is megfogalmazott. Monografikus igényű tanulmánya nagy elismerést érdemel. BÁRCZI GÉZA monográfiájának (1951) egyharmad részét a szórványok elemzésének szentelte, további kétharmad részében lényegében teljes ómagyar kori nyelvtörténetet adott az oklevél szórványadatai alapján. HOFFMANN ISTVÁN (2010) az egyes szórványok vizsgálatánál már a helynévtörténész jelenkori fegyvertárát alkalmazta, kritikusan elemezte a korábban felvetődött nézeteket, és kijelölte a bizonyosnak, valószínűnek, lehetségesnek, illetve helytelennek tartható megállapítások körét.

A fentieken kívül egyes esetekben más kutatók, így ERDÉLYI LÁSZLÓ, JUHÁSZ DEZSŐ és SZENTGYÖRGYI RUDOLF megállapításaira is hivatkozom.

b) Ismertetem azokat az észrevételeimet és elgondolásaimat, amelyek a vizsgált kifejezés esetében olyan többletet jelentenek a korábbi megállapításokhoz képest, amelyek elősegíthetik a határobjektum lokalizációját.

c) Megadom az általam javasolt határpontot, s lehetőség szerint azonosítom azt a „Tolna megye földrajzi nevei”-ben szereplő adattal.

d) Megadom az általam javasolt határpont földrajzi koordinátáit: az északi szélesség, a keleti hosszúság adatát, valamint a tengerszint feletti magasságát a Google-Föld program jelzése alapján.

e) A javasolt lokalizálás alapján levonható további, elsősorban nyelvtörténeti kérdéseket érintő következtetéseimet ismertetem.

A teljes birtok azonosítását a határobjektumok lokalizálását követően és azokra építve, a terület geográfiai viszonyait is figyelembe véve készítem el.

5. A *mortis* birtok határobjektumai

5.1. *sar feu*

a) SZAMOTA azonosítja a *sar* ’sár’ és *feu* ’fő’ jelentéseket (1895: 141, 135), tehát a kifejezés jelentése: ’sárfő’. BÁRCZI először úgy fogalmaz, hogy „a *mortis* mellett elfolyó Sárvíz eredete”. De tíz sorral lejjebb — nyilván a Sárvíz eredete és Bikács jelentős távolságára tekintettel — már azt mondja: „Valószínűleg egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak forrásáról van szó.” (BÁRCZI 1951: 35). HOFFMANN tulajdonnévnek tartja, hiszen a „*sar feu* jól beleillik a régi magyar helynevek tipológiai rendszerébe”. A *feu* utótag jelentésének problematikusságáról szólva számba veszi ennek földrajzi köznevekben adatolható különféle jelentéseit, úgymint ’vízfolyás forrása’, ’völgy bejárata’, ’hegy teteje’ és néhány továbbit is. Megállapítja, hogy „itt a *fő*-ben nemcsak, sőt elsősorban nem a ’forrás’ jelentést kell keresnünk, a mocsaraknak ugyanis többnyire nincsen konkrétan megjelölhető eredetük”. Elemzése során az alábbi következtetésre jut: „Arra a kérdésre, hogy vajon konkrétan mire vonatkozhatott a Tihanyi alapítóle-

vélben említett *Sár* nevű mocsár feje, nehéz válaszolni". Végül felveti, hogy az említett határpont a mai Kölesd településnél található átkelőhely lehetett, s azzal a gondolattal zárja alapos elemzését, hogy „*sar feu* is esetleg a Sár nevű mocsárvidék (…) területének valamely részét, talán éppen a völgyszorosban lévő átkelőhely alatti felső darabját, peremét, az itt kiszélesedő szakaszának kezdetét jelölhette" (HOFFMANN 2010: 119–23).

b) Határozottan figyelemre méltónak tartom HOFFMANN ISTVÁN elgondolását arról, hogy a *sar feu*-ben a *sar* a „a Sár nevű mocsárvidék (…) területé"-t jelenti, a *feu* pedig a területnek egy valamilyen szempontból kitüntetett helyzetű pontját. De tekintettel arra a véleményére, miszerint a *sar feu* jelentésének megállapítása nehéz kérdés, gondosan járjuk körül a problémát.

Először vizsgáljuk a *sar* jelentését. A mai Sárvíz, amelynek szabályozása József nádor idejében történt (TMFN. 39/205), számos mellette fekvő település nevében jelentkezik Sárkeresztúrtól Sárszentlőrincen át Sárpilisig, sőt két területnevet is létrehozott: az északi részen a Sárrét, a déli részen a Sárköz nevet (JUHÁSZ 1988: 97 *Sárrét*[3] a., 95–6 *Sárköz*[1] a.).

BÁRCZI GÉZA egyik feltételezése szerint a TA.-beli *sar* esetében „egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak"-ról lenne szó. De ez elég kevéssé valószínű, hiszen akkor nyitva maradna a kérdés, hogy mi lehetett magának a „Sárvíz"-nek a neve egykoron (lásd HOFFMANN 2006: 39, 2010: 120).

A Fejér és Tolna megyén keresztülhúzódó nagy sáros vonulat neve — a TA. adata után — először egy 1192-es oklevélből (1192/1374/1425, Gy. 2: 352–3 *Bögöd (Sár)* a.), majd utána Anonymus gesztájából ismert, aki a helynevet természetesen a 10. század elejére vetítve használja. Azonban Anonymus leírása összevetve mindazzal, amit a vizsgált birtok körülbelüli elhelyezkedéséről eleve tudunk, a TA. *sar* adatának a mai Sárvízzel való jelentésbeli összefüggését gyakorlatilag bizonyossá teszi.

Anonymusnál ez olvasható: „Et Boyte eodem modo dedit terram magnam versus Saru cum populo non numerato, que usque modo nuncupatur Boyta" (SRH. 1: 96/10–12. sor); magyarul: „Vajtának is hasonlóképpen nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel, amelyet ma is Vajtának hívnak" (PAIS 1926: 84). S a „ma is" nemcsak Anonymus korára, hanem a 21. századra is érvényes: Vajta ma is létező település a Sárvíz keleti partján, Bikácstól 4 km-re, északi irányban.

Kérdés, milyen értelemben használta itt Anonymus a *Saru*-t? A gesztaíró minden megfogalmazásában nagyon precíz, és ha nem latin — vagy nem latinul deklinált — alakot használ, akkor kiírja a folyók neveinél a *fluvius*-t (BENKŐ 1995: 406–7, 2003: 76), vagy néha a *rivulus*-t vagy az *aqua*-t. A rendkívül ritka — és mindig indokolható — kivételeket BENKŐ LORÁND vette számba (1997: 63, 1998: 179). JUHÁSZ LÁSZLÓ indexe a *fluvius* és változatainak összesen 111 előfordulását regisztrálja a gesztában; a *rivulus* és változatai 3, az *aqua* és vál-

zatai 13 adatban vannak említve (1932: 63, 82, 49). Ezért a *fluvius*, illetve *aqua* hiányát nagyon lényegesnek kell tartanunk, s ez arra utal, hogy Anonymus területnévként használta a helynevet.

Fordítsuk figyelmünket a *feu* felé! Amint HOFFMANN ISTVÁN említi, a *fej* ~ *fő* nagyon sokféle jelentésben fordul elő a helynevekben, és tanulságosnak tartaná mind név- és nyelvtörténeti szempontból, mind pedig történeti földrajzi szempontból a jelentésszerkezetek alakulásának vizsgálatát (2006: 41, 16. j., 2010: 122, 86. j.).

Tekintsük át vázlatosan a jelentések főbb típusait és létrejöttük logikáját! Kétségtelenül a *fej* szó elsődleges jelentése ’ember, állat feje’. Ebből absztrahálódott a ’valaminek függőleges irányban legmagasabban lévő, legfelső része’; ebből konkretizálódott a ’hegy csúcsa’; ugyanebből konkretizálódott a ’vízfolyás, árok legmagasabban levő része’ → ’vízfolyás forrása, eredete, kezdete’; ebből absztrahálódott a ’valaminek a kezdete’; ebből konkretizálódott a ’folyóban fekvő sziget csúcsa, extremális, szélső pontja a vízfolyás irányában vagy annak ellenében’; ebből absztrahálódott az ’extremális, szélső pont egy természetes irányból’; ebből konkretizálódott a ’terület, tó extremális, szélső pontja’; ebből absztrahálódott a ’valaminek az eleje, elülső része valamilyen irányból’; ebből konkretizálódott a ’valaminek a szemlélőhöz legközelebb eső része’ jelentés.

A ’hegy csúcsa’ jelentéshez tartoznak az 1211. évi tihanyi összeírásból a 3.3. alfejezetben említett adatok, s az OklSz. említi például az 1275: *Theteufeu*, 1279: *Zaykfeu*, 1288: *Zegfeu* stb. adatokat (OklSz. 225). Lehetséges-e vajon, hogy ilyen értelemű a *sar feu* is?

Érdemes felfigyelnünk arra, hogy azon két másik kifejezésben, ahol a *fej* előfordul a TA. szórványadatai között, nevezetesen a *nogu azah fehe* és az *aruk fee* esetében, mindkétszer jelölt birtokos szerkezetben szerepel a szó. Ez összefügg azzal, hogy e kifejezések az illető határpontot azonosító meghatározások, nem tulajdonnevek. Ezzel szemben a *sar feu* nem ilyen, ami véleményem szerint annak a következménye, hogy ez már egy rögzült tulajdonnév.

Ha tekintettel vagyunk arra, hogy itt a határjárás kiindulópontjáról van szó, ezért elvárható, hogy ennek a pontnak egyértelműen és könnyen azonosíthatónak, a többi határpontnál jelentősebbnek, és általában véve jól ismertnek kellett lennie, nemcsak az adott területen élők számára.

A fentiekben láttuk, hogy Anonymusnál szinte bizonyosan területnévként szerepelt a *sár*, s mivel a *fő* egyik természetes jelentése a ’hegycsúcs’, ezért mindebből arra következtetek, hogy a Sár nevű mocsárvidék mentén fekvő legmagasabb, legkiemelkedőbb hegycsúcsot nevezhették *sar feu*-nek.

c) E gondolat alapján az illető helyet a Sárszentlőrinc körzetében, az egykori Uzd településtől délnyugatra lévő, a mai térképen 207 m tengerszint feletti magasságúnak jelölt *Öreg-hegy*-gyel azonosítom: *Öreg-szőlőhegy* (TMFN. 38/292).

A legmagasabb pont helyét feltehetően a *Torony* jelöli ki (TMFN. 38/289). A hegy legmagasabb pontja nem kevesebb, mint száz méterrel nyúlik a tőle mindössze 2 km távolságra fekvő egykori Uzd (TMFN. 38/64) fölé. A 'nagy' jelentésű *öreg* használata elég régi elnevezésre utal.

d) Koordinátái: 46°35'29"N — 18°34'44"E. Tengerszint feletti magasságát Tolna megye térképe 207 m-nek adja (Tolna-térkép G–7 mező), a Google-Föld 198 m-nek érzékeli.

e) Ezzel az azonosítással a *sar feu* jelentése: 'a Sár nevű mocsaras területen lévő jelentősebb hegycsúcs', s ennek alapján a *sar feu* tulajdonnévi használata nagyon valószínűnek mondható.

5.2. *eri itu*

a) SZAMOTA azonosítja az *eri* 'ér' jelentését; a szóvégi *-i*-t az egyes szám 3. személyhez tartozó birtokragként — manapság szokásos szóhasználattal birtokos személyjelként — értelmezi: „*eri* ere" (1895: 133, 149). SZAMOTA azért jutott erre a téves gondolatra, mert a *sar feu eri iturea*-t összetartozónak vélte (lásd az *Ér* címszó alatt), ugyanis csak 1914-ben tisztázta MELICH JÁNOS, hogy a *sar feu* és az *eri iturea* két különböző határobjektumot jelöl. Az *itu*-t a megfejtetlen szók között említi (SZAMOTA 1895: 145).

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1904-ben az 1211. évi oklevél *ituuh*-ját „Itó (itató)"-ként értelmezte (1904: 398; vö. időben kb. ugyanakkor OklSz. 419. h. *itó* alatt). ERDÉLYIt elismerés illeti, mivel 1908-ban a fenti észrevételére hivatkozva ezt az értelmezést elsőként transzponálta az 1055. évi oklevél *itu*-jára is: „Ezzel egyezőnek látszik az *»itu«*" (PRT. 10: 420, 2. j.). Ez az értelmezés ma általánosan elfogadott.

BÁRCZI szerint „az *eri itu* jelöletlen birtokviszonyos összetétel" (1951: 36, 186), amelyben az *eri* egy „csermely vagy folyóág, *itu* pedig ennek egyik pontja, ahol jószágitató volt" (i. m. 35–6). BÁRCZI szerint az *eri* földrajzi névnek, vagyis tulajdonnévnek „látszik" (i. m. 65). Később így fogalmaz: „Az *eri itu* inkább szószerkezetnek látszik az első szó véghangzója miatt, de ez sem teljes értékű bizonyosság." (i. m. 182).

Az *itu* hangtani, alaktani, jelentéstani, írástörténeti és tipológiai vonatkozásaival JUHÁSZ DEZSŐ foglalkozott két publikációjában (1992, 2008). JUHÁSZ dolgozatai kiváló példát nyújtanak arra, hogy szigorú logikával és kritikával élve egyetlen korai adatnak milyen fontos szerepe lehet egyes nyelvtörténeti folyamatokra vonatkozó különböző hipotézisek helyességének ellenőrzésében egyfelől, s másrészt rámutat arra is, hogy a tudományos vizsgálatok előrehaladása során akár több, a rendelkezésre álló adatokkal összhangban lévő — vagy legalábbis ilyennek tetsző — magyarázati lehetőség is fennállhat.

JUHÁSZ DEZSŐ 1992-es dolgozata végén ezt írja: „Összegzésül: az *eri iturea* értelme minden valószínűség szerint 'Ér itatójára' vagy 'Éri itatóra'." (1992: 130). Itt tehát két különböző értelmezést enged meg: az első esetben birtokos

szerkezetként, a másodikban minőségjelzős szerkezetként értelmezi, utóbbi esetben az *-i* melléknévképző lenne. Figyelemre méltó a nagybetű használata, ami arra utal, hogy JUHÁSZ szerint az *Ér* nem a vízfolyás jellegét, hanem a nevét jelöli.

2006. évi tanulmányában HOFFMANN ISTVÁN kizárhatónak tartja a melléknévképzős értelmezést. „A szórvány értelmezésében néhol felbukkanó 'éri itató' (…) formák alapján esetleg felvetődhet, hogy az előtag az *Ér/ér -i* melléknévképzős alakja lenne. Ezt azonban nagy biztonsággal kizárhatjuk, egyrészt azért, mert az *eri* tökéletesen beleillik az alapítólevél tővégi magánhangzós formái közé (…), másrészt pedig amiatt, hogy az *ér* hasonló szerkezetekben sem a régiségben, sem az újabb névanyagban nem szerepel ilyen formájában" (2006: 44, 2010: 125).

JUHÁSZ DEZSŐ 2008-ban megjelent előadásában — visszautalva korábbi dolgozatának megállapításaira — ezt mondja: „A szócsoport értelmezése — BÁRCZIt követve — 'ér itatóra', azaz részletesebben: 'az éren levő jószágitatóra', illetve 'az ér itatójára' (2008: 170). Vagyis itt már — feltehetően HOFFMANN ISTVÁN megjegyzésének hatására — nem található meg a jelzős szerkezetként történő értelmezés, s a kisbetűs írásmód arra utal, hogy az *ér* köznév, nem tulajdonnév.

b) A lokalizálás előkészítéseképpen nézzük meg a CZUCZOR– FOGARASI szótár meghatározását! *Itató* (2. jelentés): „Hely, hol a barmokat itatni szokták, pl. kút a pusztákon vagy a folyók, patakok lejtősebb helyei, hová könnyű lehajtani a barmot, s hol a víz nem sebes, és nem mély." (CzF. 3: 156).

Ebben az idézetben a *lejtősebb* szó nyilván nem a 'meredekebb', hanem éppen hogy 'kevésbé meredek, lankásabb' jelentéssel szerepel. Erre tekintettel egy olyan hely felelne meg a határleírásnak, amely egy patak alacsonyabban fekvő, állatok itatására alkalmas részén található.

c) A birtokleírásban szereplő vízfolyást a Sárszentlőrinc területén említett *Laposi-árok ~ Ér* névpárral jelzett patakkal azonosítom (TMFN. 38/60), amely tehát még az *Ér* megnevezéssel is rendelkezik.

A vízfolyást Tolna megye térképe *Kisszékely-árok* néven jelöli (Tolna-térkép G–6 mező). Kisszékely településen ered, s ennek helye a Barátok tava (TMFN. 10/60), ugyanis ennél az adatnál megjegyzésként ez olvasható: „Itt ered a *Nagy-árok*.". A következő adat maga a *Nagy-árok* (TMFN. 10/61). Amint átér Sárszentlőrinc területére, ott már nem *Nagy-árok*, hanem *Ér* néven ismerik: „*Kendër-vőgy (Kenderföld)* Közepén folyik az Ér." (TMFN. 38/134); *Kendër-vőgyi-ér* (TMFN. 38/135).

A *Laposi-árok* névhez kapcsolódóan megemlítem a TMFN. néhány értelmezését: *lapos* 'a környezeténél alacsonyabb terület', *lapály* 'vizenyős, lapos terület', *lapályos* 'vizenyős, lapos terület' (TMFN. 43). Ezért a *Laposi-árok ~ Ér* kettős néven említett árok ideális jelöltnek mondható az *eri itu* szerepére. Az

itató feltételezett helyét az árok vonalának az Uzd felől érkező úttal való találkozásánál (TMFN. 38/241) jelöltem ki, nem messzire a mai Sió-csatornától.

d) Koordinátái: 46°36'60"N — 18°36'25"E. Tengerszint feletti magasság 93 m.

e) Ezzel az azonosítással a *eri itu* jelentése: 'az Ér nevű patakon lévő itatóhely'. A lokalizáció alapján az összetétel előtagja tulajdonnévnek tekinthető.

Tisztázandó még a szóvégi *-i* funkciója: vajon tőséghangzó-e, helynévképző-e avagy melléknévképző? A probléma vizsgálata különleges körültekintést kíván, elsősorban, mivel lényeges kérdés, hogy az *-i*-t (a *-di ~ -ti* helynévképzőtől függetlenül) tudjuk-e helynévképzői vagy melléknévképzői funkcióban adatolni e korai nyelvemlékünkből, valamint azért is, mivel BENKŐ LORÁND — igaz, csak egy mellékes megjegyzésében —, az *eri* szóvégi *-i*-jét véghangzónak mondta (1980: 156).

Először vizsgáljuk meg, mennyire támasztható alá HOFFMANN ISTVÁN megjegyzése, miszerint „az *eri* tökéletesen beleillik az alapítólevél tővégi magánhangzós formái közé". Ezzel a nézettel szemben felhozható, hogy a TA. szórványaiban az *e* magánhangzóval írt szavakhoz tipikusan nem *-i*, hanem *-ü* véghangzó járul: *seku, kereku* (és esetlegesen *feheru*), továbbá az *r* végkonszonánssal rendelkező szavak esetében is *u ~ ü* a véghangzó: *(u)uaru* (és esetlegesen *feheru*). Tehát valójában nem mondható egészen bizonyosnak, hogy az *eri* példája „tökéletesen beleillik" a többi közé.

A TA. birtokleírásaiban összesen tizennégy *-i* végű nemlatin szó található, beleszámítva ezek közé a *holmodi-a* birtokos személyjeles előfordulást is. Közöttük a *fidemsi,* az *asauuagi* és az *ecli* jelentésüket illetően problematikusak, ezért a szóvégi *i* funkciójáról ezekben az esetekben egyelőre nem lehet érdemben nyilatkozni. Az *ecli* esetében mind SZENTGYÖRGYI RUDOLF, mind jómagam íráshibát tételezünk fel; SZENTGYÖRGYI szerint a szkriptor „a korábban rövidítve írt *eq(ui)* szót olvashatta és írhatta *ecli*-nek" (2009b: 218), én az *ecclesiae* rövidített „*ęcclę*" alakjának téves lejegyzésének tartom (HOLLER 2010: 75).

A fennmaradó tizenegy szórvány közül kilenc esetében a *-di ~ -ti* helynévképzőt látjuk. Legtöbbször tulajdonnevet jelölő szavakban, így tó, halastó, falu és terület neveként: *lacus segisti, piscina opoudi,* valamint *lopdi, villa fotudi, locus huluoodi* (kétszer). Három további esetben köznevekhez járul, de álláspontom szerint ekkor is helynévképzői funkcióban: *holmodi* (kétszer) és *cuesti*. Ez utóbbiakra az 5.4. alfejezetben még visszatérek.

Összesen csak két eset maradt: az *eleuui humuk* és az *eri itu;* mindkettő két szóból álló kifejezés, melyek első eleme végződik *-i*-re. Tehát a kérdés úgy fogalmazható át, hogy a *-di ~ -ti* helynévképzőn kívül egyáltalán találunk-e „igazi" *-i* tőséghangzót az oklevél adatai között.

Itt nincs helyem arra, hogy az *eleuui* kérdéseit részletesen tárgyaljam. Csak megjegyzem, hogy a TA. *eleuui*-je és a HB. *eleve*-je szorosan összefüggnek. Ez

utóbbival kapcsolatos problémák alapos elemzését olvashatjuk BENKŐ LORÁND tollából (1980: 292–6), aki a Halotti Beszéd általa adott B) jelű értelmezésében a szónak az elsőként feltett 'kezdetben' és másodikként adott 'elsőként' határozószói jelentése után harmadik helyre teszi a MÉSZÖLY GEDEON által feltételezett 'első' sorszámjelzői jelentést (i. m. 56, 296).

A TA. *eleuui* szaváról SZAMOTA ISTVÁN értelmezése: „*Eleuui = elevi*, azaz *elői.*" (1895: 133). A szóvégi *-i*-ről pedig: „Az -i melléknévképző egyszer fordul elő: *eleuui* elevi : azaz elői" (1895: 151). Amint fentebb, az a) pontban említettem, SZAMOTA nem tudhatta, hogy a *sar feu* és az *eri itu* két független határpont.

BÁRCZI is az általa valószínűbbnek tartott alaktani magyarázatában ezt mondja: „az *eleuui (~ eleve)* eredetileg határozó, s ebből vált melléknévvé". Gondolatmenete folytatásában, azzal a lehetőséggel kapcsolatban, hogy „az *eleuui* *-i*-je szóvégi sorvadó (…) magánhangzó volna", rámutat arra, hogy „erre azonban *v* után egyetlen biztos példánk sincsen" (1951: 50). HOFFMANN ISTVÁN is jelzői szerepben lévőnek mondja az *eleuui*-t (2010: 191).

Már e rövid áttekintés alapján is gyanítható, hogy az *eleuui*-ben aligha tővéghangzó az *-i*, sokkal inkább a SZAMOTA által explicite megfogalmazott melléknévképzőt sejthetjük benne.

A fentiek szerint nemcsak az *e* magánhangzós, valamint az *r* végkonszonánsos esetekben, hanem — kivéve a *-di ~ -ti* helynévképző eseteit — általában véve egyetlen biztos *-i* tővéghangzót sem tudtunk kimutatni az oklevélben. Ezért a tővéghangzóra vonatkozó elgondolást az *eri* esetében kétségesnek kell tekintenünk.

Az *-i* melléknévképző és az *-i* helynévképző azonos gyökerű, az általánosan elfogadott nézet szerint mindkettő az *-é* birtokjelből alakult ki (SÁROSI 2005[2]: 145, RÁCZ A. 2005: 181–2). Részben ennek tudható be, hogy D. BARTHA KATALIN a „nomen possessi képző" fejezetcím alatt együtt tárgyalja mindkettőt (1958: 121–2). Ennek másik okát abban látom, hogy BÁRCZI GÉZA lényegében ignorálja az *-i* denominális nomenképzőt a TA.-val foglalkozó munkájában. Az *-i* „kicsinyítő képző"-t említi másfél sorban az *Ernei* név kapcsán, s itt utal az *-a, -e* képzőre (1951: 151). Ez utóbbival ugyan három oldalon át foglalkozik, de éppen csak pár szóval említi az *-i* nomen possessi képzőt, mint például: „régi adatainkban (…) néha nem könnyű eldönteni, mikor van kicsinyítő képző és mikor nomen possessi *-i* képző" (1951: 141–4).

Az együttes tárgyalás további okát a terminológia kialakulatlanságában kereshetjük, nevezetesen, hogy az *-i* helynévképzői funkcióját korábban nem különítették el a melléknévképzőitől. Erre utaló példának tartom, hogy az éppen etimologizáló kedvében lévő Anonymus által leírt *Scerii* = Szeri helynevet (SRH. 1: 83/19. sor) PAIS DEZSŐ magyarázata „*szer*ből alkotott *-i* képzős melléknév"-nek mondja (1926: 141, SRH. 1: 83, 4. j.). Mind Anonymusnak ez a helyneve, mind a D. BARTHA KATALIN által a nomen possessi képző első előfordulásaként

említett, a fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében előforduló *Kereki (Quereki, Querequi)* adat nyilván helynévképzőt tartalmaz.

Nézetem szerint ugyancsak a helynévképző funkciójában látjuk az *-i*-t a korábban a 4.1. alfejezetben már idézett Képes Krónika részletben, a *Kestelci* helynév esetében. Noha a Képes Krónika legkorábbi kézirata 1365 körüli, de az a hosszú eseményfolyamot elbeszélő részlet, amelyben a *Kestelci* helynév felbukkan (SRH. 1: 380/5. sor), a leírás élmény- és életszerűsége miatt valószínűleg egy aktív résztvevő, esetleg egy szemtanú, de legalábbis egy jólinformált bennfentes személy beszámolójának tartható, s ez a történteknek egy korabeli, még az 1070-es években készült leírását valószínűsíti, amely másolatok során őrződött meg a Képes Krónika szövegében. Ezért ezt a *Kestelci* adatot az *-i* helynévképző igen korai, pontosan 1073-ból való (1073/1358/1365 k.) jelentkezésének tartom.

Kérdésünk, tekinthető-e helynévképzőnek az *eri -i*-je? Ami ezt a lehetőséget illeti, amennyiben egy *ér* melletti település nevét jelölné az *eri* — példának okáért ha a határpont **eri uuasara kuta* megfogalmazású lenne —, akkor az *er* és az *eri* közötti viszony alapján joggal lenne felvethető, hogy az *eri* szóvégi *-i*-je helynévképző (lásd TÓTH V. 2001: 188–9, RÁCZ A. 2005: 183, 2007: 91). De nagy valószínűséggel kimondható, hogy itt nem egy *Éri* nevű településen lévő itatóról lehet szó, hanem az *eri* bizonyára egy vízfolyásra vonatkozik.

Amennyiben ismert lenne a pataknévnek *Éri* alakja — amint a Sárvíz túlsó, keleti partján, a Tengelic területén eredő, majd Kajdacs területén a Sárvízbe torkolló patak az *Éri* névvel bír (TMFN. 87/198, 41/99) —, felvetődhetne egy kétlépéses névkeletkezési folyamat, amely során először az *ér* melletti valamilyen objektum, pl. malom kapta volna az *Éri-malom* nevet, majd innen válhatott volna a vízfolyás neve is *Éri*-vé. Mivel a lokalizáció szerinti vízfolyás az *Ér* névvel rendelkezik, ezért itt ilyen feltételezés nem indokolt.

Mielőtt a melléknévképző esetét megvizsgálnám, szeretném hangsúlyozni, hogy nem kíván különösebb indoklást annak bizonyítása, hogy latin nyelvű oklevelekben vagy történeti beszámolókban szinte kizárólag a helynevekben jelentkező *-i* képzőre várhatunk adatokat, és alig remélhető, hogy *-i* melléknévképzős magyar szavakkal latin szövegben találkozzunk; csak magyar nyelvű szövegekben várhatunk erre példákat.

S valóban, már korai szövegemlékeinkben is találkozunk *-i* végű melléknevekkel (HB.: *munhi* 'mennyei'; KTSz.: *[ke]rali* 'királyi'), s legkorábbi kódexünkben mintegy harminc *-i* képzővel alkotott melléknév található (JAKAB 2002: 419). Ezért sem kronológiai, sem jelentéstani okból nem látom akadályát annak, hogy az *eri itu* kifejezést 'az Ér nevű pataknál lévő itatóhely' jelentést tömör formában megfogalmazó jelzős szerkezetnek tekintsük, melynek első tagja tehát *-i* képzős melléknév: 'Ér-i itató'.

Hasonlóképpen jelzős szerkezet az *eleuui humuk* is, és — nélkülözve az *eleuui* részletes elemzését — az itteni *-i* is bizonyára melléknévképző, SZAMOTA álláspontjának megfelelően. Így egyszerre két példát láthatunk, melyek oklevelünkben az *-i* melléknévképzői szerepét adatolják.

5.3. *ohut cuta*

a) A kifejezés jelentését illetően — ERDÉLYI LÁSZLÓt kivéve — teljes egyetértés állapítható meg a nyelvtörténészek körében. SZAMOTA *ohut cutarea* értelmét így adta meg: 'ó-út kútjára' (1895: 140), BÁRCZI GÉZA pedig 'ó út kutjáig' (1951: 36). A SZAMOTA által megadott okleveles adatok közül az 1479. évi *ovth* s az 1542-ből való *Ohwht* esetében a 'régi út' jelentést a szövegkörnyezet teljesen egyértelművé teszi, s a kutatók e két adatot azóta többször idézték.

Kivételként csupán a nem nyelvtörténész ERDÉLYI LÁSZLÓ említhető, aki a „*Hahot*-kutja" értelmezést adta, s a PRT. 10. kötetének névmutatójában kérdőjellel megemlítette a *Hahot*-kútja mellett az *Ahot*-kútja lehetőséget is; nyilván mindkét esetben az előtag személynév lenne (PRT. 10: 421; a névmutatóban 863, 889).

HOFFMANN ISTVÁN szerint „ahhoz nemigen férhet kétség, hogy az *ohut* nevet az *ó* 'régi' melléknév és az *út* összetételének tarthatjuk", s értelme az 'Ó útnál / út mellett lévő kút' (2010: 140). Erre okleveles adatok szolgáltatják az alapot: említi a hamis pécsváradi oklevélbeli *Owvt ~ Ou utu ~ Owut* előfordulásokat, valamint 1479-ből az *ovth* s 1542-ből az *Ohwth* adatokat is.

HOFFMANN megemlíti, hogy az oklevélben „ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel", de BÁRCZIra hivatkozva ezt nem tartja különösebben meglepőnek, mivel ez a jelenség „pontosan beleillik abba az állapotba, amelyet a Tihanyi alapítólevél nyelvi anyaga e tekintetben mutat" (2010: 140). HOFFMANN ERDÉLYI LÁSZLÓ vélekedésére nem utal, s még elvi lehetőség szintjén sem veti fel az *ohut* személynévi vagy területnévi értelmezésének a gondolatát, noha más esetekben a szóba jöhető lehetőségek mindegyikét számba szokta venni. Annak ellenére sem, hogy megállapítja: „A *kút* a régi névanyagban jelölt birtokos jelzős szerkezetben főleg személynévi előtaggal áll ugyan: 1267/1380: *Chabakuta,* 1258/1259: *Julakuta* (…), de előfordul helynévi főtagok mellett is: 1321: *Gurthanuskutha* (…), 1341: *Egruskuta,* 1240: *Nyrkutha* (…), s bár a régiségből olyan példát nem tudok idézni, amelyben az előtagként álló helynév kétrészes lenne, az ilyen névszerkezetek meglétének elvileg semmiféle akadályát nem látom" (i. m. 140). Ami az út lokalizálását illeti, ezt írja: „*ohut* csakis az a Duna menti nagy út lehetett, amelyet a Római Birodalom limesútjaként építettek meg" (2006: 59, 2010: 141). SZENTGYÖRGYI RUDOLF azonos következtetést fogalmazott meg: „az *ohut* azonosítását nem tudom másként elképzelni, mint a limesút észak-tolnai szakasza" (2007: 33–7, 41–2, 2010: 113).

b) Az *ohut cuta* egy jelölt birtokos jelzős szerkezet, s ahhoz nem fér kétség, hogy a határpont egy kút helyével azonos. De véleményem szerint nem világos, hogy minek vagy kinek a kútjáról van szó. Azt a legkevésbé sem érezném problémának, hogy az *ohut* kétrészes helynév lenne. Az mindenesetre szokatlan, hogy a szerkezet birtokos tagja sem nem személynév, sem nem területnév lenne, de ilyenre mutat példát az oklevelünk: *mortis uuasara kuta*.

Határozottan meglepőnek tartom ellenben, hogy az *út* szavunk a *hodu utu* esetében tővéghangzós formát mutat, s amennyiben az *ohut* utótagja valóban az 'út' lenne, akkor ez volna az oklevél egyetlen olyan szava, amely egyszer tővéghangzóval, egyszer pedig anélkül fordulna elő. Éspedig éppen egymás utáni sorokban: az *ohut* a szöveg 30. sorában, az *utu* a 31. sorában olvasható!

További nehézségnek érzem, hogy teljesen önmagában állna a γ veláris zöngés spiránst reprezentáló *h*-val írt *oh* a 16. századnál korábbi 'ó' jelentésű adataink között. Ugyanis minden, általam megvizsgált forrás (pl. OklSz., DHA., KMHsz.) minden adatában az *ó* szavunk a 15. század végéig vagy az *-u, -v* vagy *-w* karakterrel összekapcsolva, vagy az egybetűs *o* lejegyzésben jelentkezik. Hasonlóképpen, az *ó*-val szoros jelentéstani kapcsolatban álló *avas* szavunknak a 13. századtól kezdve jelentkező adatai *Owos, Ows, Owas* alakúak (vö. TESz. *avas*[1]); a Müncheni-kódex mind a tizenhárom 'vetus' jelentésű *ó* adatában a szótő mássalhangzó nélküli (NYÍRI 1993: 270).

Az egyetlen eset, amely a fentiektől eltérőnek tűnhet, egy Bars vármegyében jelentkező helynév, amelyet GYÖRFFY GYÖRGY az *Óvár (Olvár)* kettős névalakkal ír le — vagyis az *Óvár* névformát rekonstruálja —, annak ellenére, hogy két, 13. századi okleveles említésében 1239: *Oluar,* illetve 1292: *Olwar* olvasható (Gy. 1: 466). A KMHsz. azonban — nagyon helyesen — nem *Óvár*, hanem *Olvár* alakban említi e települést (KMHsz. 1: 207). Ennek alapján ez az 1239. évi adat véleményem szerint indokolatlanul szerepel mind a TESz., mind az EWUng. *ó* szócikkében. Sőt, a szintén mindkét etimológiai szótárunkban az *ó* alatt említett 1211: *Fuentuhout* hn. (PRT. 10: 510) adat idetartozása is kétséges.

A *h*-val összekapcsolt *oh* 'régi' szavunk csak a 16. és 17. századi adatokban jelentkezik (OklSz. *ó* szócikkében az 1542., 1597. és 1638. évi adatok, az *ó-bor* szócikkben az 1597. és 1638. évi adatok). A Nyelvtörténeti Szótár legkorábbi *h*-s adatai a Jordánszky-kódexből (1519) és az Érdy-kódexből (1527) valók (NySz. 2: 1091), jelezve a helyesírási szokások megváltozását.

A fenti három, különböző jellegű nehézség miatt véleményem szerint kérdéses, hogy az *ohut* az *ó* 'régi' jelentésű melléknév és az *út* összetétele lenne.

Az *ó* szavunk legrégebbi előfordulásait az 1015-re datált, SZENTPÉTERY IMRE szerint az 1220-as években (1938: 139), GYÖRFFY szerint 1228 előtt (DHA. 72) hamisított pécsváradi alapítólevélben találjuk az *Aruk et Owvt* kifejezésben (DHA. 74/15. sor, 16. sor). Megjegyzem, hogy a HOFFMANN ISTVÁN által említett *Ou utu* csupán GYÖRFFY konjektúrája egy fenn nem maradt 15. század eleji

oklevélre vonatkozóan (DHA. 74/44. sor). Nem sokkal későbbi egyébként az *avas* legkorábbi adata: 1236: *Owos* (TESz. 1: 201). Biztosan 1285 előttről való *Óbudá*-nak a Kismartoni-kódexbeli *Oubuda* (SRH. 1: 156/12. sor), s a Képes Krónikában feljegyzett *Ovbuda* neve (SRH. 1: 269/1. sor).

c) Ezért azt tartottam helyénvalónak, hogy meghatározom az előző és a következő határpontot a terepviszonyok figyelembevételével célszerűen összekötő határvonal menetét. Ennek nyomvonala a a Sárszentlőrincről Simontornya felé vezető út mentén tűnt logikusnak. Ezután e hipotetikus határvonal közelében, az előző és a következő határpont között nagyjából egyforma távolságra kerestem egy *kút* adatot a helynévgyűjteményben, s a választásom a Sárszentlőrinc településhez tartozó *Hajlási-kút*-ra esett (TMFN. 38/145). Ehhez tartozó további helynevek a következők: *Hajlási dülőut* (TMFN. 38/143), *Hajlás* „A Sió melletti rét itt behajlik a szántóterületbe" (TMFN. 38/144).

d) Koordinátái: 46°38'46"N — 18°36'26"E. Tengerszint feletti magasság: 100 m.

e) Azt leszögezhetjük, hogy amennyiben az *ohut* valóban egy útra utal, akkor ez a Sárszentlőrincről Simontornyára vezető út lehet, vagyis biztosan nem azonos a rómaiak által a Duna mellett kiépített limeszút észak-tolnai szakaszával.

Kérdés, hogy mi rejtőzhet az *ohut* mögött, ha nem egy 'ó út'?

Először is szeretném megvilágítani ERDÉLYI LÁSZLÓ motivációját arra vonatkozóan, hogy miért éppen *Hahót* (illetve *Ahot*) nevű személyek kútjaként értelmezte *ohut cuta*-t.

Anonymusnál olvassuk egy *Huhot* nevű kumán katona nevét (SRH. 1: 70/15. sor) PAIS fordításában: „Innen pedig a Túr folyó mentén a Tiszához értek s a Dorogma-révnél átkeltek rajta. Ott még egy Ohat nevű kún katonának Árpád vezér jóváhagyásával nagy földet szereztek, melyet ivadékai mostanáig birtokolnak." (PAIS 1926: 59–60). A jegyzetekből az is kiderül, miért írt a fordításban PAIS DEZSŐ *Huhot* helyett *Ohat*-ot: „Ma *Ohat* a Tisza balpartján Egyek mellett Hajdú megyében." (PAIS 1926: 129). PAIS tehát a meglévő *Ohat* helynév alapján, egyrészt az *u* > *o, o* > *a* nyíltabbá válást tételezte fel — teljes joggal, másrészt a szóeleji *h* szabad váltakozását. Ez utóbbi jelenség jól ismert (TÓTH V. 2007: 325, HOLLER 2009: 188–9), s nagyon valószínűen még a TA.-ban is van erre példa. Ugyanis az oklevél 39. sorában van *harmu ferteu*, valamint *armu hig*, és noha az *armu* előtt pergamenhiány van, de feltehetően közvetlenül az *a* előtt szóköz volt, s nem állt ott *h* betű.

Tehát pontosan e két jelenség, a vokálisok nyíltabbá válási tendenciájának és a szóeleji *h* váltakozásának felismerése áll amögött, amiért ERDÉLYI LÁSZLÓ a TA.-beli *ohut cuta* értelmezésére a *Hahot*-kútja vagy az *Ahot*-kútja alakokat adta meg.

Másodsorban a „hinc *ohut cutarea*" részlettel kapcsolatban szeretnék emlékeztetni az 1086. évi bakonybéli oklevél határleírására, ahol az „inde fertur *ad*

puteum tuhut” részlet olvasható (HOLLER 2009: 28). Figyelemre méltó a szerkezeti és hangalaki hasonlóság. A bakonybéli oklevélben kétszer jelentkezik a *Tuhut*, egyszer a *Tugut* névalak (DHA. 250/42–44. sor), ami nézetem szerint a név közepén a veláris zöngés spiráns jelenlétére utal.

S utalnék arra, hogy az „Árpád-kori személynévtár”-ban találunk *Tocut*, valamint *Ochud* személyneveket (ÁSz. 759, 592), és az 1211-es tihanyi összeírásban egy *Hogut* nevű személy is felbukkan (ÁSz. 389, PRT. 10: 512), így elképzelhető egy *Ohut* személy-, vagy helynév létézése is.

Annak eldöntéséhez (vagy legalábbis valószínűsítéséhez), hogy az *ohut [oγut]* megfeleltethető-e az ’ó út’ jelentésű összetételnek vagy sem, finnugrisztikai vizsgálatok vihetnek közelebb. Ugyanis a kérdés szorosan összefügg az *ó ~ avas ~ avul* szócsalád kialakulásának kérdésével, s ennek kapcsán azzal a problémával, hogy vajon az *agg* és az *ó* szócsaládjai közös eredetűek-e. A két szócsalád összefüggését 1917-ben SZINNYEI JÓZSEF éppen a TA. *ohut* adatára alapozva vetette fel (1917: 65). A két szócsalád közös eredetének lehetőségét etimológiai szótáraink egyre csökkenő valószínűséggel bár, de lehetőségként mindmáig számon tartják. A rokonnyelvi adatok vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a közös eredet feltételezése nem indokolt. Érveimet egy különálló dolgozatban fejtem ki.

5.4. *holmodi*

a) SZAMOTA megállapítása szerint a *holmodi* jelentése ’halom’, a szóban a *-d* helynévképző van, az *i* pedig „úgynevezett szóvégi kihangzó” (1895: 136, 147).

BÁRCZI GÉZA szerint a *-d* kicsinyítő képző, s a *holmodi* ’halmocská’-t jelent (1951: 37). HOFFMANN ISTVÁN némi kritikai éllel jogosan jegyzi meg, hogy „Annak ellenére, hogy BÁRCZI a *-d* képzőnek »szétfolyó ősi jelentésében« megkülönbözteti kicsinyítő és becéző funkcióját, valamivel való ellátottság jelentését, valamint személy- és helynévképző szerepét (i. m. 148–9), mégsem szól arról, hogy milyen érvek alapján tekinti a *holmodi*-t kicsinyítő képzős formának.” (2010: 143–4).

HOFFMANN ISTVÁN elemzésében az alábbi bátor megállapítást fogalmazza meg: „nemcsak a *halom*-nak, de egyetlen más földrajzi köznévnek sem ismerem sem a közvetlen forrásokból, sem a szakirodalomból olyan tényleges közszói előfordulását, amelyben a *-d* vitathatatlanul kicsinyítő képzői szerepet töltene be” (2010: 144). Majd elemezve a *-d* lehetséges helynévképzői funkcióját, végül is az alábbi meglepő következtetésre jut: „Annak ellenére azonban, hogy az alapítólevélbeli *holmodi* kicsinyítő képzős voltát sem közvetlen párhuzamok, sem analóg példák nem támogatják, sőt az adatok sora inkább ellene szólna ennek, BÁRCZI erre vonatkozó felfogásával részben egyetérthetünk.” (i. m. 144). Végül ezt mondja: „Esetleg megkockáztatható az a föltevés is, hogy (…) *holmodi* — megengedve a ’kisebb domb’ jelentést is — esetleg nem természetes alakulatot jelölt, hanem olyan földhányást, amellyel határpontokat szoktak kitűzni.” (i. m. 145).

b) A magam részéről bizonyosnak tartom, hogy a *mortis* birtok leírásában kétszer olvasható *holmodi,* illetve a továbbiakban előforduló *luazu holma,* illetve *serne holma* határobjektumok mindegyike valamilyen kiemelkedést, 'halmot' jelent, de a különböző alakok használata nem véletlen: minőségi eltérés kell, hogy legyen a *holm* és a *holmod(i)* között.

BÁRCZI a *-d* képzőről szólva mondandójának elején a *-di (-dí)*-t kicsinyítő-becéző, a *-du*-t nagyító vagy valamivel való ellátottságot jelentő képzőnek mondja (1951: 148). Ez utóbbihoz a *zadu* szórványt említi példaként. Ez a megkülönböztetés meglepő. A BÁRCZIt követő D. BARTHA KATALIN a közszavakban felbukkanó *-d* képzőről szólva egymás mellett említi a *holmodi* és *zadu* adatokat, s olyképpen fogalmaz, hogy: „Mint kicsinyítő képzőink általában, a *-d* is szolgálhat a nagyítás kifejezésére: 1055: *ziget zadu*" (1958: 103). Álláspontom szerint éppen e nézetnek jól érzékelhető ellentmondásossága mutat rá arra, hogy — osztva HOFFMANN ISTVÁN fent idézett aggályait —, nem indokolt a *holmodi* esetében a *-d* képzőnek sem kicsinyítő, sem nagyító funkciójáról értekezni. A *holm* és a *holmod(i)* közötti különbség megfogalmazásához csak a lokalizálás során nyert információk vihetnek majd közelebb.

c) A *holmodi* azonosításához természetes kiindulási pont, hogy egy halomszerű alakulatot, kiemelkedést keresünk. Azt feltételezem, hogy egy erősen mocsaras területen csak egy jelentősebb magasságú és jelentősebb kiterjedésű domb szolgálhatott megfelelő biztonsággal egy nagyon ritka pontokkal kijelölt határvonal azonosítására. Ebből a szempontból megfelelőnek találtam Pesty Frigyes 1865. évi sárszentlőrinci adatgyűjtésében szereplő Cseténvi-dombot. Erről két helyen is szó esik, egyszer „domb"-ként említik, máskor pedig „emelkedettebb, 's meglehetős kiterjedésű halom"-ként.

A két leírás a következő: „A község határának éjszaki sarkán van az úgy nevezett Cseténvi domb, mellyen a nép monda szerint hajdanában Cseténvi nevű falu volt, — hogy ezen falu mikor pusztult el, azt nem tudni — de a nagyobb épületek helyei még most is látható." (PESTY, Tolna 3: 310). Továbbá: „A határnak éjszaki szélen van egy emelkedettebb, 's meglehetős kiterjedésű halom, melly a' körülötte fekvő rétséggel Cseténynek neveztetik. Ezen területen szohagyomány szerint egy rátz falu volt melly hihető a kurutz név alatt esmeretes hartzosok által pusztittatott el. A templommal és több épületeiknek helyei még most is felismérhető, 's alítolag több pintze formájú gődrők és nagyobb szerű kíboltozott hellyek fedeztettek itt már fel, 's újra bétemettettek." (PESTY, Tolna 3: 311).

A megyei helynévtárban *Csetény, Csetény-domb* név alatt található meg (TMFN. 38/110).

d) Koordinátái: 46°40'26"N — 18°36'47"E. Tengerszint feletti magasság: 112 m.

e) A lokalizációnk szerint *holmodi* mintegy 10–15 méterrel fekszik magasabban a Sárvíz körüli területeknél. A *holm* és a *holmodi* közötti méretbeli vagy jellegbeli különbség meghatározását majd az összes érintett birtok, illetve határpont lokalizációja után, ezek alapján kísérelhetjük meg.

A *-d* toldalékot SZAMOTA helynévképzőnek mondta. Amint az 5.2. alfejezetben láttuk, a TA.-ban — a *holmodia*-t is figyelembe véve — összesen kilencszer fordul elő a *-di ~ -ti* képző. Ezek között hat esetben tulajdonnevet képez: *huluoodi* (kétszer), *fotudi, opoudi, lopdi* és *segisti* esetében. Két további szóban jelentkezik még, ezek a *holmodi* (kétszer) és a *cuesti*. Ezek szerkezete világos, a *holm-* 'halom' és a *cues-* 'köves' köznevekhez kapcsolódik a képző. Noha ezek érezhetően nem tulajdonevek, de itt is helynévképzőnek kell tekintenünk a *-di ~ -ti* toldalékot, s az illető helyek vagy kiemelkedőbb méretük, vagy kiemelkedőbb szerepük alapján „érdemelték ki" e helynévképzős megnevezést. Alkalmasint ez a toldalék a tulajdonnévvé válás első lépcsőjét jelenti, noha a helynév bizonyára gyakran nem érte el a teljes tulajdonnévi státust.

Egyes esetekben viszont bekövetkezett a tulajdonnévvé válás, s erre utalnak a *cuesti* esetében a *Kövesdi* és *Kövesd* településnevek; de az is előfordult, hogy a képző nélküli alak vált tulajdonnévvé (KMHsz. 1: 166). Hasonlót tapasztalhatunk a *holm — holmodi* esetében: mind a képző nélküli, mind a képzett helynévből válhat településnév (KMHsz. 1: 121). Az is előfordulhat, hogy a helynévképzős *Holmodi* elvesztve szóvégi vokálisát a *Holmod* (1206, [1230]/1231: *Holmod,* Gy. 1: 237–8) vagy a palatalizálódott *Halmágy* alakban marad fenn (1390: *Halmag,* Cs. 1: 732).

5.5. *gnir uuege holmodia*

a) SZAMOTA a *gnir*-nek 'nyír(fa)' jelentését állapítja meg, s külön utal rá, hogy az *ny* hang *gn*-nel van jelölve (1895: 140, 146). A *uuege* alapszavának jelentése 'vég', s a szóban az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag van: *uuege* 'vége' (1895: 144, 149). S amint az 5.4. alfejezetben már megadtuk, a *holmodi* jelentése 'halom', a szóban a *-d* helynévképző van, az *i* „szóvégi kihangzó", s a végén egyes szám 3. személyű birtokos személyrag: *halmodia* 'halmodi-ja' (1895: 136, 147, 148).

BÁRCZI GÉZA szerint a kifejezés jelentése kétféle lehet: 'a mocsár (vagy nyírfaerdő?) vége halmocskája'. BÁRCZI szerint „a nyírnek ugyanis ma is, a régiségben is (helynevekben) van mocsár jelentése" (1951: 37). Hozzáteszi még, hogy „tekintve azt, hogy a Sárvíz közelében vagyunk, a 'mocsár' jelentés nyomul előtérbe; a mocsár végén lévő halmocska ez esetben természetesen a mocsáron kívül esnék". Ezután a kétféle jelentéssel foglalkozik, s a 'mocsár' jelentésűvel kapcsolatban megjegyzi, hogy az „alkalmasint az ugyancsak 'mocsár' jelentésű *nyár* szónak az alakváltozata" (1951: 38).

BÁRCZI GÉZA preferenciáját a 'mocsár' jelentés irányában így kommentálja HOFFMANN ISTVÁN: „Ezt az érvelést akár el is fogadhatjuk, de ugyanilyen érvé-

nyes lehetne egy másik felfogás hasonló »igazolása« is." (2010: 147). Megállapítja, hogy „teljes bizonyossággal a 'mocsár' jelentés alá sorolható példákat sem a mai nyelvből, sem a régiségből — legalábbis az ómagyar korból — nem ismerünk." (i. m. 144). Fontos észrevétele: „A *sár* 'mocsár' elem megléte a kérdéses területen névtani szempontból sem szól feltétlenül a szinonim jelentésű *nyír* használata mellett — hacsak valamiféle jelentéskülönbség nem lehetett közöttük —, de a szó 'mocsár' jelentésének adatolhatatlansága (szemben a számos biztosan 'nyírfaerdő' jelentésű előfordulásával) sem erősíti BÁRCZI feltevését." (i. m. 147). HOFFMANN konklúziója: „könnyen beláthatjuk: a jelentések megbízható elkülönítésére egy-egy konkrét névben nem sok esélyünk van" (i. m. 147).

b) HOFFMANN egyik megjegyzésére utalva megjegyzem, akár könnyen elképzelhető lehetne, hogy volt jelentéskülönbség a *sár* és a *nyír* között, nevezetesen a *sár*-nak a 'sáros'-hoz, a *nyír*-nek a 'nyirkos'-hoz kapcsolódó jelentése.

Érdemes felidézni, amit a TESz. a 'mocsár, mocsaras hely' jelentésű *nyár*[1] szócikkében, valamint a 'mocsár, vizenyős rét' jelentésű *nyír*[3] szócikkében elmond. Ez utóbbi eredetét illetően az egyik lehetőség, hogy a *nyár*[1] főnév alakváltozata, egyben alapszava a *nyirkos* melléknévnek. A másik esetben a jelentésfejlődés a 'nyírfa' > 'nyírfás hely' > 'mocsaras hely' módon, vagy épp a fordított sorrendben történt, de azt is felveti a TESz., hogy e két magyarázat nem is zárja ki egymást.

E sok bizonytalanságra tekintettel, pusztán nyelvészeti megfontolások alapján a lokalizálást megelőzően a kérdés nem látszik eldönthetőnek, de szerencsére a *gnir* jelentésének meghatározása nem is előfeltétele a lokalizálásnak.

c) Tekintettel arra, hogy az 1211. évi összeírás szerint a *Mortus*-ban lakó szolgálók közösen művelik a földet *Bychachi* lakóival, s az előző határpontként azonosított *holmodi* körülbelül azonos szélességi körön fekszik, mint a Sárvíz ellentétes oldalán fekvő mai *Bikács* falu, ezért — a *holmodi* előbbiekben feltételezett jelentését alapul véve —, egy, a környezetéből kiemelkedő dombot igyekeztem találni a Sárvíz keleti oldalán. Megfelelőnek találtam a Bikács falutól keletre és a ma már közigazgatásilag szintén Bikácshoz tartozó, egykori (Kis)-Tápétól északnyugatra fekvő, 120 m tengerszint feletti magasságú dombot.

Az ezen pont körüli kétszáz-háromszáz méteres körzetben a helynévtárbeli Bikács térkép üres: egyetlen helynévi adat sem található ennek közelében (TMFN. 185).

d) Koordinátái: 46°40'35"N — 18°40'37"E. Tengerszint feletti magasság: 120 m.

e) Az 1865-ben készült Pesty Frigyes-féle helynévgyűjteményben a Tolna megyei Tápé leírásánál ezt olvashatjuk: „Hajdan e puszta Jezsoiták birtoka volt, és bizonyos romok után gyanitható, hogy hajdanában falu lehetett". Majd a helynevek között: „*Dinnyehegy*, ez egy féldinnye alakú domb, … *Öreg és kiss nyíres* erdő, sok nyírfárol, … *Nyiresi Dülö* szántoföld" (PESTY, Tolna 3: 296). A 'nagy' jelentésű *öreg* használata elég régi elnevezésre utal.

Az 1981-ben megjelent TMFN. mindezekről ezt írja: „*Tápé : Puszta Tápé* 1865. évi Pesty-féle gyűjtésben jelentős számú földrajzi név található. Ezek felét a mai lakosság már nem ismeri (…). A jelenlegi lakosok Pesty gyűjtéséből a következő neveket nem ismerték: *Dinnyehegy* (…) *Öreg és Kiss nyíres erdő* (…) *Nyiresi dülő*." (TMFN. 188). Nem vonva kétségbe a gyűjtők igyekezetét, lehetséges, hogy csak az adatközlőként felkért mindössze négy bikácsi személy (TMFN. 188) nem ismerte e helyneveket, s lehet, hogy a németkériek között lettek volna olyanok, akik ismerték volna.

Ezt annak alapján merem feltételezni, mert Tolna megye mai térképe a Bikács keleti határától nyugat felé terjedő területen, a közigazgatásilag Bikácshoz tartozó Kistápétól északkeletre, a Kistápéi Láprét Természetvédelmi Területtől északra éppen a *Nyíres-erdő* helyét jelöli (Tolna-térkép: I–6 mező). A mai *Nyíres-erdő* folytatása keleti irányban a Bikáccsal határos Németkér területén a *Ruzsik-erdő*, melyet a helynévgyűjtemény is közöl (TMFN. 32/170).

Figyelemre méltónak tartom, hogy míg Somogy megyében kétszáznál több a *nyír-* kezdetű helynevek száma (SMFN. 1058–9), Tolna megyében a fent említett és azonosítatlan három tápéi adaton kívül mindössze egyetlenegy további *nyír-* helynevet tartalmaz a gyűjtemény (*Nyírfás*, TMFN. 6/58).

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az 1865-ben Pesty Frigyes gyűjteményében Tápénál olvasható *Öreg* és *kiss nyíres* erdő éppen a mai *Nyíres-erdő* területére esett, a *Nyiresi Dülö* pedig annak közelébe.

S azt feltételezem, hogy az 1055. évi „*gnir*" jó eséllyel lehetett nagyjából ugyanitt, s a nyírerdő nyugati határát képezhette a fentiekben lokalizált domb. A nyír viszonylagos ritkasága ezen a vidéken okkal tehette alkalmassá ezt az erdőt, s annak a nyugati végén lévő dombot, hogy a *gnir uuege holmodia* egyértelmű határpontot jelentsen.

Felvethető az a kérdés, hogy a 145 évvel ezelőtti *Öreg* és *kiss nyíres* erdő és a mai *Nyíres-erdő* egybeesése vajon nem pusztán a véletlen műve-e, s ennek a távoli múltba történő visszavetítése nem teljesen megalapozatlan-e. Ennek kiderítése céljából Somogy megye helynévgyűjteményét vettem kézbe, és megszámoltam, hogy a névmutatóban olvasható *nyír-* adatok közül mennyi esik az 1974-ben érvényes közigazgatási beosztás szerint az egyes járások területére. Az eredmény a következő: Fonyódi járás: 27, Siófoki járás: 4, Marcali járás: 49, Kaposvári járás: 84, Csurgói járás: 25, Nagyatádi járás: 48, Barcsi járás: 26. Összesen 263 említés, multiplicitással együtt. A területi adatokat figyelembe véve a járások négy csoportba oszthatók: 1. Nagyon magas előfordulás 60–70 adat/1000 km^2: Nagyatádi járás, Marcali járás, Kaposvári járás, 2. Magas előfordulás: 45 adat/1000 km^2: Csurgói járás, 3. Közepes előfordulás 30–35 adat/1000 km^2: Barcsi járás, Fonyódi járás, 4. Nagyon alacsony előfordulás: 5 adatnál kevesebb/1000 km^2: Siófoki járás.

Ezeket az értékeket összevetettem a 20. század végi tényleges helyzetettel. A bibircses nyír (betula pendula) elterjedését mutató térkép határozott korrelációt mutat a fenti adatokkal (BARTHA–MÁTYÁS 1995: 40). Mivel a helynévi előfordulások nyilván következményei a ténylegesen létező vegetációnak, ezért önmagában ez az eredmény nem volna különösebben meglepő, ha azonos időben készült vizsgálatok eredményeit tartalmaznák. Azonban az erdei fafajták elterjedésének vizsgálata a 20. század végén történt, a helynévi adatok viszont az 1852 és 1974 közötti időből valók. Ezért tehát érvényesnek tűnik a nyírerdők előfordulásainak közelítő állandósága egy évszázadon keresztül.

A geomorfológiai tényezők, az egymás alatti talajrétegek jellemzői, a talajvíz mennyisége és rétegződése, a mikroklimatikus viszonyok hatása és a kapcsolódó talajszinti vegetáció olyan, hosszútávon is csak kevéssé változó tényezőcsoportot jelent, amely összességében meghatározó egy bizonyos fafaj jelenléte szempontjából. A nyír ún. pionír fajta, így kedvező talajú területen a kivágott gyertyános-tölgyesek helyén könnyen megjelenik. Erre tekintettel jelentős előfordulási aránya Belső-Somogyban ezzel is magyarázható. De ha a kedvező körülményeket biztosító területen megtelepedett, ott könnyen meg is marad. S mivel Tolna megyében eléggé ritka, ezért tételezhető fel, hogy ahol ma is és 145 évvel ezelőtt is nyírfaerdő volt, ugyanott a természeti tényezők állandósága következtében nyírerdő lehetett egy évezreddel korábban is.

A fentiek alapján megalapozottnak mondhatjuk a *gnir*-nek a SZAMOTA ISTVÁN szerinti *nyír(fás)* értelmezését.

5.6. *mortis uuasara kuta*

a) SZAMOTA megállapítja, hogy vannak az oklevélben olyan személy- és helynevek, melyeknek a magyar nyelvben semmi értelmük nincs, de azért a hangok fejlődésének szempontjából mégis figyelemre méltók. Ezek között említi *mortis* = *Martos*-t (1895: 145). A *uasara* (egy *u* a szó elején) jelentése 'vásár', hozzá egyes szám 3. személyű birtokos személyrag járul: *uasara* 'vásárja' (1895: 144, 149). A *kuta* tövének jelentése 'kút', hozzá egyes szám 3. személyű birtokos személyrag járul: *cuta* 'kútja' (1895: 138, 149). A kifejezés jelentése tehát 'Martos vásárjának kútja'.

BÁRCZI GÉZA értelmezése: 'Martos vásárterének kútja' (1951: 39).

HOFFMANN ISTVÁN szerint a kifejezés „szemantikai szerkezetét 'Mortis vásárhelye / vásártere' formában írhatjuk le (…), kérdéses azonban, hogy a névben az előtagként álló *mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e" (2010: 118).

A lokalizálás tekintetében HOFFMANN fontos észrevételt tesz. „[Bikács] belterületétől délre 6-7 kilométer távolságban, Nagydorog délnyugati határszélén ma egy *Márton szigete* nevű kiterjedt területet találunk, amely a helybeliek szerint »Márton nevű egykori tulajdonosáról« vette nevét, ám hogy ezt a névmagyarázatot milyen korból őrizte meg vagy akár teremtette újra a népi emlékezet,

nehéz megítélni, mivel már a 19. század derekán készült kataszteri térkép is így említi (TMFN 216–7). (…) Nem lehetetlen, hogy ez esetleg azonos azzal a településsel, amelyet CSÁNKI lokalizálás nélkül közöl 1418-ból »poss. Martonzygethe« formában (Cs. 3: 441).” (2010: 114).

b) A lokalizálás tekintetében nem közömbös, hogy a HOFFMANN által megkülönböztetett két lehetséges jelentés — nevezetesen a vásárhely vagy a vásártér — közül melyiket tartjuk valószínűnek. A vásártér egy településnek az a tere, ahol a kereskedelmi tevékenység általában folyik, a „piac”, amely tipikusan a település központjában található. Például a TA. hátoldalán, a veszprémi vásárvám kapcsán említett edényeket, ekevasakat és más vaseszközöket bizonyosan a vásártéren, a város központjában árulták. A vásárhely viszont egy olyan szabad terület, amely elsősorban élőállatok adás-vételére alkalmas, s amely tipikusan a lakott területektől távolabb fekszik.

Mivel a *mortis uuasara kuta* egy nagykiterjedésű birtokadomány határpontját jelöli, ezért a magam részéről kizárom egy település közepén lévő, ’piac’ jelentésű vásárteret, s a vásárhely értelmezést tartom nagyon valószínűnek.

Egy másik kérdéses momentum HOFFMANN szerint, hogy a *mortis uuasara kuta* kifejezésben a *mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e. Magam „sem-sem” formában adnék választ erre. Ugyanis a birtokot az oklevél *locus mortis dictus* formában említi, s így a ’*mortis*-nak nevezett hely’ véleményem szerint az egész adományozott területre vonatkozik. Elgondolásom szerint ezért a *mortis uuasara* kifejezés nem egy településnek, hanem az egész nagy területnek az egyetlen, de legalábbis a legfontosabb vásárhelyét jelenti, vagyis itt a *mortis* területnév.

Ez egyúttal egy lehetséges magyarázatot ad HOFFMANN ISTVÁN azon felvetésére is, hogy miért hiányzik a Szent László idejére 1389-ben hamisított oklevélben szereplő *Morthonfolua* nevéből a *vásár* utótag. Arra gondolok ugyanis, hogy a *mortis uuasara kuta* határpont létéből még nem következik egy *Morthonvásár* településnév egykori megléte, amennyiben *mortis uuasara* egy terület vásárhelyét jelentette.

c) Annak ellenére, hogy a vásárhely kútja a birtoktest határpontját képezi, mégis azt feltételezem, hogy ez nem egy teljesen periférikus részen helyezkedhetett el. A vásárhelyet olyan területen keresném, amely távolabb esik a sárfolyam közelében lévő még mocsaras részektől, de nincs túl nagy magasságban sem; olyan, elég nagy kiterjedésű, nem túl meredek hely, ahová le lehet hajtani az eladásra szánt állatokat, a csordát vagy a gulyát. S természetesen egy ilyen célt szolgáló területen az elemi infrastruktúra részét kell, hogy képezze egy kút is.

Márton szigete által motiválva ezt a vásárhelyet s annak kútját a mai Nagydorog település közelében, az esetleges árvizektől védett magasságú helyen kerestem. Ennek megfelelő területnek tartom a Nagydorog központjától délre, a mai 63-as főút mellett, attól keletre jelölt *Gujalegelő : Csordakut* (TMFN.

39/259), valamint *Csordakut* (TMFN. 39/273) megnevezésű kutakat. E két kutat a térkép egymástól mintegy 100–200 m-re jelöli, de akár az is elképzelhető a részleges névazonosság alapján, hogy egy objektum valójában. De természetesen lehet, hogy valóban két kút helyezkedik el ezen a nagyobb területen, amely véleményem szerint alkalmas lehetett az állatvásárok számára több mint 950 évvel ezelőtt.

d) Koordinátái: 46°37'25"N — 18°39'59"E. Tengerszint feletti magasság: 111 m.

e) Tehát a *mortis uuasara kuta* jelentése: ’a *mortis* nevű terület vásárhelyének kútja’.

5.7. *nogu azah fehe*

a) SZAMOTA a kifejezést alkotó szavakról a *nogu* ’nagy’, *azah* ’aszó’, *fehe* ’fő’ jelentést állapítja meg (1895: 140, 132, 135). A *nogu* végén az *u* „szóvégi kihangzó”, az *azah* ’aszó’-ban az *-ó* igenévképző, a *fehe* ’feje’ esetében egyes szám 3. személyű birtokos személyrag jelenlétét állapítja meg (1895: 147, 151, 148). Megadja a *nogu azah feherea* kifejezés jelentését is: ’nagy aszó fejére’ (1895: 146).

BÁRCZI szerint a kifejezés jelentése ’A nagy aszó feje (= kezdete)’ (1951: 39).

HOFFMANN ISTVÁN szerint: „E helynév szerkezetének értelmezésében a *Nagy-aszó + feje* mellett elvileg szóba jöhetne egy másik interpretáció is: a *Nagy + Aszó feje* tagolást támogathatná, hogy *Aszófő* típusú helyneveket ismerünk a régebbi és az újabb időkből is (…), ám e feltevés talán mégis kevésbé valószínű, mivel a legkorábbi neveink körében nem tudunk olyanokról, amelyekben kétrészes helynevek további, jelzői értékű, differenciáló szerepű névrésszel lennének összekapcsolva.” (2010: 141). Ezután felveti, hogy „a szerkezetnek ’a Nagy-aszó nevű patak forrása’ értelmezését adhatnánk. Mivel azonban a régiségből több *aszó + fő ~ feje* típusú összetételt is ismerünk (…), s ezek mindig völgyeket jelölnek, e konkrét adatok alapján inkább arra gondolhatunk, hogy (…) nagyobb valószínűséggel ’a Nagy-aszó nevű völgy feje / valamely része’ értelmű lehet”. S végül az *aszó*val kapcsolatban megjegyzi, hogy míg „Somogy megye mai helynévanyagában csaknem félszáz névben előfordul ez a lexéma (SMFN 844), addig Tolnában csupán egyetlen adat képviseli (TMFN 70)” (2010: 143).

b) A ’Nagy + Aszó feje’ értelmezést valószínűtlennek tartom. S nem érzem megalapozottnak a ’a Nagy-aszó nevű völgy valamely része’ értelmezést sem, amennyiben ez a bizonyos rész nem éppen a völgy kezdete, vagyis ’feje’. Elvileg mind a ’patak forrása’, mind a ’völgy feje/kezdete’ jelentést lehetségesnek tartom, sőt az *aszó* ’időszakos vízfolyás’ alapjelentése indukálja, hogy a két opció éppenséggel az évszaktól, vagy a szárazabb, illetve csapadékosabb időszakoktól függően váltakozva lehet érvényes. Természetesen egy bizonyos területen

a növényzet változása vagy az erdőgazdálkodási tevékenység is véglegesen kiszáríthat időszakos vízfolyásokat.

c) HOFFMANN ISTVÁN megjegyzése, miszerint mindössze egyetlen egy *aszó* helynévi adat fordul elő Tolna megye helynévgyűjteményében, elkedvetlenítheti bennünket. De mivel egyrészt az előző határpont nagyjából behatárolja azt a területet, ahol a következő határpontot keresnünk kell, másrészt mivel egy patak vagy völgy fejét a környező dombok magasabb részeinél kell keresni, elég hamar rábukkanhatunk az elvárásainknak megfelelő következő határpontra.

Tengelic település adatai között ezt olvassuk a helynévtárban: „Éri-patak. A Bogárzóban ered, a puszták mellett (Felső- és Alsótengelic) folyik el. A környék forrásvizeit gyűjti össze, és vezeti a Sárvízbe. Aszályos esztendőkben kiszárad." (TMFN. 87/198). S könnyen meg is találjuk a *Bogárzói erdő* (TMFN. 87/160), a *Bogárzói-tó* (TMFN. 87/161) és a *Bogárzó* (TMFN. 87/162) adatokat, melynek etimológiáját is megtudhatjuk: „A tó környékén levő legelőn mindig nagyon sok bagócs zavarta a legelésző állatokat." Ide lokalizálom a következő határpontot.

d) Koordinátái: 46°33'15"N — 18°43'39"E. Tengerszint feletti magasság: 118 m.

e) A *nagy* jelzőt megindokolja a névgyűjteményben az Éri-patak meghatározása, miszerint a környék forrásvizeit ez a patak gyűjtötte össze. A b) pontban említett két jelentésváltozat közül tehát általában a 'patak forrása', aszályos esztendőkben a 'völgy kezdete' értelmezés az éppen aktuális.

5.8. *castelic*-re és *feheruuaru*-ra *meneh hodu utu*

a) SZAMOTA a *castelic*-et a megfejtetlen szók között említi (1895: 145), ezen az egyetlen helyen sajtóhibásan *caztelic* áll. A „145. lapon levő idézet csak elírás e különben igen gondos tudósunknál" — jegyzi meg MELICH 1925-ben. (1925: 195). SZAMOTA megállapítja, hogy a *feher* jelentése 'fejér', *uuaru* jelentése 'vár', *meneh* jelentése 'menő', *hodu* jelentése 'had' s az *utu* jelentése 'út' (1895: 134, 144, 139, 135, 144). A *uuaru*, a *hodu* és az *utu* esetében az *u*-k „szóvégi kihangzók", a *meneh* 'menő'-ben az *-ő* igenévképző (1895: 147, 151).

Az út lokalizálását illetően ERDÉLYI LÁSZLÓ megállapította: „E határleírásban fölismerhető (…) az a *hadut*, mely mint megyei út ma is meg van Bikácsnál s észak felé Székes-Fejérvárra, délnek pedig Tolna várkastélyába és Szekszárdra vezetett (PRT. 10: 420–1).

BÁRCZI *castelic*-ről így ír: „Földrajzi elhelyezkedése teljesen bizonytalan. (…) Talán a Bátaszék vidékén, Nána közelében lévő ilyen nevű völgy táján keresendő" (1951: 39). A teljes kifejezés jelentéséről ezt mondja: „Az oklevél szövege nem világos, (…) érthető úgy, hogy a *castelic* és a Fehérvárra menő hadi út két külön, egymáshoz közel álló határpont (…), vagy pedig, ami sokkal valószínűbb, hogy az egyetlen határjelölő az az út, amely (egyik irányban) *castelic*re és (a másik irányban) Fehérvárra megy." (1951: 39–40).

HOFFMANN ISTVÁNnak és SZENTGYÖRGYI RUDOLFnak *castelic* település és a hadút helyének meghatározásával foglalkozó tanulmányairól és azok fő eredményeiről a 4.1. alfejezetben már említést tettem.

b) Az út menetét illetően SZENTGYÖRGYI és HOFFMANN lokalizálásával egyetértek. Várdombtól Székesfehérvárig ma is egy főközlekedési út vezet, mely a Várdomb → Szekszárd → Szedres → Nagydorog → Bikács → Sárbogárd → Székesfehérvár vonalat követi. Az út első szakasza a 6-os főút, majd az abból Szekszárdtól északra a 46°24'17" északi szélességnél kiágazó 63-as út. A fő útvonalak jelentős időbeli stabilitása alapján feltételezem, hogy a birtok lokalizálása szempontjából szóba jövő területen áthaladó 63-as út nyomvonala lényegében azonos a 11. századi hadútéval.

c) Annak meghatározása, hogy követte-e a határvonal az utat egy szakaszon vagy csak keresztezte, illetve az együttfutás vagy a keresztezés pontosan hová esett, csak a következő határpont azonosítása után lehetséges. Így annak lokalizálása és a terepviszonyok figyelembevételével határoztam meg a birtok határvonalának valószínű menetét, s ennek alapján állapítottam meg, hogy a határvonal csak keresztezte az utat, és hogy hol volt a metszéspont.

d) Koordinátái: 46°32'01"N — 18°39'20"E. Tengerszint feletti magasság: 107 m.

e) Ettől a ponttól a mai főközlekedési úton déli irányban haladva 40 km-re fekszik a mai Várdomb — az egykori *castelic* —, észak felé pedig 80 km-re van Székesfehérvár központja. Így indokoltnak tarthatjuk, hogy elsőként a közelebbi fontos településre hivatkozik az út meghatározása, és ezután említi a másik irányban dupla akkora távolságra fekvő, bár kétségtelenül jelentősebb Fehérvárat.

5.9. *petre zenaia hel*

a) SZAMOTA a *petre*-vel nem foglalkozik. A *zenaia* szótövének jelentése ’széna’, amihez egyes szám 3. személyű birtokos személyrag járul: *zenaia* ’szénája’ (1895: 143, 148). A *hel* jelentése ’hely’ (i. m. 136).

BÁRCZI értelmezése: ’Petre szénája (nevű) hely’; *petre:* személynév (1951: 41).

HOFFMANN szerint „az oklevélben háromszor is szereplő *hely* szó aligha értelmezhető a vele együtt álló nevekhez szervesen hozzátartozó elemként, hanem sokkal inkább a latin szöveg és az ebbe foglalt magyar nevek egybesimítását szolgálja, leginkább a latin fajtajelölő szavak — jelen esetben a *locus* — oklevelekben szokásos funkcióját betöltve” (2010: 147). „Ha elfogadjuk, hogy a *hely* a *locus* magyar megfelelőjeként szövegszerkesztési okokból került bele a szövegbe, akkor BÁRCZInak az a jelentéstani célzatú megjegyzése is érvényét veszíti, miszerint a *hely* az alapítólevélben »művelt, vagy legalább gazdaságilag kihasznált földdarab megnevezésével kapcsolatban fordul elő« (i. m. 66).” (HOFFMANN 2010: 148). „A szórvány a *petre zenaia* helynevet tartalmazza tehát, amely a *Petre* személynév és a szláv eredetű *széna* birtokos személyjeles össze-

tétele. Ez utóbbi azonban itt nem 'Heu' jelentésben szerepel, ahogyan azt etimológiai szótáraink (…) is feltüntetik, hanem minden valószínűség szerint 'kaszáló, rét' értelemben. A *széna* ilyen használatára több példát is ismerünk a régiségből. (…) E helynevekben a *széna* földrajzi köznévi szófajú fajtajelölő szerepű névrészként szerepel, amelynek a jelentését a nevek mellett álló *fenetum* 'kaszáló' és *pratum* 'rét' is egyértelműen mutatja." (i. m. 148).

b) Egyetértek HOFFMANN ISTVÁNnal abban a tekintetben, hogy a *petre zenaia* tartozik össze szorosan, s ez a kéttagú kifejezés azonosítja azt a *hely*-et, amely a határobjektumot képezi. A mai szóhasználatban a *hely* méretében, alakjában és funkciójában szinte bármilyen elképzelhető területet jelenthet, s feltehetően már a 11. században is elég tág jelentésspektrummal rendelkezett.

A TA.-ban a *hel* szó kétféle funkcióban jelentkezik: két esetben egy határobjektum megnevezésében bukkan fel *(petre zenaia hel,* illetve *oluphel),* a harmadik esetben egy adományozott területet jelöl: „Egy szénakaszálásra használható másik, *kert hel* nevű terület is hasonlóképpen ide tartozik." (SZENTGYÖRGYI 2010: 27). Véleményem szerint e két funkció olyan értelmezéssel egyeztethető össze, hogy még abban az esetben is, amikor a *hel* egy határpont megnevezésében szerepel, akkor is egy földterületet jelöl, amelynek meghatározó hosszmérete mintegy száz méter vagy akár néhány száz méter lehetett.

Az összes korábbi véleménytől különböző nézetet vallok a *petre* vonatkozásában. Induljunk ki *petrence* szavunkból, amely szénának, szálas takarmánynak bizonyos mennyiségét jelenti (ÉrtSz.). Hogy a különböző jelentések valójában mekkora mennyiséget jelölnek, erről BOGDÁN ISTVÁN monográfiájából tájékozódhatunk (1991: 418). E jelentésében a szó 1663 óta adatolt (GREGOR 1993: 511). A Néprajzi Lexikon a szó jelentései között azonban még megemlíti a következőt is: „szénaszárító állvány, ill. az állványon száradó széna Beregben és szórványosan Erdély különböző pontjain. (…) Eredetileg »szénaszárító állvány« jelentése lehetett." (NéprLex. 4: 234).

Fontos megállapításokat olvashatunk KNIEZSA ISTVÁNtól a „Magyar Nyelv"-ben 1950-ben megjelent közleményében. Megállapítja, hogy *petrence* szavunk eredete tisztázatlan, de KNIEZSA ennek forrását a szláv **pętro*-ban véli megtalálni. E szóról megállapítja, hogy „a bolgár kivételével minden szláv nyelvben 'emelkedés, padlás, emelet' jelentésben van meg". Az általa felsorolt példák között olvashatjuk az alábbiakat: „szerb-horvát nyj. *petar* ~ gen. *petra* 'mennyezet nélküli helyiség felső gerendaváza' (…) | szlovén *pétre* (fem. pl.) 'ein Brettergerüst zum Aufbewahrung von Stroh oder Heu in Stallungen, Scheunen'; *pétro* 'der Heuboden' (…) | cseh *patro* 'szénapadlás, emelet' … | lengyel *piętro* 'emelet'; nyj. 'a pajta padlása, ahol gabonát, szénát tartanak' (…)". „Ennek a *pętro* (illetőleg hímnemű *pętrъ* vagy nőnemű *pętra)* szónak, amelynek — mint láttuk, — a szlovénben, csehben és lengyelben 'szénának való állványzat, szénapadlás' jelentése is van, lehet a származéka egy **pętrъnьce.* Az *-ьn-* benne mel-

léknévképző, és valamihez tartozót jelent, a semlegesnemű *-ce* (és a hímnemű *-ьсь*) pedig főnevesítő képző (…) A jerek kiesése, illetőleg teljes hanggá fejlődése után pedig **pętrence* lehet a szabályos alak.". „Ebből a feltehető szlovák *petrence* szóból van átvéve a magyar szó.". „Ha (…) magyarázatunk helyes, fel kell tennünk, hogy a **pętro* a szlovákban azt az állványzatot jelentette, amelyen nedves vidékeken, s így a szlovák hegyvidéken is a szénát szárítják. (…) A *pętro*-ból képzett *pętrьnьce* jelentette azt a szénamennyiséget, amennyi egy ilyen szénaállványon elfér." (KNIEZSA 1950: 118–9, vö. még KNIEZSA 1955: I, 420, TESz., EWUng.).

Kétségtelen tehát, hogy több szláv nyelvből is ismert a *pétro* 'szénapadlás' jelentésű szó (SlovNemSlov. II, 33); s a szótár nyelvjárási frazémák alapján idézi a többes számú *pétre* alakot 'deszkából készített állványzat szalma, széna, vagy hasonlók tárolására, szénapajta' jelentéssel (SlovNemSlov. II, 32).

Tehát maga a *petre* a szénatároló állványzatokat, szénapajtákat jelentette, amelyet bizonyára egy közösség használt, a *petre zenaia* birtokos szerkezet pedig 'az állványzatokon tárolt széná'-t. S a *petre zenaia hel* jelentése 'az a földterület, ahol a (közösségi) állványzatokon tárolt széna található'. Mai nyelvérzékünknek kétségtelenül szokatlannak tűnik ez a szerkezet, de semmivel sem meglepőbb, mint pl. a *mortis uuasara kuta*.

Az is lehetséges, hogy a TA.-beli *petre* nem többes számú alak, hanem bármely, már denazalizált szláv nyelv vegyes hangrendű *petro, petra* szavából hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre a magyarban.*

c) Szinte kizártnak tartottam, hogy ez a meghatározás fennmaradjon egy évezreden át, s valóban, pontosan ilyen kifejezést nem is találtam a megyei helynévgyűjteményben. De megtaláltam jelentésbeli megfelelőjét Kölesd település helynevei között: „*Kazalos, -ba* [C. *Öreg Kazálos, Kis Kazálos*, K. ~] Valamikor az elcsépelt gabona szalmáját ennek a szélén rakták kazalba." (TMFN. 88/61).

A jelentésbeli hasonlósághoz csak arra kell emlékeznünk, hogy a *kazal* 'szénarakás, szalmarakás' szavunk szláv eredetű, s ahogy KNIEZSA írja: „A szó a *kozьlъ* 'kecskebak' szóval azonos (…), ebből fejlődött az 'állvány' → 'állvány, amelyen nedves vidékeken a szénát szárítják' → 'szénarakás' (1955: I, 260; lásd még: SlovNemSlov. I, 451: *kozoł* 'szénaszárító állvány'). Vagyis felépítésüket és alakjukat tekintve különböző, de funkciójukat tekintve azonos célt szolgáló faácsolatokról van szó.

d) Koordinátái: 46°33'48"N — 18°34'4"E. Tengerszint feletti magasság: 166 m.

e) Tolna megyében még egy „kazalos"-t jelöl a megyei helynévtár, a Miszla nevű településen (TMFN. 15/155; koordinátái: 45°35'36"N — 18°29'20"E), a

* Köszönöm Zoltán Andrásnak e fontos megjegyzést.

kölesditől légvonalban 7 km-re északnyugat felé. A helynévtár mindkét helyhez tartozóan megadja a szó jelentését: „szérűnek használt terület, amelynek a szélén a csépelt gabona szalmáját kazalba rakva tartották" (TMFN. 42). Megjegyzésre érdemes, hogy mindkét esetben az 1852-ből, illetve 1860-ból származó első kataszteri térkép (TMFN. 15, 17) is feltünteti e helyeket; Kölesd esetében *Öreg Kazálos* és *Kis Kazálos* névvel. A 'nagy' jelentésű *öreg* használata elég régi elnevezésre utal.

Érdekes módon mindkét hely topográfiai jellegzetességei nagyon hasonlók: kifejezetten magasan fekszenek (166, illetve 175 m), ami még mocsaras környezetben és árvíz esetén is biztos védelmet jelent. Mindkét *Kazalos* két dombvonulat közötti nyeregben helyezkedik el, a magasabb dombvonulat keleti lejtőjén. A nyereg mindkét esetben eléggé nyitott észak-déli irányban, és mindkét esetben észak felé lejt, dél felé kissé emelkedik. Feltételezem, hogy a klimatikus viszonyok elég kedvezőek a szénaszárítás szempontjából, s ezért valószínűleg nemcsak a hagyományokhoz ragaszkodás, hanem a célszerűség is indokolta, hogy ez maradjon a közösségi szénaszárítás helye hosszú időn át.

A fentiek alapján meglehetős biztonsággal kijelenthető, hogy az az 1330/1505. évi „Ad quendam locum *Kazalas* vocatum" hivatkozás, amelyet az OklSz. a *„Kazalos ? Kazalas ?"* címszó alatt közöl, s amelyet a TESz. és az EWUng. a *kazal* szavunk legkorábbi adataként említ, de szintén kérdőjellel, éppen egy ilyen szénaszárító helyre vonatkozik, s így a kérdőjel joggal mellőzhető.

Elgondolásom szerint tehát mind a *petre,* mind a *petrence* a Dunántúlon élő és szénagyűjtést folytató szláv lakosság nyelvében létező szavak voltak, s amiképpen az eljárás módszereinek és eszközeinek ismeretét, hasonlóan ezek megnevezését is *(kasza, villa, kazal)* tőlük vette át a betelepülő magyar lakosság. Noha a *petrence* csak 1663 óta adatolt, de mivel ez kizárólag csak szláv nyelvi közegben alakulhatott ki — lásd fentebb KNIEZSA elemzését —, ezért e szavunk kétségtelenül a 17. századnál sokkal korábbi időből származó átvétel lehet. Hasonlóan a *petré*-hez — amely immár a *széná*-val együtt — 1055-ből adatolt szavunknak tekinthető. A *petre* használata idővel megszűnt, funkcióját mind a gyakorlatban, mind nyelvünkben a *kazal,* a *pajta,* a *szérű,* a *csűr* vették át.

De azért a fentiek alapján felvetődik a kérdés, hogy a Baranya megyei *Petre* település neve — amelyre a GYÖRFFY által közölt legkorábbi adat 1296-ból való — tényleg személynévi eredetű-e, ahogyan KISS LAJOS feltételezi, vagy éppen a 'szénaszárító állványzatok' jelentésű *petre*-ből származik-e inkább (FNESz. *Újpetre;* lásd még Gy. 1: 370, KMHsz. 1: 223).

6. A *mortis* birtok lokalizálása

6.1. Lokalizálás a terepviszonyok figyelembevételével. — A birtok határvonalának megállapításához elvileg a lokalizált határpontok helyét kell összekötnünk a terepviszonyok figyelembevételével. Amint azonban a 3. és a 8. határpont

esetében említettem, már azok helyének a kijelöléséhez figyelembe kellett vennem az előző és a következő határpont közötti határvonal feltehető menetét.

A határvonalat célszerű egy hegygerincen át vezetni, azaz a lokális topográfiai maximumok vonalában, illetve a természetes vízfolyások, árkok mentén, amelyek a terep domborzatának gradiensét követik. Máskor a jelentősebb vagy akár kisebb utak képezik a határvonalat, melyek nyomvonala a lehető legkisebb összesített függőleges irányú változás szempontjának szándékos vagy önkéntelen alkalmazásával jön létre, vagyis közelítőleg azonos magasságban haladnak többé-kevésbé egy szintvonalat követve, illetve egyenletesen emelkednek vagy süllyednek.

A fentiekre tekintettel a határpontok összekötésénél a topográfiai viszonyokat, így a helyi vízfolyások és utak vonalát vettem figyelembe. (A megállapított határvonal menetét a dolgozat végén közölt térképmelléklet ábrázolja.)

6.2. A lokalizált birtok összképe. — A birtok egy négyszögbe foglalható terület, melynek északi és déli határa jó közelítéssel egybe is esik a befoglaló négyszög oldalvonalaival. Nyugati határa nagyjából dél-észak irányú; *petre zenaia hel* esetében a határvonal csak érinti a megnevezett területet, tehát maga a „kazalos” kívül esik a birtokhatáron. Északi határa meglehetős pontossággal nyugat-kelet irányban halad a két *holmodi* között. A keleti oldalon egyenesebb vonalú birtoktestet kaptunk volna, ha a légvonalban egymástól 14 km-re lévő *gnir uuege holmodia* és *nogu azah fee* között az északnyugat-délkelet irányú szerkezeti vonalak mentén haladna a birtokhatár. De mivel az állatvásárok helyszíne a Fehérvárra vezető főközlekedési út közelében tűnt valószínűbbnek, ezért a javasolt lokalizálás keleti határvonala egy nyugat felé hajló ívvel érinti *mortis uuasara* feltételezett helyét. A jövő régészeti vizsgálatai dönthetik el, hogy létezett-e a 11. században egy olyan út a mai Bikács – Györköny – Pusztahencse vonal mentén, amely mellett állatvásár tartására alkalmas helyet is kialakíthattak. Déli határa szinte egész pontosan merőlegesen halad az északnyugat-délkelet irányú szerkezeti vonalakra, *nogu azah fee*-től a mai keskeny utat követve fut lefelé. A Jánosmajor és Kajdacs közötti szakaszon éri el a Székesfehérvár felé haladó főutat, azt keresztezi, majd Középhídvég északi oldalán továbbmegy a Sárvíz medréig, s itt a kölesdi hídon halad át. Ezután a mai Kölesd központján átvezető út vonalát követi, eljut a *petre zenaia hel*-ig, majd innen továbbhaladva feljut az Öreg-hegyre.

A körüljárás iránya felülről nézve az óramutató járásával megegyező. A kilenc határpont közül a legmagasabban fekvő a határjárás kiindulópontja. A többi nyolc közül három a befoglaló négyszög sarokpontjait adja, nevezetesen *holmodi* az északnyugati sarokpont, *gnir uuege holmodia* az északkeleti, s *nogu azah fee* a délkeleti. A délnyugati sarokpont nem szerepel a határobjektumok között.

A birtok nyugat-keleti irányú kiterjedése az északi határán mintegy 6 km, a legkisebb *mortis uuasara kuta* magasságában, ahol 4,5 km, és délen a legna-

gyobb, mintegy 12 km. Ahol az egykori sárfolyam keleti oldalán a Fehérvár felé futó út és a nyugati oldalon a Sárszentlőrincről Simontornyára haladó út legjobban megközelíti egymást, egymástól alig több mint 3 km-re vannak. Ennek a sávnak a közepét foglalhatta el egykor a vízfolyások által barázdált sáros terület, 1-2 km szélességben, néhol szigeteket képezve. Ennek a széles völgynek a legalacsonyabb pontja a feltételezett birtoktest északi részén 93 m, a déli részén 89 m tengerszint feletti magasságban van.

A birtok kilenc határpontja közül nyolc 100 m, vagy annál nagyobb tengerszint feletti magasságúnak adódott. Az általam javasolt lokalizáció legalacsonyabban fekvő határpontja az *eri itu*, amely mindössze 93 m-nél van. Ennek esetében joggal felvethető a kérdés, hogy ez a hely vajon nem esett-e bele a nagy sárfolyamba még a Sárvíz szabályozása előtt. Ettől a ponttól nyugatra nagyon lapályos a terület, az Ér patak mentén nyugat felé haladva csak kb. 600 m után emelkedik 1 m-t, de kelet felé még 2 méterrel mélyül a talajszint. Ezért ez az igen alacsony tengerszint feletti magasság sem zárja ki, hogy itt lehetett egy itató, s egyúttal a birtok határa.

A határpontok meglehetősen ritkáknak mondhatók, az egymástól való távolságuk légvonalban mérve 3 km és 9 km közötti. Ezek a távolságok az első és a második határpont közötti távolsággal kezdve a következők: 3530 m, 3270 m, 3130 m, 4900 m, 5940 m, 9050 m, 5970 m, 7520 m, 3220 m.

A légvonalban mért határponttávolságok összege 46 530 m, a terepviszonyok figyelembevételével azonosított határvonal összhosszúsága 55 150 m.

A teljes birtok területe 127 km^2.

Ez utóbbi értékek közelieknek mondhatók a *bagat mezee* határú erdőbirtok esetében megállapítottakkal, ahol a birtok összkerülete mintegy 42 km, területe 116 km^2 volt (HOLLER 2010: 76).

A birtoktest legtávolabbi pontja a tihanyi apátságtól légvonalban 75 km-re van.

7. A *mortis* birtok lokalizálása alapján levonható következtetések

7.1. A birtok határleírása. — A lokalizálás során elért eredményeink feljogosítanak arra, hogy — SZENTGYÖRGYI α) típusú fordítása alapján — megadjuk a *mortis*-nak nevezett birtok határleírásának olyan magyar fordítását, amelyben azokat a nemlatin szavakat, melyeknek jelentése, illetve helynévi jellege igen nagy valószínűséggel megállapítható, a nekik megfelelő mai magyar nyelvi alakokkal és jelölésmóddal adjuk vissza. Ezt a fordítást — megkülönböztetendő az 1.2., valamint a 3.2. alfejezetbeliektől — γ) típusú fordításnak nevezem.

Az oklevélfordítások szokását követve csatolom a leírásban említett határobjektumok értelmezését és feltételezett helyét megvilágító rövid magyarázatokat lábjegyzetek formájában.

Az 1055. évi tihanyi oklevélbeli *mortis* birtokleírásának γ) típusú fordítása a következő lehet:

Van még emellett egy Mortisnak nevezett terület, melynek határa Sárfőnél[1] kezdődik, aztán elér az Ér-i[2] itatóig, innen ohut (Ohut)[3] kútjáig, majd halmodig,[4] ezután a nyíres vége halmodjáig,[5] innen tovább Mortis vásárja[6] kútjáig, ezután a nagy aszó fejéig,[7] innen a Kastelicre és Fehérvárra menő hadútig,[8] ezek után pedig a petre szénája helyig.[9]

7.2. Nyelvtörténeti megállapítások. — A *mortis* birtokkal foglalkozó 2006. évi munkájában HOFFMANN ISTVÁN — megvizsgálva a birtok elhelyezkedése szempontjából szóba jövő lehetőségeket —, így fogalmazott: „E feltevések mérlegelése egyelőre nemigen jár ugyan közvetlen nyelv- vagy történettudományi következtetések levonásával, de megítélésem szerint egy lezártnak tekintett, ugyanakkor ellentmondásokkal teli lokalizálás kérdésének nyitottá tétele magában rejti a továbblépés lehetőségeit a fent említett kutatási területeken is." (2006: 35).

A magam részéről rendkívül nagyjelentőségűnek érzem, hogy HOFFMANN ISTVÁN nyitottá tette a problémákat. Úgy vélem, hogy a jelen tanulmányban előadottakkal nemcsak egy valószínűnek mondható birtoklokalizálást írtam le, hanem emellett — részben a lokalizálás érdekében, részben annak következtében —, több nyelvtörténeti kérdésben is sikerült némi előrelépést tennem, vagy

[1] A Sárvíz környezetének kiemelkedő pontja, a Sárszentlőrinchez tartozó *Öreg-hegy;* legmagasabb pontja 207 m.

[2] Az *Ér* a mai Kisszékely területén eredő *Kisszékely-árok,* melyet folyása mentén lejjebb haladva *Nagy-árok, Kender-völgyi ér,* valamint *Ér* néven említenek, s amely a Sióba torkollik.

[3] Az *ohut (Ohut)* jelentése bizonytalan, egyik elgondolás szerint 'ó út', de lehet, hogy személy- vagy helynév.

[4] Dombszerű magaslat, helyileg a Sárszentlőrinchez tartozó *Csetény-domb*-bal lehet azonos, melynek tengerszint feletti magassága 112 m.

[5] A *nyíres* jelentése nagyon valószínűen nyírfás erdő, a *nyíres vége halmodja* pedig egy dombszerű magaslat, helyileg feltehetően a mai Bikácshoz tartozó, az egykori Tápétól északnyugatra fekvő 120 m tengerszint feletti magasságú domb.

[6] A *Mortis*-nak nevezett területen tartott vásár, elsősorban bizonyára élőállatvásár helyszínéül szolgáló hely; feltehetően a mai Nagydorog központjától délre, a 63-as főút mellett, attól keletre fekvő terület.

[7] Az *aszó* időszakos vízfolyást jelent, a *nagy aszó*-ban a *nagy* jelző a többi, a közelben található időszakos pataktól való megkülönböztetésre szolgál, ezek közül a legnagyobb vízhozamú a feltehetően a mai Tengelic felől a Sárvízbe folyó *Éri-patak.* A *nagy aszó feje* a *nagy aszó*-ként említett időszakos vízfolyás forrása: feltehetően mai Tengelic területén lévő *Bogárzó,* ahol az *Éri-patak* ered.

[8] Az egykori *Kastelic* (a mai Várdomb mellett, attól nyugatra elhelyezkedő egykori fontos település) felől az egykori *Fehérvár,* mai Székesfehérvár felé haladó út, nyomvonala Várdombtól a mai 6-os főutat, majd az abból Szekszárdtól északra kiágazó 63-as utat követi.

[9] A széna szárítására szolgáló, a közösség számára készített deszkaépítmények helye, melyeket az áradásokra tekintettel viszonylag magasan fekvő és kedvező légmozgással rendelkező területen építették fel; feltételezhetően a mai *Öreg-hegy*-től délnyugatra fekvő 166 m tengerszint feletti magasságú földterület, amelyet még a 20. században is *Kazalos*-nak hívtak.

legalábbis „lezártnak tekintett problémákat nyitottá tenni”. Egyes megállapításaim megerősítettek korábbi nézeteket vagy apró továbblépést jelentenek, más esetekben megkérdőjeleztem korábbi véleményeket, vagy újabbakat ajánlottam a kutatók figyelmébe.

Fussunk végig ezeken megfogalmazásuk sorrendjében:

– *sar feu* kapcsán a helynevekben felbukkanó *fő ~ fej* szavunk jelentéseinek főbb típusait és azok egymáshoz kapcsolódását tekintettem át vázlatosan;

– *eri itu* esetében az *eri* *-i*-jét melléknévképzőnek értelmeztem a korábbi nézetekkel szemben;

– *ohut cuta* esetében kételyemnek adtam hangot az *ohut* általánosan elfogadott ’ó út’ jelentését illetően, s felvetettem a személynévi eredet lehetőségét;

– *holmodi* esetében tévesnek tartom, hogy a *-d* kicsinyítő képző lenne;

– *gnir uuege holmodia* esetében megerősítést nyert a *gnir* ’nyírfás’ jelentése a ’mocsaras’-sal szemben;

– *mortis uuasara kuta* kifejezésben a *mortis*-t nem személy- vagy településnév, hanem területnév funkcióban lévőnek tartom, a *uuasara* jelentése tekintetében a ’vásárhely’-et találtam nagyon valószínűnek a ’vásártér’-rel szemben;

– *nogu azah fehe* kifejezés *azah* elemét a lokalizálás segítségével alapvetően ’patak’ gyanánt lehetett értelmezni, szemben a még szóba jöhető ’völgy’ értelmezéssel;

– *petre zenaia hel* kifejezés *hel* elemét ’nagyobb kiterjedésű (sík) terület’-ként értelmeztem, *petre* elemének pedig minden korábbi elgondolással szemben a ’szénaszárító állványzatok, szénapajták’ jelentést tulajdonítom.

Reményeim szerint e gondolatok illetve javaslatok kiindulást jelenthetnek további nyelvtörténeti elemzések számára, s magukban rejtik a továbblépés lehetőségét.

7.3. Általános következtetések. — A zárógondolatok között szeretném megemlíteni, hogy többször hivatkoztam Anonymusra, ami jelzi, hogy Árpád-kori nyelvtörténeti kérdésekben nélkülözhetetlen forrásbázist jelent a geszta anyaga. S Anonymusszal kapcsolatban szeretnék rámutatni egy érdekes egybeesésre. Az 5.1. alfejezet b) pontjában idézett részlet szerint Anonymus Árpád vezér által nagy földet adatott Vajtának a 10. század elején. Noha ennek tényszerűségében korántsem lehetünk biztosak, de abban igen, hogy Anonymus saját korában a *Vajta* nevet viselő birtok pontosan ott volt, ahol az ilyen nevű település ma is megtalálható a Sárvíz mentén. S bár az 1211. évi tihanyi összeírás nem közli *Mortus* birtok határait, de szinte bizonyosan kijelenthetjük, hogy ekkoriban az apátságnak az Anonymus által említett *Vajta-birtok* volt északi szomszédja. Meggyőződésem, hogy nem véletlenül húzódik a határvonal manapság is Fehér- és Tolna megye között a Sárvíz keleti oldalán éppen Vajta és Bikács között, ugyanott, ahol GYÖRFFY GYÖRGY térképe a 14. század eleji határvonalat is jelöli. Az általunk megadott lokalizálás szerint a tihanyi apátságnak 1055-ben aján-

dékozott *mortis* birtok északi határa a Sárvíz keleti oldalán nagyon közeli nyomvonalon fut a két megye közötti hivatalos határ vonalához, s ez talán egy további megerősítő érvet jelent elgondolásunk számára.

Amint a 4.3. alfejezetben már utaltam rá, *mortis* birtok esetében az egyes határpontokat csak kisebb-nagyobb bizonytalansággal lehetett azonosítani, így több esetben azok helye elég önkényesnek tűnhet. Vagyis az előző tanulmányomban az erdőbirtok lokalizálása során alkalmazott lépésről lépésre haladó deduktív feladatmegoldási módszer helyett kénytelen voltam áttérni egy összetettebb, induktív módszer alkalmazására. Amely esetében csak az eljárás végén kirajzolódó összkép, vagyis egyfelől a birtok alakja, mérete, az egyes határpontok elhelyezkedése, másfelől az oklevélbeli határobjektumok szemantikai tartalmával jól egyeztethető határpontok rendszere alapján ítélhetjük meg a birtoklokalizálási javaslatunk elfogadhatóságát, annak valószínűségét.

Tehát az induktív módszerrel adódó birtokleírás esetében is annak földrajzi és nyelvi konzisztenciája képezi a lokalizálási hipotézis realitásának fő kritériumát.

E gondolat összecseng az előző lokalizálási tanulmányom végén mondottakkal.

Rövidítések

HB. = Halotti Beszéd és könyörgés
KTSz. = Königsbergi Töredék és Szalagjai
MOL DF = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképtára

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.
BARTHA DÉNES–MÁTYÁS CSABA (1995), *Erdei fa- és cserjefajok előfordulása Magyarországon.* Sopron.
D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története.* Bp.
BELLUS IBOLYA (1986), *Képes Krónika.* Fordította BELLUS IBOLYA. A kísérő tanulmányokat DERCSÉNYI DEZSŐ, KRISTÓ GYULA és CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, a jegyzeteket KRISTÓ GYULA írta. Bp.
BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.
BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy.* 91: 402–11.
BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a *Begej* névhez. (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 62–70. Újraközlése lényegében változatlanul: In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp., 1998. 178–85.

BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.

BOGDÁN ISTVÁN (1978), *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Bp.

BOGDÁN ISTVÁN (1991), *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6.* Pest, majd Bp., 1862–1874.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Bp., 1959–1962.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GREGOR FERENC (1993), Szótörténeti adatok. *MNy*. 89: 510–2.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj*. 44: 29–67.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

HOLLER LÁSZLÓ (2009), Egy XIII. századi remetekápolna — *Idegsÿt Beatae Elizabeth* — lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében. *MNy*. 105: 17–29, 188–202.

HOLLER LÁSZLÓ (2010), Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a *lacus segisti* és a *bagat mezee* határú birtok elhelyezkedésére. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 47–82.

JAKAB LÁSZLÓ (2002), *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék.* Debrecen.

JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30.

JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.

JUHÁSZ, LADISLAUS (1932), *P. magister: Gesta Hvngarorvm*. Szerk. JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula 12–13. Bp.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
KNIEZSA ISTVÁN (1950), Petrence. *MNy.* 46: 118–9.
KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Bp. Második kiadás: Bp., 1974.
MELICH JÁNOS (1914), A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. *MNy.* 10: 126–8.
MELICH JÁNOS (1925), Az *-ig* ragról. *MNy.* 21: 194–5.
NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5.* Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
NYÍRI ANTAL szerk. (1993), *A Müncheni kódex magyar-latin szótára.* Bp.
NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3.* Bp., 1890–1893.
OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
PAIS Dezső (1926), *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. Bp.
PAIS DEZSŐ (1949), A római castellum szláv-magyar folytatásai. *MNy.* 45: 107–15.
PAIS DEZSŐ (1951), A római castellum szláv-magyar folytatásai. *MNy.* 47: 84–6.
PAIS DEZSŐ (1955), Keszthely. *MNy.* 51: 97–8.
PESTY, Tolna = GAÁL ATTILA–KŐHEGYI MIHÁLY, *Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában I–III.* A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 2–3., 4–5., 6–7. Szekszárd, 1971–1972, 1975, 1977.
PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
REUTER CAMILLO (1970), Ányás. Egy földrajzi névadás tanulmányozása. *A Veszprémi Múzeumok Közleményei* 9: 35–40.
SÁROSI ZSÓFIA (2005[2]), Morfématörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 129–72, 352–71, 610–7, 719–24, 800–3.
SlovNemSlov. = WOLF, A. A.–PLETERŠNIK, M., *Slovensko–Nemški Slovar I–II.* Ljubljana, 1894–1895.
SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF Bp., 1974.
SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1937–1938.
SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67. (Különnyomat: 1896.)
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma. 57–65.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ*. 29: 23–47.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009a), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy*. 105: 62–8.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009b), A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *MNy*. 105: 216–9.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása.* http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu//docs/c604801d5d5384fbe1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf (2010.05.01-től)

SZENTPÉTERY IMRE (1938), Szent István király oklevelei. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Bp. II, 133–202.

SZINNYEI JÓZSEF (1917), A magyar hangtörténethez. *MNy*. 13: 65–71.

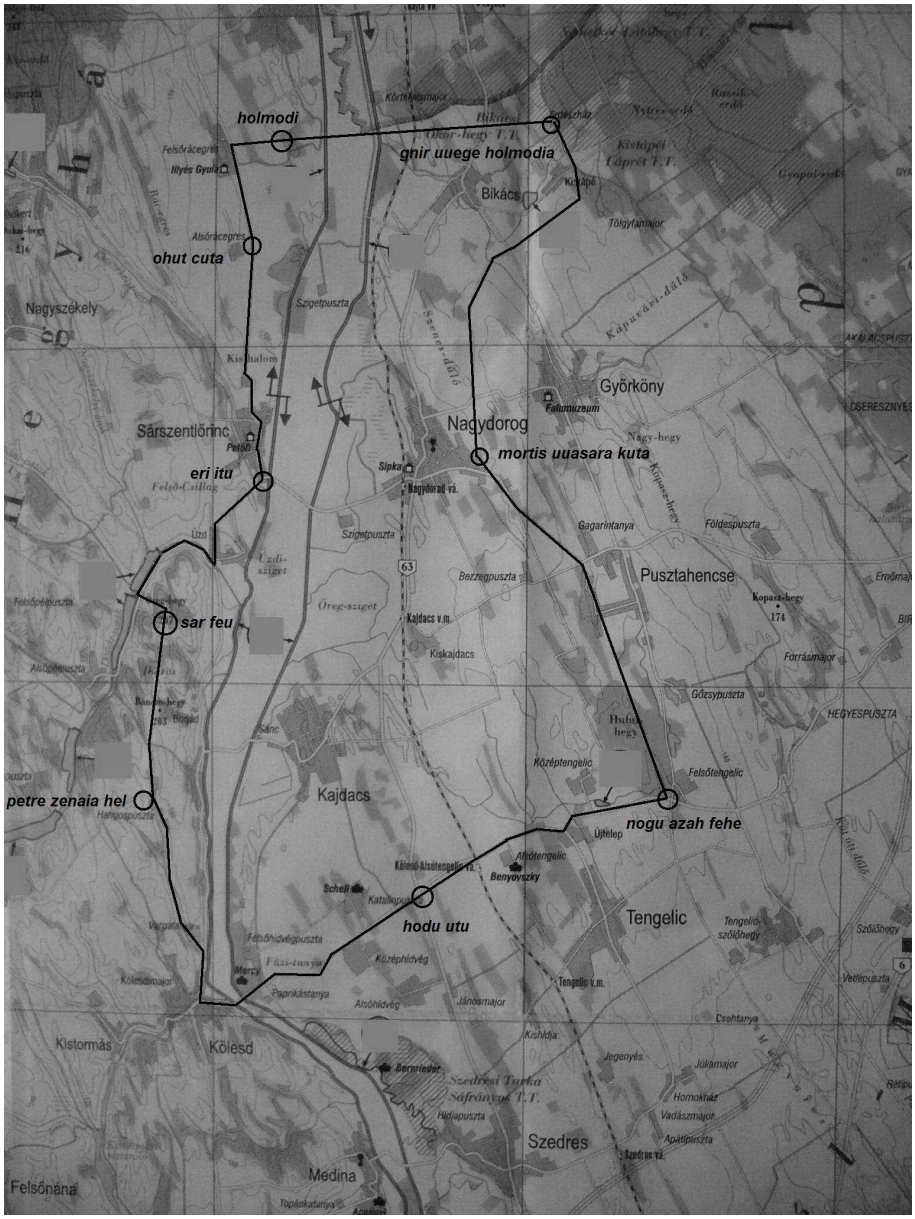
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.

Tolna-térkép = *Tolna megye horgászvizeinek térképe.* 1 : 125 000. Bp. [é. n. ≈ 2008]

TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2007), Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 317–27.

1. térkép. *Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett* mortis *birtok elhelyezkedése Tolna megye térképén.*

Kiss Gábor–Zágorhidi Czigány Balázs

Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példákon

1. A névtani szakirodalomban bevett tételnek számít, hogy a víznévi eredetű helynevek a magyar helynévadás legrégebbi rétegébe tartoznak, a helynévtípus keletkezését pedig metonimikus helynévalkotással magyarázzák, azaz a települések közvetlenül a víznévről vették elnevezésüket (KISS L. 1997: 181, HOFFMANN 2007: 119). Vas megyei történeti földrajzi kutatásaink megerősítettek abban, hogy ezek a helynevek valóban a helynévanyag legarchaikusabb csoportjába tartoznak, de maga a helynévadás számunkra kissé összetettebb folyamatnak tűnik. A korai Vas megyei uradalmak vizsgálatánál arra lettünk figyelmesek, hogy a víznév elsődlegesen magát a birtoktestet jelöli (amely adott esetben egy vízgyűjtőterületnek felel meg), és a birtok központi települése (amely nem is feltétlenül fekszik az adott vízfolyás mentén) csak másodlagosan, már a birtok révén veszi át a víznévi eredetű helynevet (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006b). Egy kisebb és jobban tagolt birtoktest esetében pedig arra a következtetésre jutottunk, hogy a vízgyűjtő egymástól — birtokjogi szempontból — független részei is viselhették a vízfolyás nevét, és részben ennek következményeként a területen több település megnevezésére is használhatták az adott víznevet (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006a). Megerősítették ezeket a feltevéseinket egy tágabb területen végzett megfigyeléseink is, amelyek a korai térszervezés alapegységeiként határozták meg az egyes vízgyűjtőket, melynek emlékét legtöbb esetben a forrásokban éppen a víznévi eredetű helynevek őrizték meg (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2010: 716–8). Ezek a megfigyelések egyrészt némi magyarázatot adnak arra, hogy a víznévi eredetű helynevek miért képviseltetik magukat olyan jelentős arányban a korai magyar helynévanyagban, másrészt pedig jobban árnyalják ezen helynévtípus kialakulásának folyamatát. Érdemes tehát a jelenséget alaposabban is szemügyre venni.

2. A kérdés felvezetéseként először is bemutatjuk azokat az adatokat, amelyek magát a problémát felvetették, majd újabb adatok bevonásával szeretnénk a jelenséget az eddigieknél pontosabban leírni.

2.1. Az első két adat, amely a problémára irányította a figyelmünket, a Vas vármegye délnyugati határán fekvő *Lendva* (1208) és *Dobra* (1213) birtokok határjáró oklevele volt. A birtokok határainak azonosítása során tudatosodott bennünk, hogy vízgyűjtőterületekről van szó: Dobra esetében a Rába déli mel-

lékvize, a *Dobra* patak, Lendva esetében a Mura északi mellékvize, a *Lendva* folyó vízgyűjtőjéről (ez utóbbi esetben csak a megyehatáron belül eső részéről). A folyóvizek nevének első említését ugyanezen oklevelek őrizték meg, és itt használják először ezeket az elnevezéseket magának a birtoknak a megnevezésére is: 1208: terram nomine *Lyndwa* … ad aquam *Lyndwa* (UB. 1: 55–6), 1213: terram de *Dobra* … rivulus qui dicitur *Dobra* (UB. 1: 64–5). Idővel mindkét birtok központjában vár épült fel, amelyek már a birtok nevét vették fel: 1271: castrum *Dobra* (UB. 2: 6), 1275: castrum nostrum *Lyndua* (UB. 2: 81), a vár körül létrejött település pedig egy újabb lépésben veszi át a víznevet: 1365: *Waraliafalw*, 1478: opidum *Lyndwa*, 1498: oppidum *Felsewlyndwa* (HTS. 1: 41).[1] Mindkét esetben fontos megjegyezni, hogy a várak a névadó folyóvizektől távolabb fekszenek, ezért egyértelmű, hogy elnevezésüket már nem közvetlenül ezekről vették. A névadás folyamata tehát az alábbiak szerint vázolható: víznév → birtoknév → vár- és/vagy településnév.

2.2. Jóval bonyolultabb képet mutat egy kisebb, de birtokjogi szempontból jobban tagolt terület, a Zala folyó legnagyobb mellékvize, a *Sárvíz* patak (1236: aquam *Saar*, UB. 3: 257) vízgyűjtője, amely érdekes módon a történeti Vas vármegyéhez tartozott. A terület benépesülése és birtokjogi osztódása itt jóval korábban megindult, mint az egykori gyepű területére eső lendvai és dobrai uradalomban, így az oklevelekkel jól adatolható 13. századra már csak közvetve igazolható, hogy a természetföldrajzi egység egykor egyetlen birtok volt, s mint ilyen, egységes nevet viselt. A patak vízgyűjtője két határozottan elkülönülő részre oszlik: egy szélesen elterülő kelet–nyugati medencére és egy keskenyebb, észak–déli irányú patakvölgyre. A medencét egy mesterséges építmény, a 10. század második felében felépített határvédelmi erődítmény, a Vasvári sánc osztja tovább egy keleti és egy nyugati részre. A *Sár* helynév a 13. századtól gyakran előfordul a medence nyugati részén és az észak–déli patakvölgy vele érintkező felső szakaszán, teljes egészében hiányzik azonban a medence keleti részén. Ez arra utal, hogy ez utóbbi rész nagyon korán — a Vasvári sánc felépülésével — kiszakadt a korai birtokegységből, és önálló pályát futott be, s külön nevet is kapott. A jelenség ugyanakkor — a relatív kronológia módszereivel — datálja is a helynevünket: a *Sár* patak- és birtoknévnek a sánc felépülése előtt, a 10. század első felében kellett keletkeznie (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006a: 135–6).

[1] A vár neve németes alakban *(Limbach)* már 1270-ben feltűnik: sub castrum *Limbuch* (UB. 2: 8). Lendva esetét egyedivé teszi, hogy a megyehatár túloldalán, Zala megyében is kialakult egy uradalom a folyó alsó szakaszán, központjában ugyancsak egy *Lendva* nevű várral; de itt is ugyanez a folyamat figyelhető meg, előbb tűnik fel a *Lendva* nevű birtok (1236: terram quandam *Lynduam* nomine), majd csak később a birtokközpont vára (1278: castra diruta *Lindua* et Nempthy, HTS 1: 55–9).

A helynévalakulás víznév → birtoknév → településnév folyamata területünkön is jól kimutatható, itt azonban — éppen a birtokjogi tagoltság miatt — nem alakult ki egy központi település, így a birtoknevet több településnév is továbbvitte. A medence nyugati részén leginkább a mai Hegyhátszentpéter és Petőmihályfa környékét említik *Sár* néven (1230: de villa *Saar,* UB. 1: 125, 1233: terra eorum nomine *Sar,* H. 7: 21–2, 1236: predium eorum, quod vocatur *Sar,* UB. 3: 257–8), az észak–déli patakvölgyben pedig a mai Gősfa, Lakhegy és Vasboldogasszony környékét nevezik így (1274: super terra *Saar* vocata, UB. 3: 281). A birtokrendszer megszilárdulásával a 13. század végétől az egyes települések és birtokrészek önálló nevet kaptak, de másodlagos névként lényegében az egész középkor folyamán megőrizték a *Sár* nevet is: 1346: Poss. *Saar* seu *Pizd,* 1353: Poss. *Myhalfolua* al. nom. *Saar,* 1365: Poss. *Sar* al. nom. *Marcelfolua,* 1381: poss. *Saar* al. nom. *Laak,* 1381: Poss. *Saar* al. nom. *Zentpeturfolua,* 1383: Poss. *Saar* al. nom. *Hegfalu,* 1387: *Bedefolua* al. nom. *Saar,* 1405: Poss. *Arukkuz Janusfolua* al. nom. *Saar,* 1405: Poss. *Franciscusfelde* al. nom. *Saar* seu *Arukkuz,* 1437: Poss. *Pyzdalaka* al. nom. *Saar,* iuxta fluvium *Saar* (az adatokhoz lásd Cs. 2: 791).

A név széleskörű használatával alapvető, megkülönböztető funkcióját vesztette el, így fokozatosan háttérbe szorult, és az újkorra lényegében teljesen eltűnt: ma a vízgyűjtő területén egyetlen települést sem jelölnek vele (maga a víznév is *Sárvíz* formában él tovább, az eredeti névalakot egyetlen összetett helynév tartotta fenn: *Sárfimizdó*). Ez a jelenség egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy kevésbé jó forrásadottsággal rendelkező területeken a helynévalakulás folyamata nem adatolható ilyen pontosan, legfeljebb annak egy-egy szakasza fogható meg.

3. Az alábbiakban egy tágabb területen, Vas vármegyének a Rába–Lapincs vonaltól délre eső részén — ahol történeti földrajzi kutatásainkat is végezzük — próbáljuk meg körülhatárolni azokat a kisebb-nagyobb vízgyűjtőket, amelyek egykor önálló birtokegységek lehettek, s víznévi elnevezésük legalább nyomokban kimutatható. Az egyes területeket a térképmelléklet számozását követve mutatjuk be.

3.1. A Mura északi vízgyűjtője. A Mura és a Lendva közötti terület *Belmura* néven tűnik fel a forrásokban (1234: terram … in *interiori Mura,* UB. 1: 161, 1265: portionem in *Belmura,* UB. 1: 319). Az elnevezés arra utalhat, hogy a Mura völgyének az országhatáron belül eső részét jelöli (a terület nyugati határa, a Mura egyik mellékvize, az országhatárt is képező Kučenica patak). Elképzelhető, hogy korábban — az ország- és megyehatár rögzülése előtt — itt is létezett egy tágabb értelemben vett *Mura* birtok- és helynév, erre azonban mindössze néhány bizonytalan adat utal (1217: cum prediis Camar, Wirmile et *Mura,* 1233: terram suam *Murwa,* HTS. 1: 18).

A korai adatok egyértelműen azt jelzik, hogy a név egy nagyobb területet, elsősorban a Nádasd nemzetség itteni birtokait jelölte (BENCZIK 2006: 39). Eredetileg a terület központja, a későbbi *Muraszombat* mezőváros is a *Belmura* nevet viselte (1255: Datum in *Bel Mura,* ZO. 1: 28), és a nevet átvette az uradalmi közigazgatás is: Belmura kerületnek nevezték a felsőlendvai uradalom Muraszombat körüli részeit (1365: in districtu *Beelmura* civitas *Murazumbota,* Cs. 2: 726), sőt egyházigazgatási használata is adatolt (1331: Archidiaconus de *Belmura,* uo.).

3.2. A Lendva vízgyűjtője. A területre vonatkozó adatokat a fentiekben már bemutattuk, itt csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy indokolt esetben a közigazgatási határok felülírják a természetföldrajzi határokat, így oszlott meg Vas és Zala vármegye között a Lendva vízgyűjtője felső (Vas megye) és alsó (Zala megye) részre, *Felsőlendva* (1363: castellanus de *Fellyndua,* HTS. 1: 40) és *Alsólendva* (1381: de *Alsolyndwa,* HTS. 1: 56) központtal.

3.3. A Velemér és a Kebele vízgyűjtője. Mindkét patak átlépi a megyehatárt, a víznevek a megyehatár mindkét oldalán előfordulnak. Első említése mindkettőnek a felsőlendvai uradalom adománylevelében fordul elő (1208: aquam *Kobula* … ad aquam *Welmer,* UB. 1: 56), de csak mint határpont, egyik völgy sem tartozott az eredeti birtoktesthez. A *Velemér* patak völgye idővel mégis az uradalomhoz került, a patakról nevezték el az uradalom egyik kerületét, majd annak templomos központját, a *Szenttrinitás*-nak is nevezett mai *Velemér* falut (1360: Poss. *Welemer* al. nom. *Scentrynitas,* 1366: *Scenthtrinitas* in districtu seu valle *Welemer,* Cs. 2: 808).

A Kebele völgyének nagyobb része már a megyehatár túloldalára esik, itt említik a zalai vár *Kebele* nevű földjét (1271: terra castri Zaladiensis *Kebele* vocata, ZO. 1: 57), és az itt kialakult települést is *Kebelemelléke* vagy *Kebele* (ma: Kobilje, Szlovénia) néven említik (1329: Possessiones de iuxta *Kebelie,* 1338: Poss. *Kebele,* Cs. 3: 68).

3.4. A Kerka vízgyűjtője, benne a Kerca völgye. A Kerka ugyancsak átszeli a megyehatárt, a folyóvízre és a nevéből eredő helynevekre az első adatok Zala megyéből származnak (1257: speculatoribus Zaladiensibus de *Karka,* ÁÚO. 7: 465). A Vas megyei Kerka menti őrök települései is a *Kerka ~ Karika* nevet viselik, első előfordulásuk azonban viszonylag késői, a területen ekkor már több település jött létre (1393: *Karika superior, Karika media, Karika inferior,* Zs. 1: 2833), amelyek idővel önálló nevet kaptak, így a *Kerka* név településnévként nem élt tovább (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2008: 218).

A *Kerca ~ Kercsica* név már a felsőlendvai adománylevélben előfordul (1208: ville speculatorum *Kurcite,* UB. 1: 56), ekkor és a későbbiekben is kétségtelenül már a települést, a mai Kercaszomor részét képező Kercát jelenti. A név azonban előfordul több szomszédos település vagylagos neveként is (1360: *Kerchica*

aliter *Domonkosolcz,* 1439: *Kerezthur* … alio nomine *Kerchicafew,* idézi BENCZIK 2010: 665), így bátran feltételezhetjük, hogy egykor a *Kerca ~ Kercsica* név is nagyobb területet jelölt.

3.5. A Zala vízgyűjtője, benne a Magyarós(di) és Szőce(i patak) völgye. A *Zala* víznév a korai Vas megyei forrásokban az őrök kapcsán kerül elő, 1213-ban említik a zalai őröket (1213: speculatores de *Zala,* UB. I: 64), amin nem Zala megyei őröket kell érteni, hanem Vas megyében, a Zala mentén élő őröket (mint korában a Kerkánál láttuk: a Kerka menti zalai őrök). A név jellegénél fogva — hisz egy jelentős hosszúságú folyót jelöl — nem válhatott településnévvé, de kétségtelen, hogy katonai-igazgatási egység *(Zalaőr)* neve volt (1391: *zalaewr,* BENCZIK 2010: 668), itt a víznév csak összetett helynévben mutatható ki: *Szalafő* (1393: possessi *Zalafew,* Zs. 1: 2833).

Hasonló a helyzet a *Magyarós(di)* patakkal, amely szintén az őrök kapcsán tűnik fel először a forrásokban (1270: speculatorum de *Monorosd,* UB. 1: 380), de adatolt a középkorból magának a pataknak a neve is (1402: *Monyarospataka,* BENCZIK 2010: 666). A történeti adatokból nyilvánvaló, hogy a monyorósdi őrök a Monyorós patak teljes vonalát ellenőrizték, tehát a név az egész vízgyűjtőt lefedte (BENCZIK 2010: 666). A víznév itt település- és birtoknévvé is vált (1272: Praed. *Munorosd,* 1293: Terra *Munurousd,* 1295: Poss. *Monorous,* Cs. 2: 777), és ma is élő helynév (*Őrimagyarósd,* Vas megye). Itt figyelmet érdemel, hogy mind a településnévnél, mind az őrök igazgatási egységének nevénél (amelyek a 13. században már jól elkülönülnek egymástól) *-d* képzőt találunk, amire az eddigiekben nem volt példa.

Némileg bonyolultabb a helyzet a *Szőce* víznévvel, amely ma már csak Szőce falu nevében él, a település folyóvizét pedig *Szőcei-patak*-nak hívják.[2] A település ugyan nem tartozik a szorosabban vett Őrséghez, de éppen a történeti adatok igazolják, hogy a korai időben része volt a határvédelmi rendszernek. Az 1051. évi német betörés kapcsán említik a krónikák, hogy III. Henrik császár a Zala és a Szőce forrásvidékén nyomult be az országba (iuxta fontes rivorum *Zala* et *Zelice,* SRH. 1: 347). Ez az egyik legkorábbi adat világít rá, hogy a Szőce patak része lehetett a korai határvédelmi rendszernek, és erről a patakról nevezhették el a patakvölgyet mint igazgatási és birtokjogi egységet, amelyből idővel településnév is alakult. Esetünkben azonban csak ez az utolsó állomás adatolható (1286: *Zelche,* RegArp. 2/2–3: 369).

3.6. A Rába déli vízgyűjtője, benne a Dobra, a Nádas(di patak) és a Lugos völgye. A Rába — a Zalához hasonlóan — kiterjedésénél fogva nem alkalmas

[2] A FNESz. (2: 594) véleményével szemben éppen fenti vizsgálataink alapján bátran állíthatjuk, hogy a *Szőce* név víznévi eredetű, és a *(S)zala* — természetesen még szláv nyelvű — kicsinyítő képzős alakja. A *Szala – Szelice (Zala – Szőce)* névpár, hasonlóan a *Kerka – Kercsica (Kerka – Kerca)* névpárhoz, a fő vízfolyást és mellékvizét jelöli.

arra, hogy egyedi helynévvé váljon,[3] kisebb mellékvizei közül azonban ez többről is igazolható. A *Dobra* patakról a bevezetőben már szóltunk. A *Nádasd* helynév esete leginkább a *Monyorósd* helynévre emlékeztet, itt azonban magát a *Nádas* alakban rekonstruálható víznevet nem tudjuk adatolni, a településnév víznévi eredete azonban kétségtelen. A helynév *villa, predium* és *terra* kifejezésekkel egyaránt előfordul, így kétségtelenül jelölte a település mellett a tágabb birtokot is (1233: villa *Nadast,* UB. 1: 153, 1246: terram suam in *Nadasd,* UB. 1: 216, 1258: in prediis *Nadasd,* UB. 1: 264). A ma is kiterjedt határral rendelkező falu elnevezése eredetileg egy nagyobb vízgyűjtőt fedhetett le, amely egy jelentős nemzetség birtokközpontja és névadója is lett (1283: de genere *Nadasd,* UB. 2: 176). Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a Nádasd nemzetség nagyobb birtokai — a már említett Sár és Belmura — szintén víznévi eredetű nevet viselnek.

A *Lug* vagy *Lugos* víznévből keletkezett helynév (ma Lugos major, Ivánc határában) szintén kapcsolatba hozható az őrökkel. A monyorósdi őrök által őrzött határszakaszként kiváltságlevelük a zalai határtól a *Lug* nevű helyig terjedő területet határozza meg (1270: usque locum qui *Lug* dicitur, UB. 1: 382). Indokolt feltételezni, hogy a határszakasz folytatását is őrizték, a Lugos völgyében tehát egy külön igazgatási egységet, a Lugos-őröket feltételezzük. Ez a terület azonban már III. Béla király idején kikerült a határvédelem rendszeréből, és a király eladományozta: az adományra egy Anjou-kori oklevél utal, Lugost — feltehetően még a völgy egészét — birtokként meghatározva (1353: possessiones … *Lugos,* RegArp. I, 167 P., A. 6: 61). Maga a *Lugos* víznév nem adatolható, de a *Lugos völgye* névre a középkorból is van adat (1422: vallis *Lugasuelge* et poss. *Lugaswasarhel,* Cs. 2: 772), amint a *Lugos* név különböző változataira is (1465: poss. Wasarhel, *Kezeplugas* et *Felsewlugas,* uo.). A Rába déli oldalán északkeleti irányban nincs már olyan jelentősebb vízfolyás, amely a térszervezésben és helynévalakulásban szerepet kaphatott volna.

3.7. A Rába–Lapincs köze. Az eddigiektől eltérő jellegű természetföldrajzi egység inkább történeti okokból kapcsolódik témánkhoz. A két folyó közét, melynek nyugati határa maga az országhatár, az egykori gyepűterület felszámolásának során némileg Dobrát és Lendvát megelőzve 1183 körül adományozta el III. Béla király a ciszterci rendnek, akik itt hozták létre szentgotthárdi kolostorukat (KALÁSZ 1932). Bár az eredeti adománylevél nem maradt fenn, a későbbi adatok alapján biztosan állítható, hogy a ciszterciek uradalma az egész területet lefedte (sőt a későbbiekben tovább is terjeszkedett), így feltehető, hogy egységes birtoktestként került a rend kezére. Ennek a természetföldrajzi és birtokjogi

[3] Eredetileg a nagyobb folyóvizek neveiből is keletkezhettek helynevek — talán ennek emlékét őrzi Győr és Esztergom víznévi eredetű régi német neve *(Raab, Gran)* —, de ezek idővel lecserélődtek.

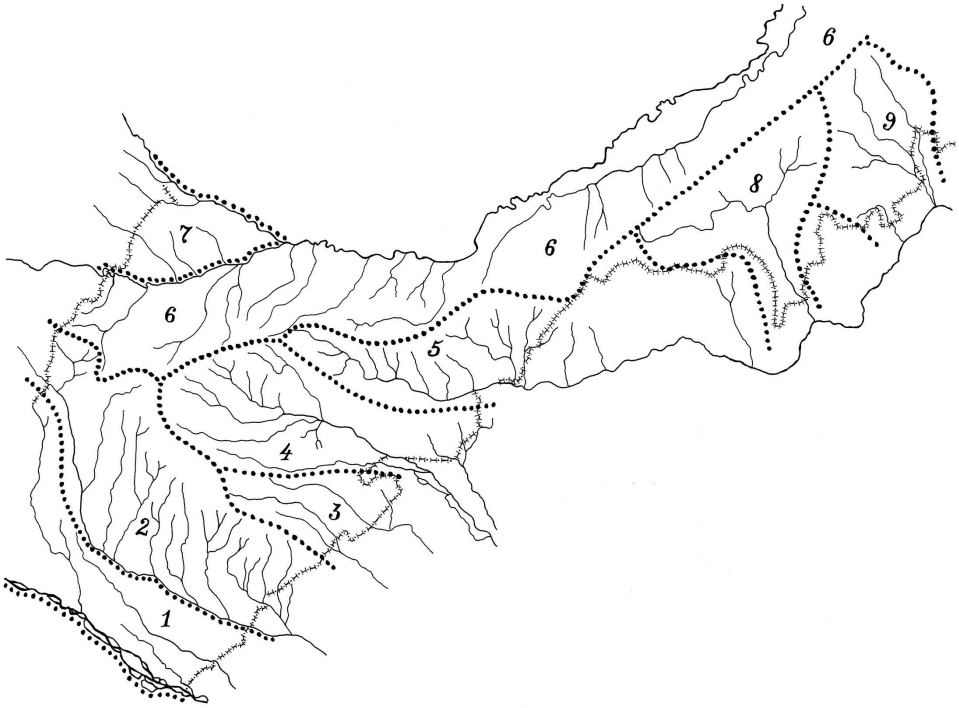
egységnek a neve azonban nem maradt fenn, de feltételezhetjük itt is a víznévi eredetű helynévadást: leginkább egy *Lapincs-köz* típusú helynév képzelhető el.

3.8. A Sárvíz vízgyűjtője, benne *Győr föld.* A területet a fentiekben már bemutattuk, a vízgyűjtőből kiszakadt *Győr föld*-et pedig részletesen is tárgyaltuk (KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2006b).

3.9. Bér föld. A vizsgált terület legkeletibb vízgyűjtőjéről, a mai Nagytilaji-, a Kánya-, a Széplaki-, a Csörgető- és a Berek-patak medencéjének területéről egyelőre nem sikerült olyan víznevet megragadni, amely a terület egységes elnevezésére alkalmas lehetett volna. Az egyetlen korai nagy területen használt helynév, amely az elnevezésnél szóba jöhet, a *Bér* helynév (1266: terre *Bir,* MOL DL 42.500=91.981). A név *Kisbér* nevében élt tovább (ma Bérbaltavár része, Vas megye), de elterjedésére jellemző, hogy egykor a megyehatárt is átlépte, s területünkkel szomszédosan, a Zala túloldalán is használatban volt (lásd Zalabér, Zala megye). Ez a név azonban egyértelműen nem víznévi eredetű, így egyelőre ennek a vízgyűjtőnek az elnevezése számít kivételnek a vizsgált területen.

4. Vizsgálataink tehát a legtöbb esetben igazolták, hogy egy adott vízgyűjtőterületen többnyire megfogható a középkori forrásokban egy olyan víznév vagy víznévi eredetű helynév (esetleg valamilyen igazgatási egység neve), amellyel alátámasztható a térszervezés és a helynévadás általunk feltételezett párhuzamos folyamata. Jó forrásadottságok esetén e folyamat teljes egésze adatolható (pl. *Lendva* folyó, birtok, vár, település), sok esetben valamelyik köztes állapot (pl. *Zalaőrök*), de legtöbb esetben csupán a végeredmény, a víznévi eredetű településnév ismert (pl. *Szőce*).

A viszonylag nagy területről nyert adatok lehetővé teszik, hogy megfigyeléseinket általános érvénnyel fogalmazzuk meg. 1. A víznévi eredetű helynevek szoros összefüggésben állnak a korai magyar térszervezéssel: ahol a természetföldrajzi adottságok lehetővé tették, egy szűkebb patakvölgy vagy egy tágabb vízgyűjtőterület egységes birtokjogi-igazgatási egységgé vált, s mint ilyen, meghatározó folyóvizéről kapta nevét. 2. Ezek a víznévi eredetű helynevek — a személynévi-, törzsnévi és népnévi eredetű helyneveinkkel együtt — a magyar helynévanyag legrégebbi rétegébe tartoznak, és hasonló módon is alakultak: a víznév formáns nélkül vált birtok- és településnévvé. 3. A helynévvé válás folyamata több lépésben történt: víznév → birtoknév → (birtokközpont/vár neve →) településnév. 4. A történeti kutatás szempontjából az ide vonatkozó helynévi adatok jelentős kronológiai értékkel bírnak, és fontos birtok- és igazgatástörténeti információkat őriznek.

1. térkép. *Vas vármegye déli részének főbb vízrajzi egységei.*

Források, adattárak

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

H. = *Hazai okmánytár I–VII.* Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHELYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.

HTS. = IVAN ZELKO, *Prekmurje do leta 1500.* Historična Topografija Slovenije I. Murska Sobota, 1982.

MOL DL = Magyar Országos Levéltár, Középkori Gyűjtemény (Diplomatikai Levéltár).

RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961.

SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum I–II.* Szerk. EMERICUS SZENTPÉTERY. Bp., 1937–1938.

UB. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA, *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V.* Wien–Köln–Graz, 1965–2000.

ZO. = *Zala vármegye története. Oklevéltár I.* Szerk. NAGY IMRE–VÉGHELYI DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp., 1886.

Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399), II/1. (1400–1406), II/2. (1407–1410).* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1958.

Irodalom

BENCZIK GYULA (2006), Nép- és tájnevek változásai a Muravidéken a 13–19. századig. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2006/1: 37–42.

BENCZIK GYULA (2010), Tótság és Őrség. Két Vas megyei tájnév keletkezéstörténetéről. *Vasi Szemle* 64: 662–9.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Bp.

KALÁSZ ELEK (1932), *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban.* Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5. sz. Bp.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006a), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006b), Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén (1187–1213). Topográfiai rekonstrukció. In: *„Hadak útján…" XV.* Tatabányai Tudományos Füzetek 8. Tatabánya. 175–86.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2008), A Vas megyei Őrség településnevei. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 215–24.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2010), A Lapincs-Rába vonaltól délre eső terület Árpád-kori történeti földrajzához. A megyetörténet műhelyéből 1. *Vasi Szemle* 64: 711–21.

KISS LAJOS (1997), Korai magyar helynévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 177–85.

Bába Barbara

Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás*

1. A puszta földrajzi köznevek jelentéshasadás útján történő helynévvé válását a korábbi szakirodalom névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontból is megkísérelte körbejárni (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN 1973: 113, HOFFMANN 1993: 92–8, RESZEGI 2009a). A kutatások középpontjában főként az a kérdés állt, hogy a formáns vagy bővítményrész nélkül előforduló földrajzi köznevekről milyen módon lehet eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. A téma konkrét névkorpuszon történő elemzését nehezíti továbbá az a körülmény, hogy nem minden egyrészes földrajzi köznévi helynév keletkezett jelentéshasadás útján, az ilyen névformák ugyanis szerkezeti változás eredményeként vagy névátvitel útján ugyancsak létrejöhetnek (vö. HOFFMANN 1993: 93). Az ómagyar kori adatok kapcsán a bizonytalanság természetszerűleg még fokozottabban jelentkezik. Mivel az elemzés alapját képező korpusz határait jelöljük ki azáltal, hogy közszónak vagy tulajdonnévnek minősítünk-e egy-egy puszta földrajzi köznévi előfordulást, a puszta földrajzi köznévi alapú helyneveket vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a problémát. Az egyes puszta földrajzi köznévi előfordulások közszói, illetve tulajdonnévi jellegének megítélésében azok későbbi tulajdonnévi használata, valamint latin szövegkörnyezete lehet leginkább segítségünkre. Ilyen módon azonban felvetődik a kérdés, hogy a korábbi kutatások sokszempontú leírásai lehetővé teszik-e, hogy a puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepére is figyelmet fordítsunk. Kérdéses, hogy vajon a közszó–tulajdonnév jelleg megítélésén túl van-e lehetőségünk a puszta földrajzi köznevek (helynevekbeli megterheltségét vagy az egyes jelentésmezők reprezentáltságát érintő) vizsgálatára, illetve hogy tudunk-e érdemleges megállapításokat tenni területi szempontból a földrajzi köznévből jelentéshasadással keletkezett nevek kapcsán.

Az ugyanis egy rövid előzetes felmérés alapján is egyértelmű, hogy a földrajzi köznevekből mindenféle formáns hozzáadása nélkül keletkezett mikrotoponimákat illetően megfigyelhetünk különbségeket, mégpedig leginkább az egyes je-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

lentésmezők megterheltségében. Az előzetesen vizsgált szóanyag azt mutatta, hogy míg a (földrajzi köznévi lexémát tartalmazó) vízneveknek csupán 10%-a keletkezett puszta földrajzi köznévből: pl. *Ér* (1229/1550: per vallem nomine *Er,* Gy. 3: 367), *Fok* ([1244]/1244>1347/?: fl. qd. nomine *Fuk,* Gy. 1: 291), *Maláka* (1296: iuxta aquam *Malaka,* Gy. 1: 308), addig az erdőnevek között 27%-nyi az ilyen névszerkezetek aránya, ide sorolhatjuk például az *Eresztvény* (1257: iuxta magnam silvam, que dicitur *ereztewen,* Gy. 1: 375), a *Haraszt* (1257: in parva silva que dicitur *horost,* Gy. 1: 375) és a *Liget* (1324/1377: *Ligeth,* 1330: *Lygeth,* loc., Gy. 1: 152) neveket.

E téren ráadásul nemcsak az egyes jelentésmezők, de az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is tapasztalhatunk különbségeket. A vízrajzi köznevek közül például leginkább a *patak* (1299: per fl-m *potok* vocatum, Gy. 1: 794), a *sár* ([1230]/1231: *Sar,* rip., Gy. 1: 237), az *ér* (1268/1347: aquam *Eer,* Gy. 3: 445), a *morotva* (1211, 1318/323: *Mortua,* stag., lac., Gy. 1: 864), a *fok* (1282/1285: *Fuuk,* loc., Gy. 2: 100, 177), a *maláka* (1257: ad vallem, que dicitur *malaka;* aquam, que dicitur *malaka,* Gy. 1: 375) lexémák produktívak a formáns hozzáadása nélkül keletkezett helynevek alkotásában.

Helynévadásunkban mindezeken túl természetesen területi különbségek is megmutatkoznak, így a földrajzi köznevek helynevekbeli előfordulásait vizsgálva megkísérelhetjük ezeket az eltéréseket is felderíteni. Az egyes jelentésmezők elemeinek eltérő gyakorisága puszta földrajzi köznévi helynévként pedig valószínűleg a földrajzi környezet eltérő jellegével állhat összefüggésben.

Jelen munkámban ennek megfelelően erre a három szempontra helyezem a hangsúlyt: vizsgálom tehát a puszta földrajzi köznévi helynevek körében egyrészt az egyes jelentésmezők megterheltségét, másrészt az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságát, illetve a puszta földrajzi köznévi helynevek gyakoriságának területi különbségeit.

2. Az ómagyar kori puszta földrajzi köznévi alapú helyneveket a magyar nyelvterület négy különböző részén tanulmányozom. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza" című munkáját (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból" című munkát (HA. 1., 2.) használtam fel, melyek alapján északon Abaúj, Borsod, Gömör; keleten Doboka, Kolozs, Erdélyi Fehér, Fogarasföld; délen Baranya, Bodrog, Csanád, Bács; északnyugaton pedig Győr, Komárom, Esztergom és Hont vármegyék földrajzi közneveit vontam vizsgálat alá. Az így összeállított névanyag összesen 226 helynévi adatot tartalmaz, melyből a szűkebben vett vizsgálati anyagot 169 mikrotoponima jelenti. A fennmaradó 57 név településnévi adat.

A puszta földrajzi köznevek helynevekbeli szerepét ugyanis jelentéshasadás szempontjából elsősorban a mikrotoponimákban érdemes szemügyre vennünk, minthogy a valamely földrajzi köznévvel szerkezetileg azonos településnevek

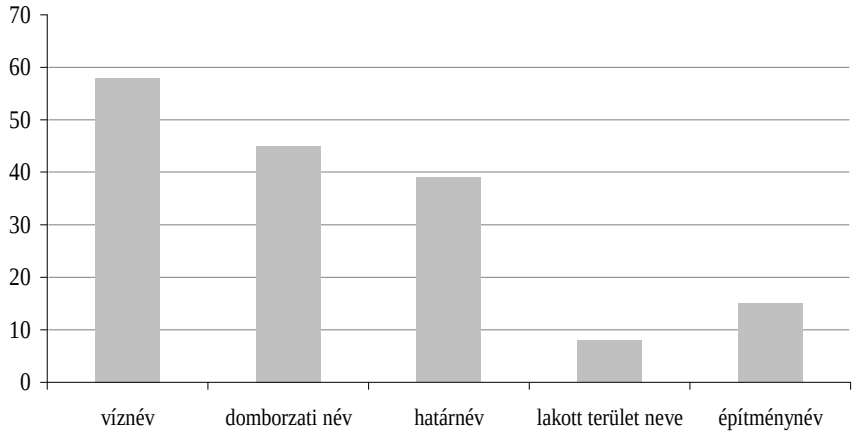
legtöbbje feltehetően nem jelentéshasadás útján, hanem metonimikus névadással jött létre. Ilyen településnév például a *Morotva* Csanád vármegyéből (+1092/+1274//1399, 1211: *Mortua,* pr., v., Gy. 1: 864), melynek közelében a *Morotva* víznév is adatolható (+1092/+1274//1399: lacu *Mortua,* 1211, 1318/323: *Mortua,* stag., lac., Gy. 1: 864). Az itt vizsgált névanyagban kivételt ezalól a több helyen is adatolható *Lak* településnevek (1296: *Loc ~ Lok,* v., Gy. 1: 334; 1330: *Lak,* p., Gy. 1: 334; 1222/1550: *Loch,* v., Gy. 1: 813), illetve a Bodrog megyei *Város* településnév (1198 P./PR.: *Varos,* v., Gy. 1: 732) jelenthetik, ezekről a nevekről ugyanis nagy valószínűséggel feltételezhetjük a jelentéshasadással történő névalakulásukat. Noha BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY szerint bizonyos településnevek keletkezését illetően akár mindkét névalkotási mód jellemző lehet (vö. 1998: 95–6), s a köztük lévő határok nem húzhatóak meg ilyen élesen, a jelentéshasadás és a metonímia elvi megkülönböztetését mindenképpen szükségesnek tartom. Tény azonban, hogy egy-egy helynév esetében a névadási aktus rekonstrukciójakor legtöbbször maguk az esetlegesen meglévő adatok sem szolgálnak minden kétséget kizáróan bizonyítékul.

A műveltségi nevek és a természeti nevek között e téren tapasztalható alapvető eltérésekre RESZEGI KATALIN szintén utalt írásában (2009a: 39). A helyneveknek ezt a két csoportját LŐRINCZE nyomán (1947: 5–17) legutóbb HOFFMANN ISTVÁN különítette el (1993: 40, 2010: 227; vö. még KÁLMÁN 1973: 142, 149). Osztályozása szerint a műveltségi nevek közé az ember által létrehozott helyek nevei (a régiségben főként településnevek) tartoznak, a természeti nevekhez pedig az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, például a vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak neveit. A két névtípus eltérő névszociológiai hátteréből következően a nevek keletkezésében is különbségek mutatkoznak, így például a műveltségi nevek körében csak elvétve találkozunk jelentéshasadás útján keletkező nevekkel, jobbára csak a természeti nevekre jellemző ez a névalkotási mód (RESZEGI 2009a: 39, vö. még HOFFMANN 2005: 121, 2007: 101). A továbbiakban ezért magam is csupán a puszta földrajzi köznévből lett mikrotoponimákkal foglalkozom, minthogy a településnevekre kultúrnév voltuk folytán kevésbé jellemző a jelentéshasadás. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a mikrotoponimák körében szintén találkozunk műveltségi nevekkel (lásd erről később).

3.1. A földrajzi köznevekből mindenféle formáns hozzáadása nélkül keletkezett mikrotoponimák körében egyfelől tehát az egyes jelentésmezők reprezentáltságát illetően van esélyünk arra, hogy eltérésekre tudjunk rámutatni. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek elkülönítéséhez HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modelljét vettem alapul, melynek részeként a szerző az egyes helynévfajtákat is osztályozza (1993: 36–7). A helynévfajták bemutatásakor azonban megjegyzi, hogy azok „nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszert” (1993: 38). RESZEGI KATALIN ezt a megállapítást a kognitív szemlélet prototípuselmé-

let-felfogásával állítja párhuzamba (2009b: 23), s úgy véli, hogy a prototípuselmélet jól alkalmazható az egyes helynévfajták kategorizálása terén megmutatkozó jelenségek magyarázatára is (vö. RESZEGI 2008). Szem előtt tartva, hogy a kategóriák nem különülnek el élesen egymástól, s a köztük lévő határok gyakran elmosódottak (jól megmutatkozik ez például a hegy- és erdőnevek viszonyában; vö. RESZEGI 2009b: 34–5), a jelen névanyagban a következő földrajzi köznévi csoportok vizsgálhatóságát tartom célszerűnek: vízrajzi köznevek (például *csermely, ér, morotva, tó* stb.), domborzati köznevek (például *bérc, halom, mál, orr, ség*), határneveket alkotó földrajzi köznevek (például *berek, eresztvény, liget, rét*), valamint egyfajta kontrollanyagként is használva: lakott területet jelentő köznevek (mikrotoponimák esetében csak a *telek* földrajzi köznév tartozik ide), építményt, emberi létesítményt jelentő köznevek (például *bánya, határ* 'mezsgye', *út, híd*). (A földrajzi köznevek szemantikai kategóriáiról és a korábbi tipológiákról lásd NEMES 2005: 76–90.)

A puszta földrajzi köznévi helynevek létrehozásában az egyes jelentésmezők elemei eltérő megterheltséget mutatnak (ezek arányait lásd az 1. ábrán).

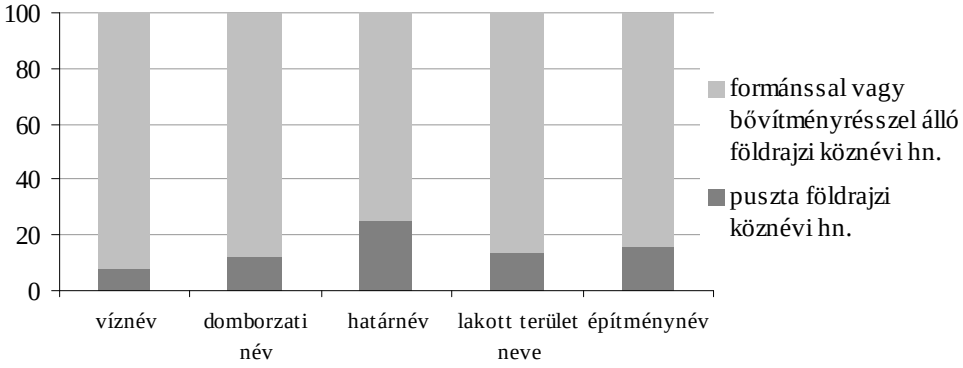

1. ábra. Az egyes jelentésmezők elemeinek megoszlása a puszta földrajzi köznévi mikrotoponimák körében.

Az általam feldolgozott névállományban leginkább a vízrajzi köznevek csoportja gyakori ebben a szerepben (35%, például 1229/1550: *Er,* vall., Gy. 3: 367), de szintén jellegzetes a puszta földrajzi köznévi helynév a domborzati nevek (27%, például 1297: *Halm,* monticulum, Gy. 3: 354) és a határnevek (24%, például 1257: *ereztewen,* s., Gy. 1: 375) körében. Az ómagyar kori korpuszon belül kevésbé jellemző a lakott területet jelentő köznévből (5%, például 1255/XV.: *telek,* Gy. 1: 776) és az építményt jelentő köznévből történő formáns nélküli helynévalkotás (9%, például 1324/1377: *Bana,* Gy. 1: 91, 152). A gyakoriságbeli különbségek magyarázatára megint csak kézenfekvőnek tűnik a műveltségnevek és a természeti nevek közötti névalkotásbeli eltérésekre utalnom. A lakott

területek neveit és az építményneveket ugyanis szintén a műveltségi nevekhez sorolhatjuk (HOFFMANN 1993: 40), a jelentéshasadással keletkezett nevek közötti alacsony képviseltségük ezek szerint a településnevekhez hasonlóan szintén névszociológiai szempontokkal mutathat összefüggést.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt a körülményt sem, hogy a megoszlásokat az egész korpuszbeli arányok is meghatározzák. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ómagyar korban a víznevek csoportja általában véve is jóval gazdagabb névanyagot képvisel, mint például az építményneveké, s ezzel együtt azoknak a neveknek az aránya is lényegesen magasabb lehet, melyek (akár önállóan, akár formánssal vagy bővítményrésszel álló) vízrajzi köznevet tartalmaznak. Az 1. ábra tehát azt mutatja, hogy a jelentéshasadással keletkezett puszta földrajzi köznévi helyneveket az egyes jelentésmezőkbe tartozó földrajzi köznevek milyen számban hozzák létre. Annak feltérképezésében azonban, hogy például a vízrajzi köznevekre mennyiben jellemző ez a névalkotási mód, szemben a formánssal vagy bővítményrésszel történő névalkotással, azt kell megvizsgálnunk, hogy a vízrajzi köznevekből alakult helynevek között milyen arányban vannak jelen a puszta vízrajzi köznévi helynevek (ehhez lásd a 2. ábrát). E számítás eredményeként azt tapasztaljuk, hogy a jelentéshasadással alakult nevek a legnagyobb arányban a határnevek, azon belül is szinte kizárólagosan az erdőnevek között szerepelnek.[1] Úgy tűnik ráadásul, hogy — előzetes intuíciónkkal szemben — a lakott területek neveire és az építménynevekre szintén inkább jellemző ez a névalkotási mód, mint a víznevekre, illetve a domborzati nevekre.

2. ábra. *A formánssal vagy bővítményrésszel álló és a puszta földrajzi köznevekből alakult helynevek aránya az egyes jelentésmezőkön belül.*

3.2. A formáns nélkül keletkezett helynevek körében azonban nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezen-

[1] Az erdőneveken kívül csak egyetlen puszta földrajzi köznévből alakult határnevet adatolhatunk ebben a csoportban: *Rét* 'Asszonynépe határában említett hely' 1177/1202–3/1337: *Ret* (Gy. 2: 131).

táltságában is tapasztalhatunk különbségeket. Kutatóink több tényező lehetséges hatásával magyarázzák a tulajdonnévvé válást, mint például az egyedüliség, a jelölt tájrészlet megváltozása, a specifikus jelentéstartalom stb. (vö. HOFFMANN 1993: 95–6, TÓTH V. 2001: 200). Az ómagyar kori helynevekre vonatkozóan talán a leginkább tetten érhető motívum az adott földrajzi köznév specifikus jelentéstartalma.

Az egyes földrajzi köznevek megterheltségét a három legnépesebb csoporton, a víz-, domborzati és határneveken belül vizsgáltam részletesebben. A vizsgált területen a puszta vízrajzi köznévi mikrotoponimák körében a leggyakoribb előfordulást a *patak, sár, ér, morotva, fok, maláka* köznevek mutatják, ebben a gyakorisági sorrendben. Feltűnő azonban, hogy az Árpád-korban egyébként igen gyakori *víz* nem jelenik meg puszta földrajzi köznévi helynévként. GYŐRFFY ERZSÉBET a *víz* földrajzi köznevet a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznévként tárgyalja, ugyanakkor az általa vizsgált névanyagban is csak elő-, illetve utótagként szerepel helynevekben ez a lexéma (2008: 127). Jelentésével kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy több forrás is a legáltalánosabb meghatározásokat közli vele kapcsolatban, pl. ’folyó’ (Ball., RMGl.), ’vízfolyás, állóvíz’ (FNESz., ÉrtSz.).

A fenti gyakorisági sorrendet azonban igen kritikusan kell szemlélnünk, a legnagyobb gyakoriságot mutató földrajzi közneveket pedig érdemes alaposabban is megvizsgálnunk. Annak eldöntése ugyanis, hogy adott esetben közszóról vagy tulajdonnévről van-e szó, az ómagyar kor vonatkozásában azért különösen fontos, mert míg a tulajdonnevek a kérdéses hely nyelvhasználatát tükrözik döntő többségükben, addig a közszókról ugyanilyen valószínűséggel tételezhetjük fel, hogy az oklevél szövegezője saját nyelvi készségére támaszkodva emelte be őket a latin szövegbe (HOFFMANN 2004: 53). Ilyen módon a tulajdonnevek és közszók elkülönítése nem csupán a helynevek vizsgálata szempontjából alapvető, de nagy jelentősége lehet szótörténeti-szóföldrajzi kérdések tisztázásában is. A *patak* első Baranya megyei előfordulásáról (1294: ad qd. *potok* ’egy bizonyos patakhoz’, Gy. 1: 345) például HOFFMANN ISTVÁN a latin szövegkörnyezet alapján megállapítja, hogy az közszói említés lehet (2003: 670). Egyúttal cáfolja ŠMILAUER elképzelését (1972: 456), mely szerint a *patak* szó azokon a területeken került be a magyar nyelvbe, ahol a honfoglalás előtt szlávok éltek, többek között tehát Baranya megyében. HOFFMANN megállapítását támogatja az a tény, hogy Baranyában a *patak* közszóval helynevek részeként is csak egy, bizonytalan esetben találkozunk (1329/XIV.: - - - *potock*, Gy. 1: 327).

A *patak* szó közszói előfordulását a latin szövegkörnyezet által több esetben feltételezhetjük az itt vizsgált névanyagban is, így nagy valószínűséggel ki kell vonnunk a jelentéshasadással keletkezett helynevek köréből például a következő *patak* adatokat: 1334: in eodem *Patak* (Gy. 1: 763), 1315: in eodem *potak* (Gy.

2: 88), 1349: idem *Potak* (Gy. 2: 197). Egyet kell értenünk HOFFMANN ISTVÁNnal abban, hogy míg a *patak* közszói használata gyakori az ómagyar korban, addig a többi 'folyóvíz' értelmű szó (az általam vizsgált állományban az *ér* és a *sár*) közszói előfordulására alig tudunk példát idézni, de egyéb vízrajzi köznév esetében is többnyire a latin fajtajelölővel (például 1268/1347: aquam *Eer,* Gy. 3: 445, 1193: ab aqua *Sar,* Gy. 2: 236, 1296: iuxta aquam *Malaka,* Gy. 1: 308, 1212/1397/1405: stag. *Mortua,* Gy. 1: 328, 1299/XIV.: in loco *Fuuk,* Gy. 2: 100, 177), illetve a megnevezőszós szerkezetben való előfordulás a jellemző (például 1249/1291: ad rivum, qui dicitur *Er,* Gy. 1: 313, 1305: cum 2 piscinis … *Saar* et Tathus vocatis, Gy. 1: 710, 1257: ad vallem, que dicitur *malaka;* aquam, que dicitur *malaka,* Gy. 1: 375, [1257]/1257: aquam que dicitur *Fuk,* Gy. 1: 375).

Minthogy a latin fajtajelölővel álló földrajzi köznévről inkább annak tulajdonnévi jellegét feltételezhetjük, a megnevezőszós szerkezetek pedig a közszók és tulajdonnevek beillesztésére egyaránt használatosak, egyértelmű közszói előfordulásra nehezen bukkanhatunk. Nagy valószínűséggel visszautalást jelez azonban az oklevél korábbi helynévi szórványára, a *Harangod foka* helynévre (1211: *Harrangudfoca,* loc., Gy. 1: 858, 864) a *fok* földrajzi köznév mellett egy helyen előforduló latin névmás (1211: iuxta eundem *Foc,* Gy. 1: 864), ebben az esetben tehát közszónak tekinthetjük a *fok* földrajzi köznevet.

A latin szövegkörnyezetre támaszkodva a tulajdonnévi jelleg mellett is ritkán tehetjük le azonban teljes egyértelműséggel a voksunkat. Bizonyos megnevezőszók (például *nomine*) ugyan kifejezetten tulajdonnevek mellett fordulnak elő (például 1229/1550: per vallem nomine *Er,* Gy. 3: 367) (HOFFMANN 2004: 54), de megerősítheti a helynévi használat feltételezését az adott földrajzi köznév későbbi tulajdonnévi használata is. Így például az 1211-es Csanád megyei *Morotva* tulajdonnévi jellegét bizonyítja annak későbbi gazdag adatolása (1211: *Mortua,* stag., lac., Gy. 1: 864; +1247/+1284//1572, 1274>1340: *Morothwa,* Gy. 1: 858, 864, 866; 1267 Pp/297: *Mortuum,* lac., Gy. 1: 864; +1092/[1325 k.]//1399: *Mortua,* lac., 1318/1323: *Mortua,* stag., lac., Gy. 1: 864) (vö. HOFFMANN 2004: 53), de szintén helynévként kezelhetjük az [1230]/1231-as datálású *Sar* adatot, GYÖRFFY szerint ugyanis a víznév egy XVIII. századi térképen is szerepel (Gy. 1: 237).

A domborzati nevek közül a *bérc, halom* és a *ség* földrajzi köznevek előfordulásait kell kiemelnünk. A *bérc* és a *halom* esetében azonban mindenképpen számolnunk kell azok gyakori közszói megjelenésével, sőt RESZEGI KATALIN szerint az ómagyar kori hegynevekben 'földfelszíni kiemelkedés' értelemben csakis a *bérc* és a *halom* esetében találkozunk közszói említésekkel. Bizonyos esetekben szintén a latin szövegkörnyezet lehet segítségünkre a tulajdonnévi jelleg megítélésében, így például a latin földrajzi köznév után álló *Bérc* adatot (1252/1758: monticulum … *Berch,* Gy. 2: 202) inkább a tulajdonnevek közé

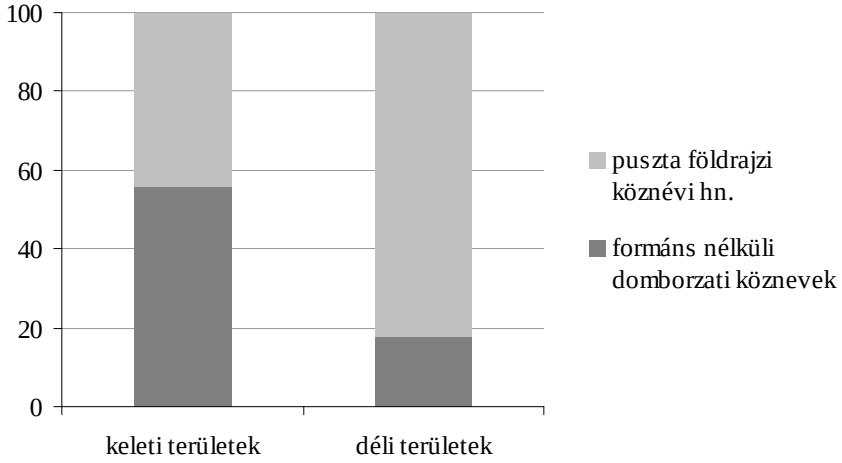
tartozónak ítélhetjük, szemben például a latin helyfajtajelölő szavak helyén álló lexémával (1332: ad qd. *Berch* Gerfaberch, Gy. 3: 381) (vö. RESZEGI 2004: 150–1). A *halom* földrajzi köznév kapcsán megállapíthatjuk, hogy az itt vizsgált névanyagban a következő adatok például szövegkörnyezetük alapján biztosan nem tulajdonnevek: 1310: ad 1 *Holum* in t. arabili (Gy. 1: 114); 1271: super quo stat 1 *holm* (Gy. 1: 68). A *halom* ugyanakkor előfordul latin földrajzi köznév után is, amely forma főként tulajdonnévi szövegbeillesztési eljárás (1323: montem *hoolm*, Gy. 1: 213). Szintén igen gyakoriak (a *bérc* és a *halom* mellett) az ómagyar korban a *hegy* lexéma helynevekbeli adatai, önmagában azonban a *hegy* földrajzi köznév helynévként nem fordul elő az itt vizsgált állományban.

A határnevek (itt elsősorban az erdőnevek) kapcsán minden tekintetben megerősíthető TÓTH VALÉRIA véleménye, aki az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegyére vonatkozóan az *eresztvény*, *haraszt* és *liget* erdőnevek jelentéshasadással történő névalkotásának gyakoriságát emeli ki. Úgy véli, hogy ezek produktivitása szemben például az *erdő* és *kerek* puszta földrajzi köznévi megjelenésével, specifikus jelentéstartalmukkal magyarázható (TÓTH V. 2001: 200). Vizsgálataim szerint a puszta földrajzi köznévi határnevek körében szintén ezek a földrajzi köznevek a leggyakoribb névalkotó elemek. A közszói előfordulásokat természetesen a határnevek esetében is meg kell próbálnunk kiszűrni. Az *eresztvény* és *haraszt* bizonyítható közszói előfordulására nem tudunk példát idézni, ezek ugyanis csak megnevezőszós szerkezetekben (például 1257: iuxta magnam silvam, que dicitur *ereztewen*, Gy. 1: 375; 1257: in parva silva que dicitur *horost*, Gy. 1: 375), illetve latin földrajzi köznévvel állnak (1324: silve *Herezteuyn*, Gy. 1: 282; 1315/1370/1752: virgultam *Harazt*, Gy. 2: 44–5, 77). A *liget* földrajzi köznév azonban bizonyos esetekben csak mint fajtajelölő elem jelenik meg, például 1243/1335: qd. *Lyget*, quod vocatur Borsodi Dubodel (Gy. 2: 533), gyakori előfordulása tehát részben a közszói megjelenéseivel is összefügghet. Az itt vizsgált területeken az *erdő* (23 előfordulásával) a legelterjedtebb erdőt jelentő helynévalkotó földrajzi köznév az Árpád-korban, ennek ellenére — vagy éppen emiatt — egyszer sem vált önmagában helynévvé.

4. Az egyes jelentésmezők területi differenciáltságát tanulmányozva leginkább nyelven kívüli tényezők hatását észlelhetjük. Jól mutatja ezt, hogy — példaképpen a déli és a keleti területeket összehasonlítva — földrajzi közneveket tartalmazó domborzati nevek általában véve is jóval nagyobb arányban jelentkeznek keleten: délen 33, keleten 115 domborzati földrajzi köznevet tartalmazó mikrotoponimát adatolhatunk. Nem meglepő ilyen módon, hogy a keleti területeken a domborzati köznevek önállóan is nagyobb arányban válnak tulajdonnévvé más földrajzi köznevekhez viszonyítva (az arányokat a 3. ábra mutatja).

Területi különbségeket ugyanakkor az egyes földrajzi közneveket összehasonlítva is feltételezhetünk. A földrajzi köznevek állománya és jelentése a jelen-

kori helyzethez hasonlóan az ómagyar korban is mutathatott különbségeket, így a földrajzi köznevek a különböző területeken differenciáltan jelentkezhetnek ebben a szerepben is (vö. RESZEGI 2009a: 43).

3. ábra. *Területi különbségek a formáns nélküli domborzati nevek körében.*

5. A puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepének vizsgálata, úgy vélem, több téren is tanulságokkal szolgál. Az egyes jelentésmezők produktivitását illetően a természeti és a műveltségi nevek eltérő viselkedésének okát helyezhetjük más megvilágításba, amennyiben azok egész korpuszhoz viszonyított arányait is figyelembe vesszük. A jelentéshasadással keletkezett nevek körében ugyanis az egyes jelentésmezők megterheltségét nagymértékben meghatározza azok egész korpuszon belüli megoszlása is.

Bár az egyes földrajzi köznevek jelentéshasadással történő helynévalkotásának vizsgálata során nem kerülhettem meg az önállóan előforduló földrajzi köznevek helynévi jellegével kapcsolatos kételyek mérlegelését, a hangsúlyt mégsem erre a kérdésre kívántam helyezni. A problémát az egyes földrajzi köznevek megterheltségének irányából igyekeztem megközelíteni, így a vizsgálat során elsősorban a gyakoriság okát keresve kapott helyet a földrajzi köznevek közszói előfordulásának kiszűrése. A gyakorisági sorrend így jóval inkább arra irányítja a figyelmet, hogy mely közszavak fordulnak elő önállóan egy adott jelentésmezőn belül (függetlenül azok közszói, illetve tulajdonnévi jellegétől), s melyek azok, amelyek egyébként igen gyakori helynévalkotó voltuk ellenére sem jelentkeznek formáns vagy bővítményrész nélkül. Az eredmények azt mutatják, hogy a különbségek az egyes földrajzi köznevek jelentéstartalmával mindenképpen összefüggésben állnak. Nem adatolhatjuk ugyanis puszta földrajzi köznévi helynévként a vízneveken belül egyébként igen gyakori és általános jelentésű *víz* földrajzi köznevet, ahogyan nem találunk példát a *hegy* földrajzi köznév vagy az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevek jelentéshasadással történő névalkotására sem.

Az itt vizsgált adatok is azt igazolják tehát, hogy a jelentéshasadás lényeges feltétele a közszó speciális jelentéstartalma, s úgy vélem, ezt a megállapítást támogatja a puszta földrajzi köznévi helynévként leggyakrabban adatolható földrajzi köznevek szemantikai természete is. A helynévalkotó elem jelentéstartalma és gyakorisági mutatói, úgy tűnik, nemcsak a földrajzi köznevek esetében tekinthetők meghatározó tényezőknek. TÓTH VALÉRIA a személynévi helynevek szerkezeti sajátosságait és a személynevek gyakorisági mutatóit egymásra vetítve figyelt fel arra, hogy az Árpád-korban a gyakori személynevek kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy belőlük puszta személynévi helynevek alakuljanak (2009: 54–5).

A puszta földrajzi köznévi helynevek területi szempontú elemzése során az egyes földrajzi közneveket illetően és az egyes jelentésmezőkre vonatkozóan is számottevő különbségeket észlelhetünk. Ezen a területen azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelven kívüli tényezők hatását sem. A megnevezések sokszínűsége utalhat az objektumok sokféleségére és egyediségére csakúgy, mint ahogyan a jelentésmezők eltérő reprezentáltságát is jelentős mértékben befolyásolja az adott földrajzi környezet.

Irodalom

Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II.* Bp. 1867–1872.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.

ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp. 1959–1962.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2008), Az *ér, sár* és *víz* földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 121–33.

HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak.* In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ*. 27: 117–24.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa.* Harmadik kiadás. Debrecen.

LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete.* Bp.

NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Doktori értekezés. Kézirat.

RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy* és *halom* a régi helyneveinkben. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 145–65.

RESZEGI KATALIN (2008), A hegynév terminus definiálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 240–6.

RESZEGI KATALIN (2009a), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 35–45.

RESZEGI KATALIN (2009b), A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *MNyj*. 47: 21–41.

RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR, *Régi magyar glosszárium*. Bp. 1984.

ŠMILAUER, VLADIMÍR (1972), *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj*. 47: 43–59.

Pásztor Éva

A történeti források szocioonomasztikai felhasználhatósága a helynévrendszerek vizsgálatában*

1. A települések határának helynevei behatóbban csak a területeik részletes dokumentálása óta, azaz a történeti források felszaporodásától, a 17–18. századtól kutathatók. Kivételes esetben akadnak olyan települések is, amelyekről a különféle birtoklástörténeti folyamatok (például a földrendezés, a tagosítás) megindulásával párhuzamosan zajló térképezés és földmérés előtti időkből is igen bőséges adathalmazzal rendelkezünk, amennyiben onnan rendszeres birtok- és népesség-összeírások, határjárások maradtak fent. Összességében mégis azzal kell számolnunk, hogy a források fennmaradása igen esetleges, évszázadonként nagyfokú egyenetlenséget mutat, s ráadásul egy-egy település határneveinek a különféle korokból összegyűjtött állománya heterogén természetű. A névállomány heterogenitása elsősorban abból fakad, hogy maguknak a történeti forrásoknak a jellege tér el alapjaiban egymástól: míg ugyanis a történeti névanyag alapjául a különféle, főként 18–19. századi térképek, telekkönyvek, tagosítási iratok, jegyzőkönyvek stb. szolgálnak, addig a modern kori névkorpusz elsősorban az adatközlőktől származó névadatok révén állhat egybe. Az pedig, hogy az adott forrás mely korban, milyen céllal született meg, helyi vagy országos hivatalos szerv készítette, magából a forrásból származó helynevek névhasználati értékét alapvetően meghatározza. Ahhoz tehát, hogy a vizsgált terület határnévanyagát a tényleges, valós névhasználat felől bemutassuk, s ennek alapján általánosabb, elméleti tanulságokat fogalmazhassunk meg, célszerű differenciáltan kezelnünk a különféle forrástípusok névanyagát is. Írásomban ennek lehetséges módszertanát és konkrét vizsgálati lehetőségeit mutatom be olyan módon, hogy két forrástípusnak, a térképeknek és a határjárási leveleknek a névhasználati eltéréseire (és esetenként azonosságaira) igyekszem rámutatni egy konkrét település, Hajdúnánás példáján.

A névhasználatra vonatkozó elemzés nem előzmények nélküli a magyar névtudományban. A korábbi szakirodalomban gyakran állították szembe a névhasználat szempontjából a népi neveket a hivatalos elnevezésekkel, a névkeletkezés

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

terén pedig a természetes neveket a mesterséges elnevezésekkel (lásd például KIRÁLY 1970, MEZŐ 1982, REUTER 1983 stb.). Az előzményirodalomhoz is részben kapcsolódva a következőkben konkrét példák segítségével azt igyekszem föltárni, hogy a névstruktúrákban melyek lehetnek azok a tipikus esetek, amelyek nem valós névhasználatot rögzítenek, hanem sokkal inkább a forrás — mint hivatalos, többnyire jogi aktust rögzítő dokumentum — készítőjének a számlájára írhatók. És ezzel összefüggésben olyan fogódzókra is megpróbálok rámutatni, amelyek a különféle névhasználati szintek szétválasztásában a segítségünkre lehetnek. Ilyen megközelítésben pedig végül azt is megkísérelhetjük eldönteni, hogy az elemzett forrástípusok névadatai mennyiben tekinthetők konstruált, a hivatali ténykedés során keletkező (sokszor egyszeri) elnevezéseknek, vagy mennyiben tükrözik a helybeli adatközlők tényleges névhasználatát. Ezek a kérdések ugyanis alapjaiban határozhatják meg a történeti források, sőt ezen túlmenően a forrástípusok értékét is.

2. A történeti források közül a szűkebb földrajzi területhez tartozó helyneveket kutató számára elsősorban a t é r k é p e k jelentik az egyik leginkább hasznosítható forrásanyagot. A Kárpát-medencére vonatkozó térképezés történetét ezidáig többen bemutatták már (STEGENA 1981, 1998, FODOR 1952–1954 stb., nyelvészek közül a kérdés vázlatos összefoglalását lásd KISS L. 1982: 478–9).

2.1. A térképezés kezdeti időszakában (a 16. századtól kezdve) többnyire kevéssé részletes, az egész Magyarországot ábrázoló térképek születtek, amelyek a nagyobb folyókat és a településeket jelenítették meg csupán (lásd ehhez például az „Atlas Hungaricus” című kiadványt: SZÁNTAI 1996). Évszázadokon át jórészt ilyen típusú, ún. o r s z á g t é r k é p e k készültek.

Egy-egy település határnévanyagának vizsgálatában az o r s z á g o s f e l m é r é s e k térképlapjai már sokkal inkább hasznosíthatók (EKFT., MKFT., HKFT.). Ezek speciális, kifejezetten katonai cél érdekében jöttek létre, s így az ebből a szempontból elsődlegesnek számító tereptárgyakat (kiemelkedéseket, mocsarakat, folyóvizeket, ereket, utakat stb.), ezek állapotát s a denotátumok pontos helyét rögzítették, gyakran a hely nevének feljegyzése nélkül. A korábbi helynévkutatók e térképlapok névanyagtartalmának nagyfokú egyenetlenségét, a területek közötti névmennyiség és -sűrűség eltérését hangsúlyozták (KISS L. 1982: 480, REUTER 1983: 9). Jelentősége a névkutatás számára egy-egy település határnévanyaga kapcsán azonban mégis igen nagy, hiszen a helyi jelentőségű objektumok első feltérképezése mégiscsak ennek a nagyszabású vállalkozásnak a révén valósult meg, és ráadásul a térképlapok a folyószabályozások előtti állapotokat, az egykori településszerkezetet, közigazgatási és birtokviszonyokat is rögzítik.

2.2. A országos felmérések mellett már a 18–19. században megjelentek a kisebb földrajzi térségekről készített nagy méretarányú térképek, amelyek több-

nyire ún. t e m a t i k u s t é r k é p e k . Keletkezésüket a háborúk során elpusztult területek felmérésének szükségszerűsége, a nagy folyószabályozások és olyan gazdasági folyamatok, mint az úrbérrendezés, erdőgazdálkodás stb. határozták meg (BAK 2009: 70–2, WINKLER 1992a: 131 és 1992b: 158).[1] Ennek megfelelően a levéltárak e dokumentumtípus legkülönfélébb csoportjait őrzik: fellelhetők közöttük mezőgazdasági (úrbéri, tagosítási, kataszteri, birtokmegosztási, művelési ágak megoszlását mutató, egyes művelési ágakra fókuszáló) térképek éppúgy, mint felmérési, vízrajzi, áttekintő, közigazgatási, egyházi stb. térképek (RÉFI OSZKÓ 1993: 63). Ezek a gyakran nagyszámú névanyagot tartalmazó források jórészt a helyszínen, tényleges felmérés során készültek (WINKLER 1992b: 159), nem véletlen tehát, hogy az 1960-as években meginduló megyei, járási helynévgyűjtések törekedtek a névanyaguk feldolgozására. Ez pedig nyilvánvalóan együtt járt azzal, hogy az effajta történeti dokumentumokat elméleti-forráskritikai nézőpontból is alaposabban szemügyre vették (lásd például KIRÁLY 1970, NYIRKOS 1970, TÍMÁR 1981, KISS L. 1982, REUTER 1983, SEBESTYÉN 1984–1985 stb.). Az, hogy e típust igen korán felfedezte magának a helynévkutatás, több tényezővel magyarázható. E forrásoknak a fentiekben már említett jellegzetessége, az tudniillik, hogy a sokszor tekintélyes mennyiségű névadat mellett képi ábrázolások is egyben, igen lényeges előnyt nyújt számunkra, hiszen rajtuk a nevet viselő objektumok jól azonosítható földrajzi helyhez rendelődnek, így általuk az egyes helyek pontosan lokalizálhatók. A helynévkutatás számára ez pedig az egyik legalapvetőbb kérdés, hiszen a nyelvi rekonstrukció alappillérét jelenti (HOFFMANN 2008: 12). Nem csoda tehát, hogy e dokumentumok névtudományi forrásértékét részben éppen ebben látták a kutatók (lásd például NYIRKOS 1970: 92, KISS L. 1982: 481, SEBESTYÉN 1984–1985: 94). Az adott térkép forrásértékét ugyanakkor nem csupán a lokalizálhatóság határozza meg, hanem a helynév etimológiája szempontjából olyan lényeges információk felbukkanása is, mint az időben az első előfordulás, a névadás háttere, a névkörnyezet (KISS L. 1982: 479, 481–3); vagy új adatok, alakváltozatok megjelenése (NYIRKOS 1970: 91); sőt az egy földrajzi térséget ábrázoló, különböző időkben készült térképek egymásra vetítése nyomán maguknak a helyneveknek a változása is nyomon követhetővé válik (TÍMÁR 1981: 165).

2.3. Hajdúnánás határának helyneveit a maguk történeti mélységében jórészt a 18–19. századtól tanulmányozhatjuk, s a helynevek többségének első előfordulása a térképekről származik.[2] A terület térképes felmérésére az úrbérrendezésnek

[1] A 18. századi úrbérrendezés már önmagában rendkívül nagy hatást gyakorolt a helyi térképezésre, hiszen a folyamat során minden egyes településről legalább egy térképet kellett készíteni (vö. PLIHÁL 1992: 164).

[2] Számolva azzal, hogy az egyes helyek a történeti forrásokban név szerint említődnek-e vagy sem, azt mondhatjuk, hogy a 18–19. század előtt csupán elszórtan akadhatunk helynevek nyomára: a

nem volt közvetlen hatása (a hajdúvárosokban kiváltságolt területek lévén nem volt földesúri birtok, s a települések lakói nem jobbágyok voltak, vö. OROSZ 1973: 143). Az 1779 és 1784 között zajlott a földrendezés (OROSZ 1973: 95), illetve az azóta Nánás határát gyarapító Tedej birtok és a szomszédos települések határainak kijelölése, Vid birtok felosztása stb. viszont mind hozzájárultak a térség térképi ábrázolásához. Ennek következtében pedig a 18. század második felétől folyamatosan rendelkezésre állnak a területre vonatkozó térképes források. A város határát ábrázoló legkorábbi térkép 1783-ban készült (HBML HvT. 5/b, másolata: HvT. 2/a, 1867), amely a határt még a bérelt puszták nélkül mutatta. A még ugyancsak a 18. század második felében keletkezett térképek KNEIDINGER ANDRÁS tervező nevéhez köthetők, aki a tokaji kamarai uradalomról, s az ehhez tartozó birtokokról több térképet is készített.[3] Ezek egy része a Magyar Országos Levéltár gyűjteményében (lásd például a MOL S11 No 532; MOL S11 No830: 1, 14, 16, 22, 23 stb. jelzetű térképeket), másik része pedig a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában található meg (HBML HvT. 5/a). A térképezés elterjedésével egy időben, a 19. századtól kezdve Hajdúnánás határáról is nagyobb tömegben jelentek meg a különféle céllal készített térképek, amelyek az alábbi csoportokba sorolhatók: 1. az országos kataszteri felmérések másolatai (HBML HvK. 1/1–7, 1869), 2. a földtagosítás során keletkezett, egy-egy nagyobb határrészt részleteiben ábrázoló térképek (HBML HmK. 10, 11, 12), 3. a kataszteri térképekkel teljesen megegyező térképkivonatok, amelyek egy kisebb terület részletes, helyfajta szerint osztályozott földjeit mutatja be (így például a *Nyicki-rét*-ről 1893-ban készült HBML HmT. 18 jelzetű térkép), 4. (ideiglenes) földfelosztások révén keletkezett térképek (HBML HvT. 49, 1856; HBML Ny. 34, 1858; HBML HvT. 56, 1858), 5. növényzeti és vízrajzi térképek (HBML HvT. 51, 1857; HBML HvT. 53, 1857), 6. a Tisza árterének a határban való kiterjedését ábrázoló térkép (HBML HvT. 39, 1854) és 7. a település egész határát ábrázoló és csupán a nagyobb határrészek elhelyezkedését bemutató térkép (1920, HBML Ny. 117).

E térképi források a névtudományi felhasználhatóságuk szempontjából is lényeges különbségeket mutatnak: a 19. század végétől keletkezett tagosítási térképeken például csupán a földek tulajdonosainak nevei szerepelnek; a gazdasági térképek némely darabja pedig a denotátumok korabeli (így például a Tisza szabályozása előtti) jellegét ugyan hitelesen ábrázolja, ám helyneveket nem tartalmaz, ennélfogva jelentősége a névtani kutatások szempontjából igen csekély.

vizsgált területről középkori határjárás nem áll a rendelkezésre, s a 15–16. századi források is csupán a település (illetve az azóta a határhoz csatolt elpusztult települések) nevét őrizte meg (lásd például a török defterek összeírásait: VELICS–KAMMERER 1886–1890; a boszorkányperek anyagait: KOMÁROMY 1910; a Kamara összeírásait: UC. stb.).

[3] Ilyen birtok volt az azóta Nánás határát részben gyarapító Vid, az egészében odacsatolt Tedej vagy például Büd (a későbbi Tiszavasvári része) is stb.

A fentiekkel összhangban vizsgálódásaink körébe olyan 18. századi korai térképeket vonhatunk be leginkább, amelyek nagy méretarányban mutatják az egyes határrészeket, azaz kellően részletesek. A határjárások, illetve ezzel együtt a birtokmegosztások kapcsán készült térképlapok egyik sajátos jellemzője az, hogy egy jól definiálható, az egyes birtokok határainak rögzítésére irányuló jogi aktus révén születtek meg. A vizsgált területre vonatkozóan négy ilyen térképpel rendelkezünk, amelyek közül egy Tedej birtok, három pedig Vid határait mutatja be nagyjából ugyanabból az időből (Tedej: 1767–1779, MOL S11 No830: 23; Vid: 1767–1779, MOL S11 No830: 22; 1776, OSZK TK 136; 1808 körül MOL S11 No1500). A forrásoknak ebbe a körébe ugyancsak jól illeszkedik a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár állományában lévő, 1780 körül készült HBML HvT. 5/a jelzetű térkép, amely a Tedejről fent említett térkép kivonata, a birtoknak csak a felét, az akkor még nem Nánás határát gyarapító Belső-Tedej birtokot ábrázolja részletesen.

3. A kutatókat a térképekkel kapcsolatban leggyakrabban a nyelvi hitelesség kérdése foglalkoztatta. A probléma elsőként MOLNÁR JÓZSEFnek az első magyar térképről írott munkájában merül fel, aki szerint a térkép betűhív formáinak archaikussága felveti annak a lehetőségét, hogy Lázár deák a kancellárián esetleg régi térképekhez juthatott hozzá, amelyeket lemásolt, összeszerkesztett, átvéve az archaikus írásmódú helyneveket is (1978: 177). MOLNÁR megkísérli különválasztani az íráshibákat a térképész saját nyelvjárásához tartozó elemektől, illetve az esetlegesen átvett, megőrzött régi formájú nevektől. A nyelvi hitelesség ügye ebből a szempontból azt a kérdést veti tehát föl, hogy a térképek mint források mennyiben tükrözik a helyi adatközlők névhasználatát, és melyek azok az adatok, amelyek nem tőlük, hanem sokkal inkább a mérnök, a nyomdász, a szedő stb. révén kerültek a forrásokba. Ez a probléma késztethette korábban a kutatókat arra, hogy az ezekben a dokumentumokban szereplő névadatokat csupán nagyobb óvatossággal használják fel névelemzéseikben következtetések alapjaként.

3.1. A kéziratos térképeken gyakori az olyan „eltorzult” írásmódú helynév (TÍMÁR 1981: 167), amelyből a név eredetét közvetlenül nem is tudjuk levezetni. Máskor viszont éppen az eredet, a névadás háttere válik földeríthetővé e források segítségével (KISS L. 1982: 481). A nánási *Zagolya* helynév etimológiájának a felfejtéséhez például a második katonai felmérés (MKFT.) térképlapja nyújtott adalékot: eszerint ugyanis a Szőke-ér és a Süldős-ér által határolt földterületet nevezik így; s a helynév etimonja a *zugoly* ’a folyó kanyarulatában levő, illetve a folyóelágazások közötti száraz terület’ jelentésű főnév (vö. ÚMTsz. *zugoly;* alapszava a *zug* ~ *szug*, TESz. *zug*), amely utóbb a néveredetet már világosan nem mutató változatokban jelenik meg (1783, HBML HvT. 5/b; 1783/867, HBML HvT. 2/a; 1855, HBML HvT. 48/2; 1990, DRAVICZKY 1990: 16: *Zago-*

lya, 1782–1785, EKFT.: *Zágójá*, 1854, HBML HvT. 39: *Zágolya*, 1972, KŐRÖSI 1972: 54: *Zagoja*).

3.2. Egy-egy térképen a szokatlan lexikális felépítettségű névadatok felbukkanásakor is fölmerülhet a helynevek kutatójában a gyanú, hogy az ilyen névadatok vélhetően nem a valós névhasználatot mutatják. Előfordulhat ugyanis, hogy a térképen nem is magának a denotátumnak a neve, hanem valamiféle helymegjelölése olvasható, például *w:h: zu Dorog* (tkp. 'csárda Dorog felé [Dorog felé vezető út mellett]', 1782–1784, MOL S12 Div11 No2). SEBESTYÉN ÁRPÁD szerint az effajta, a térképezés körében gyakran előforduló elemek az ún. körülírásos helymeghatározások (további példák tőle: *Kert után való földek, telekhelyek, urasági földek, úrbéri táblák* stb., SEBESTYÉN 1984–1985: 89), amelyek közvetlenül az adatközlőktől származnak ugyan, ám nem tulajdonnévként, hanem „közszói objektum-megjelölések"-ként kell értékelnünk őket. REUTER ellenben az ezekhez igen hasonló *Igali határ melletti* és *Szőllőkre közép*-féle alakulatokat mesterséges, a mérnök névhasználatát tükröző adatoknak tartja (1983: 15). A legutóbbi időkben BÁRTH M. JÁNOS kutatásai azt mutatják, hogy a székelyföldi történeti forrásokban gyakran szerepelnek határozós szerkezetű, „valamire/valahová menő" típusú, lexikális struktúrájában határozóragos köznév (vagy helynév) + folyamatos melléknévi igenév (*menő, jövő, kelő, járó* stb.) szerkezetű alakok: például *Rétremenő, Vízremenő, Felhágó* stb. (2010: 214, 220). Ezeket a történetiségben néhány településen ráadásul különösen gyakran használhatták, még ha használatuk a jelenkorra jelentősen vissza is szorult (i. m. 219). Mindezeket látva BÁRTH M. JÁNOS felveti annak a lehetőségét, hogy esetleg néhány névlejegyző írásbeli névhasználatára lehetett jellemző e forma (i. m. 215). Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a névanyagomból vett példákat (1886: *Evangélikus-református-egyházi-föld*, HBML HmT. 13; 1855: *Kocsmához-tartozó-kaszáló*, HBML HvT. 48/1 stb.) bonyolult és „névszerűtlen" szerkezeti felépítés jellemzi, s a többszörös bővítményi előtaggal álló formák tulajdonnévi státusa is igen nehezen ítélhető meg: sokkal inkább látszanak körülírásoknak. Ha azonban a fenti adatokra vonatkozó helyről a későbbiekben (vagy esetleg korábbi időkből) rendelkezünk adatokkal, akkor olykor igen megbízhatóan dönthetjük el egy-egy forma névhasználati értékét is. A fenti helyeket például *Egyház földje* (DRAVICZKY 1990, térképmelléklet) és *Korcsma-kaszáló* (é. n. HBML HvT. 1) neveken is említik más dokumentumok.

3.3. A térképezés körében adódnak olyan esetek is, amikor az egyes objektumok nevei különféle névszerkezeti változatokban bukkannak föl más és más térképeken, például *Nagy-Horgoló-nyomás* (é. n., HBML HvT. 2; 1855, HBML HvT. 48/3), *Horgoló-nagy-nyomás* (1886, HBML HmT. 13) és *Horgoló-nagy-telek* (é. n., HBML HvT. 2; 1855, HBML HvT. 48/3), *Nagy-telek-Horgoló* (1886, HBML HmT. 13), amelyeknek bővítményi névrészei, jelzőik variálódása is minden bizonnyal a hivatalos névforma „keresését" tükrözi, hiszen ilyesfajta

cserélődés a természetes névhasználatban kevésbé lehet jellemző. A fenti formák ráadásul *Horgoló* (1800, HBML HvT. 40; 1886, HBML HmT. 10; 1938, MOLNÁR 1938: 7; é. n.., KISS E. é. n. 63; 1990, DRAVICZKY 1990: 20: *Horgoló*) és *Horgoló-nyomás* (1855, HBML HvT. 48/3: *Horgoló nyomás*) formában bukkannak fel más forrásokban.

A hivatalos használatot az olyan névformák struktúrája is jelzi, amelyek magyarázó közszavakkal (például *város*) vagy a helynév előtagjában lévő településnévnek a teljes formájával fordulnak elő: *Hajdu Dorogh Város határa* (1838, HBML HvT. 9/b), *H. Böszörményi határ* (1885, HBML HmT. 12; 1886, HBML HmT. 11), *H. Dorogi határ*, *H. Hadházi határ* (1886, HBML HmT. 11) stb.

3.4. Ez utóbbi példák más — ugyan nem nyelvi természetű, ám a forrás jellege szempontjából nem elhanyagolható — sajátosságot is mutatnak. Azt tudniillik, hogy a térképek nagy számban tartalmazhatnak rövidítéseket, s ezek különféle funkcióban jelennek meg. Előfordul például, hogy a térképkészítők a helynevek valamely névrészét (leggyakrabban a differenciáló előtagot) rövidítik, például *K.* [~ Kis] *Májvás* (1780, HBML HvT. 5/a), *Kis F.* [~ Fekete] *halom* (1783, HBML HvT. 5/b) stb., de az ugyanezeken a térképeken szereplő, ellentétes értelmű, korrelatív helynévpárjukat rövidítés nélkül, teljes formájukban szerepeltetik: *Nagy Májvás* (1780, HBML HvT. 5/a), *Nagy Fekete halom* (1783, HBML HvT. 5/b). E lejegyzési mód magyarázata az lehet, hogy a teljes alakban szereplő helynév — éppen a két névforma összetartozása miatt — világosan jelzi, hogy mi lehet a vele ellentétes értelmű helynév rövidített formájának a feloldása.

3.5. A rövidítések másik típusa, az ti., amikor a térkép készítője a hely fajtájának latin vagy német megjelölését rövidíti, első pillantásra pusztán a forrás jellegéből adódó, írásképpel összefüggő kérdésnek tekinthető: *Tedej w:h:* [= Wirtshaus ’csárda, kocsma’] (1782–1785, EKFT.), *Fördös mor:* [= Morast ’mocsár’] (1782–1785, EKFT.), *Pr. Vid* [= praedium ’birtok’] (1850, HBML HvT. 45) stb. E jelölési mód kapcsán azonban újabb nyelvi természetű kételyek is felmerülnek, hiszen az ilyen formák helynévként való megítélése korántsem egyértelmű: vajon a német/latin fajtajelölő közszói használat mögött sejthetünk-e olyan magyar fajtajelölő földrajzi közszót, amely a helynévnek is szerves része, alaptagja. A névhasználatot figyelembe véve az ilyen módon lejegyzett adatok mögött akár több lehetséges, egymással egyenértékű névformát is feltételezhetünk: az előbbi példánál maradva a *Tedej w:h:* adat mögött így leginkább *Tedej-csárda* vagy *Tedeji-csárda* névalak rejtőzhet, ahogyan ezt más források mutatják: *Tedej Csárda* (1855, HBML HvT. 48/1), *Tedej csarda* (1880 k., OSZK TK 1899), *Tedelyi csárda* (1819–1869, MKFT.), *Tedei csárda* (1848 k., OSZK TK 1854), *Tedeji cs. [csárda]* (1869–1887, HKFT.), *Tedeji csárda* (1972, KŐRÖSI 1972: 51, 1990, DRAVICZKY 1990: 93). Az sem kizárt, hogy Tedej lakói pusztán a *Csárda* formát is használhatták, minthogy a közelben több csárda nem volt.

3.6. A fajtajelölő közszó meghatározása és névhez tartozásának kérdése olyankor is nehézséget jelenthet, amikor a mérnök a denotátumok fajtáját piktogramokkal ábrázolja. Ezek többnyire általános, könnyen értelmezhető jelek, vagy pedig az adott térképhez csatolt jelkulcs segíti az értelmezésüket. Az effajta piktogramokkal történő illusztráció a denotátumok egy jól körülhatárolható körét: a csárdákat, a tanyákat, a külterületen fekvő egyéb épületeket és a romokat érinti, ahogyan azt például a *Verebszar* (1799–1801 között, OSZK TK 430) és a *Dorog* (1799–1803 között, OSZK TK 3018) csárdák térképi illusztrációin és névleírási gyakorlatán láthatjuk is; vagy a tanyanevek esetében, ahol pusztán a birtokló személy neve van feltüntetve (1819–1869: *Csuka Sándor, Kovács István,* MKFT.; 1869–1887: *Móricz Pál, Gál István,* HKFT.) a *tanya* földrajzi köznév kitétele nélkül.

A fajtajelölő földrajzi köznévi utótagokkal kapcsolatban a fentiekkel ellentétes folyamat is megfigyelhető: a gazdasági térképek egy részénél ugyanis a helynevek mögött közvetlenül a denotátum jellegére, fajtájára vonatkozó elemet is szerepeltetik a mérnökök: *Görög Szállás ére Kasszálló* (1855, HBML HvT. 48/3), ahol a *Görögszállás ere* helynév birtokos személyjeles *ér* utótagja után a hely akkori jellegére vonatkozó fajtajelölő szót *(kaszáló)* is feltüntetik. Máskor meg azt találjuk, hogy a helynév magyar földrajzi köznévi utótagja után ugyanabban a jelentésben németül is ott áll a fajtajelölő elem: *Csöszarko Kanal* (*Kanal* 'csatorna'), *Cseharka Graben* (*Graben* 'árok') (1782–1785, EKFT.). Ezekben az esetekben a helyek további adataira hagyatkozva azt mondhatjuk, hogy a helyfajtát jelölő elem nem tekinthető a név részének: a fenti *Görög Szállás ére Kasszálló* például utóbb *Görög-szállás-ér* és *Görög-ér* (1819–1869, MKFT.: *Görög szállás ér;* 1990, DRAVICZKY 1990: 78: *Görög-ér*) formában adatolható.

Az eddigiekben olyan jelenségeket láthattunk, amelyek látszólag csupán a térképi források jellegzetes jelölési rendszerét és megírását érintik, valójában azonban a névtani kutatások számára is nehézséget jelentenek, főként azért, mert a korabeli névszerkezetet és a tényleges névhasználatot nem állapíthatjuk meg belőlük egyértelműen. Erre pusztán azokban az esetekben van lehetőségünk, ha az adott helyre vonatkozóan további adatokkal is rendelkezünk. A fent hozott *Csuka Sándor* (1819–1869, MKFT.) adat például *Csuka-tanya, Csuka Sándor-tanya, Csuka Sándor tanyája* vagy *Csuka tanyája*-féle valós névalakot is takarhat. Az sem elképzelhetetlen ráadásul, hogy ezek közül több változat is élhetett egyidejűleg a névhasználók körében, hiszen a helynévi szinonimitás — különösen a mikrotoponimák körében — természetes jelenség.

3.7. A névhasználatra irányuló vizsgálatnak a helynevek térképekre kerülésének formai sajátosságaival párhuzamosan tekintettel kell lennie a térképek és az ezeket készítő mérnökök idegennyelvűségére, valamint a helynévlejegyzési gyakorlatukra. A térképszerkesztést és a terepfelvételeket a kezdeti időkben idegen ajkú (főként német, osztrák, cseh, francia) mérnökök készítették (KISS L. 1982:

479, REUTER 1983: 9, SEBESTYÉN 1984–1985: 87), s ez a tény a források nyelvtörténeti-névtani forrásértékét, felhasználhatóságát szintén csökkentheti, hiszen a magyar helynevek vélhetően többnyire nem lehettek transzparensek számukra.

A Hajdúnánás területére vonatkozó korai, az 1700-as évek második felétől készült térképek a magyar mellett latin vagy német nyelvűek. A meghatárolt birtokok körül fekvő települések, területeik vagy éppenséggel maguknak a birtokoknak a nagyobb határrészei, útjai s a nyomások megjelölései — valamiféle hivatalos, standard formaként — leggyakrabban latinizáló alakban vagy latinra, németre fordítva szerepelnek: *territotorium Nanasiense, pars Bőszőrményiensis; via ex Nanas ad Ujvaros* (1767–1779, MOL S11 No830: 22), *Pars Nánásiensis praedii Dedej* (1780, HBML HvT. 5/a), *Nánáser Theil* (*Teil* 'rész'), *Graenzen von Nánás* (*Grenze* 'határ' 1808 k., MOL S11 No1500), *Calcatura prima, Calcatura secunda* (1783, HBML HvT. 2/a; 1783/867, HBML HvT. 5/b) stb., vagy csupán egyik névrészükben vannak latinra fordítva: *Első Calcatura, Masodik Calcatura, Harmadik Calcatura* (1776, OSZK TK 136). A nagyobb határrészeket, utakat nem számítva azonban a helynevek (így például a halmok, vizek) kizárólag magyar lexémákkal szerepelnek, vagy olykor legfeljebb — nyilván a német ajkú mérnökök nyelvi jegyeit magukon viselve — németes ejtésű, de a magyar lexikális szerkezettel megegyező formában állnak: *Fácsán kert, Wiszes Er, Wilagos Ret* (1776, OSZK TK 136) stb.

A 18. század második felében jelennek meg a német ajkú mérnökök révén az olyan térképek is, amelyeken — tulajdonképpen a latin névmegírás gyakorlatát utánozva — a helyneveket vagy egészében német nyelven szerepeltetik: *Bienen garten* (tkp. 'Méhes-kert', 1782–1785, EKFT.), vagy csupán egyik névrészükben németül: *Lapos Hügel* ('Lapos-halom', 1782–1785, EKFT.). Az ilyen névformák kapcsán valós névhasználatra úgy tudunk következtetni, ha az adott forrás többi e névfajtába tartozó, ám magyarul álló helynevének szerkezetét tanulmányozzuk. A *Lapos Hügel* kapcsán például segítségünkre vannak a térképen szereplő *Fekete Halom, Kiraly Halom, Szanto Halom* (1782–1785, EKFT.) stb. kiemelkedések nevei, melyek alapján az itt idézett adat mögött is nagyobb esélylyel tehetünk fel kétrészes *Lapos-halom* névformát. Az is igen gyakori, hogy a magyar előtagon (a személy- és a helyneveken használt) német végződéssel találkozhatunk: *Verebsarer Wh* ('Verébsári-csárda' 1782–1785, EKFT.). E gyakorlat a latin nyelvű határjárási levelek latinizáló helynévi formáival állítható párhuzamba. A térképek névhasználati szintjei valójában egyfajta rendszerszerű helynévhasználatot mutatnak, s kétségünk sem lehet afelől, hogy magát a térképkészítési folyamatot többféle névhasználat együttes hatása is erősen befolyásolta. A névhasználói szintek egyidejű jelenléte olykor egészen nyilvánvalóan megmutatkozik, ezt részint a korábbi példák kapcsán láthattuk is már: az eljáró mérnök nyelve különféle módon befolyásolhatta a térképre kerülő helynevek struktúráját és nyelviségét. Részint pedig az egy-egy denotátum jelölésére hasz-

nált szinonim névformák mindegyikének rögzítése (például 1854: *Töviskes hát alja avagy: Veresnád farka,* HvT. 39; 1855: *Penzes halom vagy Lyukas halom,* HvT. 48/1 stb.) megítélésem szerint mind arra utalnak, hogy a helybeliek névhasználata is rákerülhetett a térképre. Ezt támogathatják a helyi nyelvjárási ejtést tükröztető lejegyzések: *Ződ Halom Lapossa* (1767–1779, MOL S11 No830: 23), *János kutya* (1776, OSZK TK 136) stb. De ezt illusztrálhatja a *Nem-halom* megjelölés is (1776, OSZK TK 136), amely vélhetően az adott beszédhelyzetben nem a terület tulajdonnevére, hanem sokkal inkább fajtájára, jellegére vonatkozóan adott információt, illetve a *Négy águ kútnál*-féle (1819–1869, MKFT) helynév, amely esetleg a határ bejárása során a beszédhelyzetből ragos formájában kiragadott alak lehet.

3.8. A térképek mint források számos olyan kérdést vetnek tehát fel, amelyek tisztázása nélkül az adatokat aligha értékelhetjük reálisan: a névszerkezet azonosításának gondjai, ezzel összefüggésben a név–nem név problematikája, az idegen ajkú lejegyzők nyelvi beavatkozása egyaránt alapjaiban határozza meg egy-egy forrás névhasználati értékét és a névtani elemzésekben való felhasználhatóságát. E nehézségek olykor persze megnyugtatóan megoldhatók, például azáltal, hogy a kérdéses névformát (vagy a kutatói intuíció alapján névnek tartott formát) az adott forrás többi névadatával összevetjük, vagy más esetekben a vizsgált korban keletkezett, más típusú forrásokban kutatjuk fel a további előfordulásait (vö. például NYIRKOS 1970: 92, REUTER 1983: 14).

A térképek névhasználati szintjeinek szétválasztásakor számolnunk kell ráadásul a térképezés sok évszázados hagyományaival is: a latin vagy latinizáló formák szerepeltetése ennek a hagyománynak a továbbvitelét, szokását testesítheti meg, míg a német vagy részben német helynevek pedig a térképkészítő mérnökök névhasználatát jelzik. A latin és a német elemek mellett a térképeken gyakran ott talált nyelvjárási ejtés szerint lejegyzett helynevek viszont bizonyosan a helybeli lakosság névhasználatát tükrözik.

E forrástípus gyakran maguknak a határjáró dokumentumoknak az egymáshoz való viszonyához is adalékokat nyújthat. A Tedej birtok határjárásáról készült térkép (1767–1779, MOL S11 No830: 23) például a határjárás rövid latin nyelvű szövegét is közli, amely kifejezetten a középkori oklevélszövegekre emlékeztető formát mutat: a szövegben latin megnevezőszós szerkezetekkel állnak a magyar helynevek. Így tulajdonképpen ugyanarról a jogi eljárásról (a birtokok határainak rögzítéséről) többfajta, egy időben keletkezett forrástípussal is rendelkezünk.

4. A h a t á r j á r á s i l e v é l (litterae reambulatoriae) bíráskodással kapcsolatos oklevél, s mint oklevél jogbiztosító szerepű, jogi jelentőségű tényről állították ki (RÉFI OSZKÓ 1993: 55). Ezeknek — mint a névkutatás másik fontos forrásának — a térképekkel való összevetése elsőre talán reménytelennek tűnhet, hiszen a két forrástípus már pusztán formájában is alapvetően eltér egymás-

tól: a térképek képi ábrázolások, amelyek által — ahogy a fentiekben erre már utaltam is — első pillantásra több, az adott objektumra vonatkozó ismerethez juthat hozzá a kutató, hiszen azokról a helynevek mellett az egyes denotátumok jellege, kiterjedése stb. is leolvasható. A határjárási levelekben viszont a helynevek szövegbe ágyazottan szerepelnek, s ennek révén inkább magára a névhasználatra vonatkozóan nyújthatnak többletinformációkat.

A két forráscsoport összehasonlíthatóságát ugyanakkor több tényező is megalapozhatja: egyrészt az, hogy mindkét típusú dokumentum lényegében ugyanazt a (birtok)jogi műveletet rögzíti: a határ megjárását, a határpontokat vagy éppenséggel a határ megújítását. Másrészt a térképek és a határlevelek lejegyzői is igen erősen ragaszkodtak a dokumentumkészítés évszázados hagyományaihoz. A határjárási levelek esetében például olyannyira, hogy még a 18. századi okiratok is formájukat, nyelvi fordulataikat, struktúrájukat és formai jegyeiket tekintve a korai, 12–13. századi határjáró oklevelekkel mutatnak nagyfokú hasonlóságot. Minthogy ezek még ez idő tájt is jórészt latin nyelvűek és bennük magyar nyelven állnak a helynevek, valójában szórványemlékeknek tarthatjuk őket.

4.1. Hajdúnánás területére vonatkozóan három, a térképekkel egykorú, 18. századi határjárási levéllel rendelkezünk (Tedej: 1770, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 2., Tedej és Vid határjárásai 1776-ból: SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4. [fogalmazvány] és SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3. [tisztázat]). E dokumentumoknak a középkori határjáró oklevelekkel való hasonlósága leginkább a szövegezési és beillesztési eljárások terén ragadható meg. A 18. századi határlevelek helynevei is a *dico* ’mond, nevez valakit valaminek’ (megfelelő számban, esetben álló) szerkezettel vannak beillesztve, de előfordul az *apello* ’nevez valaminek’ és a *nuncupo* ’megnevez’ igealak is a helynevek közvetlen szövegkörnyezetében: *ad plagam Thedei Lapos dictam; ad Insulam denuo Sziget nuncupatam; per Venam Csikos ér apellatam* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.) stb. Az effajta eljárás a 19. században már magyar nyelven vezetett határjárási levelekben is felbukkan, például: *Az Első Határ Melly a Böszörményi-Nánási és a Polgári Szegelet Határnál esik és Hármas Határnak* ***neveztetik*** (1811, HBML Jkv.), *azon ponthoz hol a polgári thedeji és a Nánási thedeji puszták egybe ütköznek, és a mely hármas határ domb az* ***úgy nevezett*** *kis mályvás szigeten vagyon* (1853, HBML Jkv.) stb. A határlevelek egyik névhasználati szintjét tehát — csakúgy, mint a térképek esetében — alapvetően a dokumentumok formuláinak évszázados változatlansága határozta meg, amely mintegy „előírta”, szabályozta a helynevek rögzítésének szövegszerű kereteit. Ez a hivatalos névhasználatot magában foglaló keret, amelynek az alapjait legfőképpen az idegenajkúság teremtette meg, a térképek kapcsán már bemutatott jellegzetességekkel bír. Ilyen specialitásként foghatók fel például a határlevelek azon szövegrészletei is, amelyekben a magyar helynevek előtt latin fajtajelölő elemek állnak, s ezek tulajdonképpen a magyar helynév fajtajelölő utótagjának latin megfelelői:

Collem Utas Halom dictam (1770, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 2.), *Viam Horgolo Uttya dictum; Colliculi Lyukas halom dicti* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3), *In eadem Linea Venam Vidiere dictam* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4.) stb. E formulák a térképek *Cseharka Graben*-féle (1782–1785, EKFT.) alakjaira emlékeztetnek, ahol a helynév magyar földrajzi köznévi utótagja után vele azonos jelentésben németül is szerepel a fajtajelölő lexéma.

A térképek névhasználati szintjeinek vizsgálatakor mint szembeötlő jegyet említettük meg azt, hogy a körbehatárolt birtok nagyobb egységei, határrészei, a környező települések és utak rendre latinra fordított alakban fordulnak elő bennük. Nincs ez másképp a határlevelek szövegeiben sem, ahol ugyanezek az objektumtípusok állnak jellegzetesen latinra fordítva: *nempe inter Territorium Tedejiénsé & Szent Mihalyinesé incipiendo* (1770, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 2.), *Cumulum penes publicam Viam Debretzinensem prostantem* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.) stb.; olykor specifikusan a magyar helynévi szerkezetnek megfelelően: az *ad preattactam Eszláriensem viam* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.) megjelölés a valós névhasználatban minden bizonnyal *Eszlári út* lehetett.

4.2. A térképi források kapcsán láthattunk példát arra is, hogy korrelatív viszonyban álló nevek egyikében az előtag rövidített formában szerepel, s a rövidítés feloldását a másik (teljesen kiírt) névalak alapján tehetjük meg. A korrelációban álló helynevek határlevelekben olykor szintén rövidítve, de más megoldással jelentkeznek: nem a differenciáló névrész, hanem — az összetételeket általánosan érintő szabályos törlési szabály értelmében — az utótag marad el a szövegben: *ad locum mályvás hat dictum ubi etiam inter Nagy et Kis malyvas repertum antiquum Cumulum*; *antiqvum iterum inter duos cumulos Nagy & Kis vidi halom dictos* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4.) stb.

Ami a névhasználati szintek elkülöníthetőségének kérdését illeti, az adatközlők névhasználatára véleményem szerint e forrástípus esetében is egyrészt a szövegekben szereplő szinonim értékű, vagylagos formában szereplő helynevek utalhatnak: például *paludem transcendendo ad Insulam Elö Hát alias Méhes Sziget etiam dictam* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.), *per Venam Csikos ér apellatam ad alteram Insulam Madarasz Sziget alias Barom állás nuncupatam* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.) stb. Maguknak a helyneveknek a lejegyzési formája is arra enged következtetni, hogy a helybeliektől hallott névalakokat kiejtés szerint vetették papírra: *Ad Locum Cse Halma alatt lévő Lapos dictum* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.), *etiam observato Colliculum Cse Halma ascendentes* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.), *Viam Nyárjas ut transeuntes* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.). A *Cseh halma alatt lévő lapos* forma közszói helymegjelölésnek látszik (lásd erről a térképeknél írottakat), ami arra utalhat, hogy az adatközlő a hely nevét nem

ismerte.[4] A hely egykorú térképeken nem szerepel, a mai adatközlők a *Cseh-halom* mellett egyrészt az *Uzonyi-lapos* (DRAVICZKY 1990: 61), illetve a *Zsombékos-lapos* (DRAVICZKY 1990: 80) nevű helyeket ismerik, amelyek közül az egyik esetleg azonos lehet a határjárási levél szövegében említett hellyel.

4.3. A konkrét névhasználatra irányuló elemzés során kitüntetett figyelemben kell részesítenünk azokat a dokumentumokat (itt a Hajdúnánás területére vonatkozó határleveleket), amelyek összefüggenek egymással: Tedej és Vid birtokok 1776-ban keltezett határjárásai közül az egyik fogalmazvány (SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4.), a másik pedig tisztázat (SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3.). A két dokumentum legtöbb egysége szövegszerűen megegyezik, ám például a fogalmazvány egyes elemei utólag lettek beszúrva a sor fölé (ezeket félkövérrel jelzem): *Venam Csikos ér dictam ad alteram Insulam Madarasz Sziget* ***alias Barom állás*** *nuncupatam* (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4.), s ugyanez a tisztázatban betoldás nélkül, már végleges formájában szerepel. E lejegyzési mód arra enged következtetni, hogy a határjárások szövegét a határ megjárását követően is alakíthatták még, ilyen utólagos — s olykor más kézírással megörökített — beszúrások, javítások olvashatók a szövegben. Az előbbire (a beszúrásra) láthatunk példát ebben a szövegrészben is: *in extremitate Insule Vég vár dicta* ***inter virgultum Rakottyás bokor*** (1770, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 2.), a javításra, kiigazításra pedig az *in plaga kasziba szek seu in fine occidentali Insula Hosszú Sziget dicta penes antiquam Viam Malyvas Út* ~~*prep*** venam Kasziba*~~ *situatam* szövegrészlet szolgálhat illusztrációként (1776, SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4.).

5. A két forrástípus névhasználata néhány tekintetben egyezéseket mutat, amelyek elsősorban abból fakadhatnak, hogy egyidejűleg több névhasználati szint is hatással lehetett a keletkezésükre. Mind a térképek, mind a levelek határjárásait tanúk részvételével készítették el a hivatali személyek (TAKÁCS 1987: 163), így a helynevek többsége feltehetően valóban tényleges használatának megfelelően került be a dokumentumokba. E tényleges, a közösség által (is) használt helynevekről viszonylag könnyen megállapítható használati körük s értékük, az ettől eltérő alakulatokról azonban sok esetben nehezen dönthető el, hogy azok a mérnök, a megszövegező sajátos névhasználatára (nem ritkán idegenajkúságára) vagy pedig a forrás szöveghagyományozódására vezethetők-e vissza.

Az előzőekben több ízben is utaltam arra, hogy a forrástípusok vélhetően szoros kapcsolatban állhattak egymással, s gyakori lehetett a korábbi határjárásokra való támaszkodás (vö. TAKÁCS 1987: 165), sőt akár azok szövegszerű (vagy egyes szövegegységekre kiterjedő) átvétele is. Egy korábbi határjárást tartalmazó

[4] Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen saját gyűjtési tapasztalataim is azt mutatják, hogy az adatközlők a település határának csak egy bizonyos részét ismerik. Ebben az esetben viszont inkább arról lehet szó, hogy csupán annak az adott területnek a nevét nem tudja az adatközlő, míg a többiét igen.

dokumentum ugyanis esetlegesen viszonyítási pontként szolgálhatott a települések közötti határok felülvizsgálatához vagy az új határok, határpontok megállapításához is. Tedej birtok 1579-es első ránk maradt határjárásában például (amely a földesurak birtokában álló Tedej és a szomszédos, az egri káptalan birtokában lévő Polgár közötti határpert rögzíti) az egri káptalan „nagy bizonyító értékű határjáró oklevelekkel" érvel igaza mellett (SUGÁR 1974: 451), de például a HUDATSIK PÁL hajdúkerületi mérnök által 1854-ben készült térképen (HBML HvT. 39) is megjegyzi szerzője, hogy az egy hiteles térképekről összeszerkesztett térkép.

Irodalom

BAK BORBÁLA (2009), Történeti földrajz–topográfiai rekonstrukció. A térkép és a történeti földrajz. In: *Levéltári kézikönyv.* Szerk. KÖRMENDY LAJOS. Bp. 68–72.

BÁRTH M. JÁNOS (2010), Helynevek vagy körülírások? In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 209–21.

DRAVICZKY IMRE (1990), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Hajdúnánás.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

FODOR FERENC (1952–1954), *A magyar térképírás.* Bp.

HBML HmK. 10 = *Hajdúnánás város tagosított határrészének Tedej, Nyiczki-föld és Verestenger-járás szelvénye.* Készítette HEGEDŰS PÁL tagosító mérnök. 1886. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmK. 11 = *Hajdúnánás város tagosított határrészének Puszta szelvénye.* Készítette HEGEDŰS PÁL tagosító mérnök. 1886. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmK. 12 = *Hajdúnánás város tagosított határrészének Fürjhalom- és Lopóhalom-járás szelvénye.* Készítette HEGEDŰS PÁL tagosító mérnök. 1886. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmT. 10 = *Hajdúnánás város tagosított határrészének Tedej, Nyiczki-föld és Verestenger-járás szelvénye.* Készítette HEGEDŰS PÁL tagosító mérnök. 1886. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmT. 11 = *A város tagosított határrészének Vidi-föld szelvénye.* Készítette HEGEDŰS PÁL. 1886. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmT. 12 = *A város Külső-Nagy-legelőjének rendezés utáni térképe.* Készítette HEGEDŰS PÁL. 1885. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmT. 13 = *A város tagosított határrészének Zajgató-járás szelvénye.* Készítette HEGEDŰS PÁL. 1886. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HmT. 18 = *Hajdúnánás határtérképe.* Készítette MAJOR ISTVÁN. 1893. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvK. 1/1–7 = *Hajdúnánás határtérképe.* Készítője ismeretlen. 1869. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 1 = *Külső-Tedej határtérképe.* é. n.. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 2 = *Külső-Tedej. Határtérkép.* Készítője ismeretlen. é. n.. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 2/a = *Hajdúnánás határtérképe.* A város kiosztási terve. Készítette HANKÓCZY JAKAB. 1783. Másolta HUDATSIK PÁL hajdúkerületi mérnök. 1867. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 5/a = *A város által bérelt Tedej puszta térképe*. Készítette KNEIDINGER ANDRÁS. 1780 körül. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 5/b = *A város határának felosztási terve.* Készítette HANKÓCZY JAKAB. 1783. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 9/b = *A város lakosai birtokában lévő szállásbeli földek térképe.* Szerk. HUDATSIK PÁL. 1838. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 39 = *Nánási határban Tisza-ártér térképe.* Készítette HUDÁCSIK PÁL. 1854. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 40 = *Külső-Tedej, Büdszentmihály melletti birtok.* Készítette KOVÁTS GYÖRGY. 1800. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 45 = *Vidi-föld nánási részének térképe.* Készítője ismeretlen. 1850. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 48/1–4 = *A város adományos és belső tedeji közlegelőből az államkölcsön fedezésére haszonbér alá kiosztott földek térképe.* Készítette MOLNÁR JÓZSEF. 1855. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 49 = *A Belső-Tedeji- és adományos nánási legelőből kiosztott földek térképe.* Készítette MOLNÁR JÓZSEF. 1856. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 51 = *Tedej és Vid puszták vízrajzi és növényzeti térképe.* Készítette STEIN HENRICH mérnök. 1857. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 53 = *Tedej puszta növényzeti és vízrajzi térképe.* Másolta STEIN HENRICH mérnök. 1857. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 56 = *A nánási Rét a birtokosok között egy tagbani felosztásának térképe.* Készítette HUDATSIK PÁL hajdúkerületi mérnök. 1858. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML Jkv. 1811. = Határújítási jegyzőkönyv. In: *V.A. 301./1.d. Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML Jkv. 1853 = A tedeji prédium határjárási jegyzőkönyve. 1853–1854. In: *V.A. 301./1.d. Tedej és Vid pusztákra vonatkozó vegyes iratok 1606–1791*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML Ny. 34 = *A Külső-Tedeji-puszta kiosztási térképe.* Készítette MOLNÁR JÓZSEF mérnök. 1858. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML Ny. 117 = *A város (Hajdúnánás) határtérképe a dűlők és telekszámok feltüntetésével.* 1920. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.

KIRÁLY LAJOS (1970), A hivatalos névadó tevékenység hatása földrajzi neveink életére. *NytudÉrt.* 70: 70–3.

KISS ESZTER (é. n..), *Hajdúnánási tájszó- és szöveggyűjtés.* Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kézirattára. Debrecen.

KISS LAJOS (1982) Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Nyr.* 106: 477–83.

KOMÁROMY ANDOR (1910), *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Bp.

KŐRÖSI SÁNDOR (1972), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kézirattára. Debrecen.

MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.

MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.

MOL S11 No532 = Mappa universalis t otius cameralis dominii Tokajiensis genium situm terrenorum cameralium, nec non locorum inter et circumjacentium exhibens. Szerző (tervező): KNEIDINGER, ANDREAS. Keletkezés éve: 1768 körül. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S11 No830: 1 = Mappa Universalis Totius Cammeralis Dominium Tokajensis Genuinum Situm Terrenorum Cammeralium nec non Locorum inter et Circumjacentium exhipens Perfecta... Szerző (tervező): KNEIDINGER, ANDREAS. Keletkezés éve: 1768. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S11 No830: 14 = Mappa Teritorii Bőd... Szerző (tervező): KNEIDINGER, ANDREAS. Keletkezés éve: 1767–1779 között. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S11 No830: 16 = Charten von der Büder Controvers... Szerző (tervező): KNEIDINGER, ANDREAS. Keletkezés éve: 1776. Kéziratos határtérkép (Büd és a vele határos községek közötti vitás határok térképe). In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S11 No830: 22 = Mappa Praedii Vid... Készítette (tervezte): KNEIDINGER, ANDRÁS. 1767–1779 között. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S11 No830: 23 = Mappa Praedii Dedej... Készítette (tervezte): KNEIDINGER, ANDRÁS. 1767–1779 között. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S11 No1500 = Charten von Praedium Ratz Vid in der ... Szábolcser Gespannschaft, Zwischen denem Granzen Nánás, Dorog, Czégén und Böszörmén liegend. Készítője ismeretlen. 1808 körül. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882*. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S12 Div10 No69: 1 = Administrativ - und General-Karte des Königreiches Ungarn... Szerző (tervező): K. K. Militärisch Geographische Institut. Keletkezés éve: 1858. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára II. Helytartótanácsi térképek 1735–1875*. Megjelent: 2006. december.

MOL S12 Div10 No69: 2 = Administrativ und General-Karte des Königreiches Ungarn... Szerző (tervező): K. K. Militärisch Geographische Institut. Keletkezés éve: 1858. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára II. Helytartótanácsi térképek 1735–1875.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOL S12 Div11 No2 = Geographische Karte des Königreichs Hungarn. Készítője ismeretlen. 1782–1784. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára II. Helytartótanácsi térképek 1735–1875.* Magyar Országos Levéltár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

MOLNÁR JÓZSEF (1938), Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. In: *Hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője*. Hajdúnánás. 7–18.

MOLNÁR JÓZSEF (1978), A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége. *MNy*. 74: 175–80.

NYIRKOS ISTVÁN (1970), Térképeink névtani tanulságairól. *NytudÉrt.* 70: 89–93.

OROSZ ISTVÁN (1973), Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: *Hajdúnánás története.* Szerk. RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás. 89–208.

OSZK TK 136 = Charten von der Ka[mer]al Puszta Wid in der loeblichen Szabolcser Gespanschaft, zu der Herrschaft Tokay gehoerig. Készítette: IOSEPH HURY. 1776. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában.* Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

OSZK TK 430 = Conspectus praevius incl: cottus Szaboltsensis. Készítette: LIPSZKY JÁNOS. 1799–1801 között. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában.* Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

OSZK TK 1854 = A' hajdu városok kerülete' választó kerületekre felosztásának területi térképe. Készítette: HUDÁCSIK PÁL. 1848 körül. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában.* Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

OSZK TK 1899 = Debreczeni katasteri kerület átnézeti térképe. 1880 körül. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárában.* Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

OSZK TK 3018 = Magyarország és tágabb környéke. Készítette: LIPSZKY JÁNOS. 1799–1803 között. In: *Kéziratos térképek az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában.* Országos Széchényi Könyvtár–Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

PLIHÁL KATALIN (1992), Az úrbéri térképezés Magyarországon. In: *A magyar földmérés és térképészet története.* Főszerk. JOÓ ISTVÁN–RAUM FRIGYES. Bp. 1/B. 163–7.

RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA (1993), *Iratfajták, irattípusok.* Bp.

REUTER CAMILLO (1983), Kéziratos térképeink helynévanyagának felhasználása. *NÉ*. 8: 7–18.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1984–1985), A kéziratos térképek névtudományi hasznosítása. *MNyj*. 26–27: 83–95.

STEGENA LAJOS (1981), *Térképtörténet.* Második kiadás. Bp.

STEGENA LAJOS (1998), *Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt.* Bp.

SUGÁR ISTVÁN (1974), Adatok Polgár, Szentmargita, Csősz, Kékes és Szentmiklós történetéhez. 1261–1717. In: *Polgár története.* Szerk. BENCSIK JÁNOS. Polgár. 417–502.

SZÁNTAI LAJOS (1996), *Atlas Hungaricus I–II. Magyarország nyomtatott térképeken (1528–1850).* Bp.

SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 2. 1770 = Tedej, Szentmihály és Bűd határjárása. In: *Határjárási iratok (Metales).* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.

SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 3. 1776 = Tedej és Vid határjárása. In: *Határjárási iratok (Metales).* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.

SZSZBML IV.A. 9. l. fasc.1. No. 4. 1776 = Tedej és Vid határjárása. In: *Határjárási iratok (Metales).* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár.

TAKÁCS LAJOS (1987), *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Bp.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TÍMÁR GYÖRGY (1981), Az uradalmi kéziratos térképek névtudományi forrásértéke. *MNyTK*. 160: 165–8.

UC. = *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones).* Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban. Arcanum Adatbázis Kft., CD., 2004.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.

VELICS ANTAL–KAMMERER ERNŐ (1886–1890), *Magyarországi török kincstári defterek I–II.* Bp.

WINKLER GYÖRGY (1992a), Magyarország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális állapotának főbb vonásai az 1720–1850 időszakban a hazai földmérés és térképészet vonatkozásában. In: *A magyar földmérés és térképészet története.* Főszerk. JOÓ ISTVÁN–RAUM FRIGYES. Bp. 1/B. 129–32.

WINKLER GYÖRGY (1992b), A nagy méretarányú térkép rendeltetése, felhasználása, készítésének módja az 1720–1850 időszakban. In: *A magyar földmérés és térképészet története.* Főszerk. JOÓ ISTVÁN–RAUM FRIGYES. Bp. 1/B. 158–63.

Ditrói Eszter

Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására*

1. A tulajdonnevek használata minden természetes nyelvben megfigyelhető jelenség, ugyanis egyetlen nyelvben sem tudunk tulajdonnév nélküli állapotot regisztrálni. Mivel minden nyelvben jelentkezik, azt mondhatjuk, hogy a tulajdonnév nyelvi univerzálé. Az egyes névalakok keletkezését az adott nyelvben meglévő tulajdonnévi rendszer alapjaiban determinálja, ami annyit jelent, hogy egy névhasználó közösség a nevek birtokbavételével egyidejűleg a névalkotási szabályokat is elsajátítja általánosítás révén, s ezáltal lesz képes arra, hogy maga is új neveket, közte új helyneveket hozzon létre. A létező helynévrendszer ilyen értelemben, azaz a névminták révén határozza meg az új nevek keletkezését. Ha a helynevekben létező nyelvi szabályokat, valamint a mögöttük húzódó gondolkodásbeli kategóriákat felderítjük, akkor egy adott helynévadási normát, annak mozgatórugóit mutatjuk be (HOFFMANN 1993a: 21–6, 1993b: 44), s mindebből következően: ha egy viszonylag kis közösség névhasználói egy adott helynévrendszert ismernek meg, valójában abban szocializálódva szükségszerűen annak mintájára fognak új neveket létrehozni. Ezt a véleményt támogatja J. SOLTÉSZ KATALINnak az a gondolata is, mely szerint a tulajdonnevek keletkezése kapcsán fontos az analógia, vagyis az, hogy a névalkotás során a névadó közösség igyekszik „névszerű, névstílusú” képződményeket létrehozni. A névszerűséget pedig mindig a meglévő nevek rendszere határozza meg, s a közösség új nevet az erre épülő névkompetenciája alapján alkot (vö. 1979: 25). E megállapításokat tovább gondolva aztán az is bizonyos, hogy mivel a mindenkor használatba vett nyelvi jelenségek köre viszonylag jól körülhatárolható lehet szinkrón és diakrón vizsgálatokkal egyaránt, bennük koronként, de akár nyelvterületenként is jelentős különbségek mutatkozhatnak meg (HOFFMANN 1993b: 28).

A fentiek nyomán azt feltételezhetjük, hogy egy-egy táj helynévkincse önmagában bizonyos tekintetben rendszert alkot, s ebből következően a helynévrendszer tanulmányozásakor valójában csupán egyes vidékek névrendszeréről be-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

szélhetünk (vö. TÓTH V. 2001: 222), azaz a helynevek területenként differenciált képet mutathatnak. A helynevek területi differenciáltságának a vizsgálata azonban még meglehetősen újkeletű fogalom a nyelvtudomány területén, s habár a névtani szakirodalomban már több munka is említi ennek a témakörnek a fontosságát, valamint a benne rejlő lehetőségeket (lásd például HOFFMANN 1993a: 29, 64, 82–3, 85, 87, HAJDÚ 1991, 1999, VARGHA 2010, BÁRTH 2010), az egész magyar nyelvterületre kitekintő vizsgálat még nem látott napvilágot.

Egy korábbi írásom (DITRÓI 2010), melyben három terület helynévadási mintáját vetettem össze, közöttük területi különbségek után kutatva, azt látszik igazolni, hogy a helynévadásban jól látható territoriális különbségek fedezhetők fel. Ezek a differenciáltságra utaló jegyek aztán azt a kérdést is előtérbe hozzák, hogy vajon mik lehetnek azok a tényezők, amelyek a területi különbségek kialakulásában szerepet játszanak.

2. A magyar nyelvterület nyilvánvalóan nem egységes, több aspektusból szemlélve is részekre oszlik: a tudományos szakmunkákban találkozunk például néprajzi (VISKI 1938, KÓSA–FILEP 1975, BALASSA–ORTUTAY 1979), földrajzi (MKK. 2010) vagy éppen nyelvjárási (KÁLMÁN 1977, IMRE 1971) felosztással egyaránt. E munkák mindegyike — különböző szempontrendszereket alkalmazva ugyan, de — egyaránt arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság tájilag, történetileg, kulturálisan vagy akár nyelvileg tagolt képet mutat. S mivel a helynevek nyelvi jelenségek, úgy gondolom, a helynevekben jelentkező területi differenciáltságra utaló jegyeket nyelvi síkon leginkább talán a nyelvjárási szempontrendszerhez hasonlóan célszerű megközelítenünk. BENKŐ LORÁND „Magyar nyelvjárástörténet” című munkájában a nyelvi elkülönülésnek, valamint egységesülésnek nyolc okát sorolja fel: a differenciáció és integráció jelenségét 1. földrajzi, 2. népességi, 3. gazdasági, 4. társadalmi és politikai, 5. műveltségi viszonyokban, valamint 6. a népmozgalmakban, 7. az idegen nyelvű népekkel való érintkezésben, illetve 8. a nyelvcserében látja megragadhatónak (1957: 24–6). Véleményem szerint, ha a helynevek területi különbségeit egy hasonló szempontrendszer alapján vizsgáljuk, valós territoriális eltérésekre bukkanhatunk. A magam részéről, de BENKŐ megfigyelésére is alapozva a differenciáció okait a földrajzi környezetben, a névsűrűség kérdésében, a különböző gazdasági viszonyokban (itt akár egy-egy nagyobb város vonzáskörzetére gondolok), az idegennyelvi környezet hatásában, a migrációs folyamatokban és a térképek mai névrendszerre gyakorolt hatásában látom leginkább megnyilvánulni, de ezek tényleges befolyásoló szerepét majd csupán egy lényegesen nagyobb névanyag módszeres vizsgálata után tehetjük meg, amelynek révén aztán maguk az említett befolyásoló okok is bővíthetők vagy szűkíthetők lesznek.

3. A mostani tanulmányomban a fenti, területi különbségeket előidéző okok közül csupán egyet, a földrajzi szempontot járom alaposabban körül, s ehhez előzetes kiindulópontként azt a BENKŐtől való gondolatot veszem alapul, misze-

rint egy adott területen „minél nagyobbak és sűrűbben előfordulók az érintkezést hátráltató természeti akadályok (pl. nagy hegyek, erdők, tavak, mocsarak, pusztaságok, sivatagok stb.), annál erősebben érvényesül a nyelvi elkülönülés. Mindezeknek az ellenkezője (jó útviszonyok stb.) természetesen a nyelvi egységesülést segíti elő" (1957: 25).

A földrajzi környezet nyelvi elkülönülést vagy egységesülést előmozdító szerepét a helynevek vonatkozásában Vas megye nyugati, határ menti térségének, azaz a hajdani Szombathelyi, Körmendi és Szentgotthárdi járásnak a helyneveivel összefüggésben tanulmányoztam, magát a vizsgált névanyagot pedig a „Vas megye földrajzi nevei" című munkából állítottam össze (1982). Ez a terület ugyanis több szempontból is előnyös vizsgálati terepnek mutatkozott. IMRE SAMU és KISS JENŐ nyelvjárási térképe alapján három nyelvjárási terület képviselteti magát a területen: az északnyugat-dunántúli és az őrségi típus, valamint a zalai nyelvjárási csoport egy kisebb része (IMRE 1971: 333–4, 337; KISS J. 2001: 267). Néprajzi aspektusból még színesebb a táj, hiszen a térségben található az Őrség, a Hegyhát, a Völgység, valamint a Nagyerdő egy szelete (KÓSA–FILEP 1975: 114–5, 150–1, 155–6, DÖMÖTÖR 1960: 7, 16). Földrajzi megközelítésben pedig 4 nagytájról, s ezen belül 11 kistájról szólhatunk (MKK. 354–70, 382–90).[1] A táj tehát mind etnográfiai, földrajzi, mind nyelvi szempontból differenciált képet mutat. Erre alapozva pedig a feltevésem az volt, hogy a táji, néprajzi, nyelvjárási különbségeken túl bizonyosan különbségekre bukkanhatunk a helynévadási mintákban is.

A Vas megyei gyűjteménynek további előnye emellett, hogy a magyarországi helynévgyűjtésnek abban a szakaszában született meg, amikor már egy jól kiforrott kutatói módszer és munka, valamint tapasztalt szerkesztőgárda állhatott az adattár mögött, ez pedig nyilvánvalóan előnyt jelenthet a jelenlegi elemző munka során (vö. HOFFMANN 2003: 69–70, 77). A Dunántúlról felgyűjtött helynévanyag kronológiai tekintetben ráadásul egyidejű (hiszen a kötetek adatait főként az 1970-es–80-as években gyűjtötték), s egyneműségéből adódóan ezért alkalmas anyagot biztosít egy későbbi, nagyobb területeket felölelő összehasonlító, szinkrón vizsgálathoz is.

Adatbázisom kiépítése során első lépésben meghatároztam azt az átlagos külterületi névmennyiséget, mely egész Vas megyét jellemzi. A megye alapvetően aprófalvas településszerkezetű, ebből következően viszonylag csekély a települések külterületi neveinek a száma: átlagosan 40–90 helynév közé tehető. Az adatbázis elkészítésekor — a torz információk elkerülése végett — ezt az arány-

[1] A négy földrajzi nagytáj a 2010-es felosztás szerint a következő: 1. az Alpokalja (ezen belül a Kőszegi-hegység, a Vas-hegy és a Kőszeghegyalja, valamint a Pinka-sík kistájak említhetők meg), 2. a Sopron–Vasi-síkság (ehhez a tájhoz sorolható a Gyöngyös-sík, a Rábai-sík és a Rába-völgy), 3. a Kemeneshát (a Felső-Kemenesháttal), valamint 4. a Zalai-dombság (Vas megye nyugati részén pedig a Kerka-vidék és a Zala-völgy kistájak találhatók meg).

számot vettem figyelembe, és csak azoknak a településeknek a helynévkincsét elemeztem részletesen, amelyek az átlagosnak megfelelő névanyaggal rendelkeztek. Munkám során így 61 Vas megyei település közel 5000 mikronévi adatát tekintettem át, és a feldolgozáshoz elméleti keretként a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell kategóriarendszerét vettem alapul (1993a). A lehetséges vizsgálati szintek közül azonban csupán a szerkezeti analízisre figyeltem — ahogyan a korábbi írásomban is —, azon belül is elsősorban a strukturális, lexikális-morfológiai különbségekre voltam tekintettel. A helynevek lexikális-morfológiai sajátosságai ugyanis nemcsak nyelvenként mutathatnak differenciáltságot, hanem akár egy adott nyelv különböző területeinek a névadását is jellemezhetik, sőt tovább menve: még egyetlen névrendszeren belül is megnyilvánulhat az eltérő nyelvi struktúrák használata (vö. HOFFMANN 1993b: 30).

A Vas megyei települések és az elméleti alap kiválasztása, valamint a helynevek nyelvi elemzése után a kapott százalékos adatokat térképekre vetítettem,[2] az itt alkalmazandó lépésszám meghatározása[3] azonban már nagyobb problémát okozott, ezért ennek a módszertani kérdéseire is célszerű röviden kitérnem. Minthogy olyan települések adatállományával dolgoztam, amelyek kevés külterületi nevet számláltak, egy-egy névnyi eltérés sokszor akár 2%-os különbséget is generált a különböző szerkezeti kategóriák között. Ezért az egyrészes helynevek térképes megjelenítése esetén a 15%-os, a kétrészes helynevek kapcsán pedig a 10%-os lépésszámot tekintettem alapnak, arra gondolva, hogy egy viszonylag kis elemszámú névanyagban (településenként 40–90 külterületi név) 6–7 névnyi eltérés egy-egy névszerkezeti típus kapcsán már nagyobb különbségként regisztrálható. Természetesen egy több helynevet számláló adatbázisban ez a lépésszám szükségszerűen csökken, egy viszonylag kis névállománnyal rendelkező térség (mint például a Vendvidék) esetében pedig a lépésszámnak nagyobbnak célszerű lennie. Noha a lépésszám határának meghúzása valójában önkényes döntés alapján született meg, ennek kockázatát mégis vállalnom kellett. Megítélésem szerint ráadásul nem is annyira a szerkezettípusok gyakoriságának teljes azonosságára, hanem sokkal inkább a nagymértékű hasonlóságára érdemes koncentrálnunk a helynévadási minták terén jelentkező eltérések feltárásakor.

Az itt vázolt módszert alkalmaztam aztán Vas megye nyugati területének helyneveire vonatkoztatva, s a továbbiakban e vizsgálat eredményeit igyekszem

[2] Az alábbiakban látható szemléltető térképeken a Rába mente térségét vastagon szedett vonallal jelöltem. A táj határát a „Magyarország kistájainak katasztere” (2010) című munka alapján jelöltem ki, interpretációmban a Rába mente a földrajzi értelemben vett Rába-sík és Rába-völgy területét fedi le.

[3] A gyakorlatban ez annak a megadását jelenti, hogy mely településeket jelöljük azonos színkategóriába tartozónak a térképen, milyen mértékű különbségek tartozzanak azonos csoportba, és milyen mértékűek jelentsenek váltást.

vázlatosan bemutatni utalva egy esetleges „földrajzi gátnak” a névszerkezeti típusok terjedését akadályozó szerepére. Arra a hely szűkössége miatt természetesen nincs lehetőség, hogy valamennyi, a vizsgálataim során felderített különbségre kitérjek, ezért közülük csupán néhány jellegzetes eltérést emelek ki.

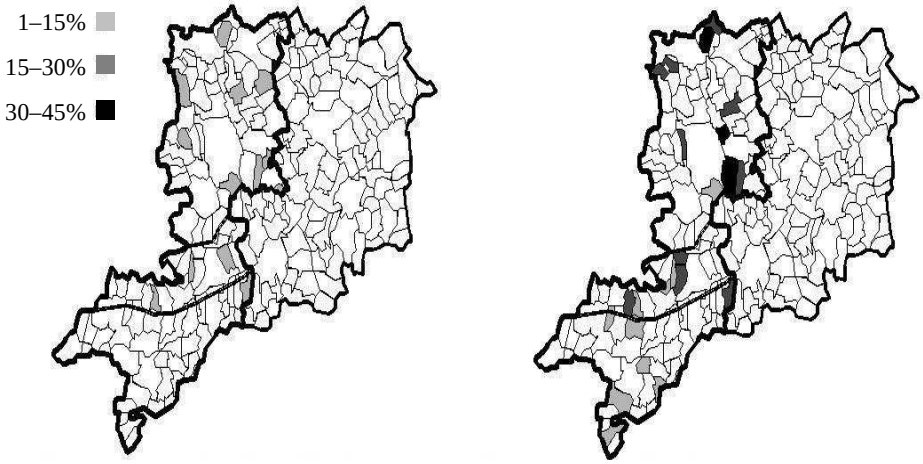
4. HOFFMANN ISTVÁN modellje a helynevek szerkezeti elemzését két szinten, funkcionális-szemantikai, valamint lexikális-morfológiai szinten értelmezi mondván, hogy a nyelvleírás általános módszereihez hasonlóan a helynevek vizsgálata is mind a funkcionális, mind a formai leírásból kiindulhat. Ezt azzal indokolhatjuk, hogy a két szint között kölcsönös meg nem felelések lépnek fel, azaz egy lexikális kategória több funkciónak is lehet a hordozója, ugyanígy egy funkcionális csoporthoz több lexikális struktúra tartozhat (1993b). Munkámban ebből kiindulva elsőként az egyrészes, majd a kétrészes nevek egy-egy kategóriáját ismertetem a bennük fellelhető névszerkezetek szempontjából:[4] a funkcionális-szemantikai szinten elsősorban a birtoklást kifejező struktúrára, a lexikális-morfológiai szinten pedig a szószerkezeteket tartalmazó helynevekre helyezve a hangsúlyt.

4.1. A birtokviszony lexikális szinten több típusú szerkezettel fejeződik ki Vas megyében az egyrészes nevek körében: a névadók felhasználják az adott tulajdonos nevét helynévalkotáskor *(Tóti, József),* illetve élhetnek személyt jelentő közszavakkal is *(Molnári, Vitéz).*[5] Noha az utóbbi kategória alig-alig jelentkezik Vas megye nyugati részén, látható territoriális különbségre bukkanhatunk az adatok térképre vetítése révén: a szerkezet ugyanis a Rába mentéig terjed 1–15%-os felhasználtsági rátával (példaként említhetők a térség mikronevei közül a *Proletár, Vitéz* helynevek), a Rába mentétől délre eső területeken a vizsgált helynévanyagban azonban nem állnak rendelkezésünkre ezt a struktúrát felhasználó helynevek. Hasonló sajátosságokra lehetünk figyelmesek az egyrészes nevek kapcsán a személynévi szerkezetet felhasználó helynevek vizsgálatakor: míg ennek a kategóriának is meglehetősen kicsi a gyakorisága, egész Nyugat-Vasban jelentkezik szétszórtan. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a Rába mentétől északra eső területeken a szerkezet 15–30%-os *(Domokos, Ágoston, Péterics),* vagy éppen a Völgység egyes településein 30–45%-os megterheltséget jelez *(Tóti, Piroska, Kajcsos),* addig a Rábától délre ez a struktúra csupán 1–15%-os felhasználtsággal bír (például *Sinku*). Fontos megemlíteni továbbá azt is, hogy a Rába mente egyes településein ez a névszerkezet vegyes, 1–15%-os, valamint

[4] A következő százalékos adatok az egyrészes, majd ezt követően a kétrészes struktúrán belül mutatják az adott szerkezetek megterheltségét, vagyis az egyrészes neveket tárgyalva az egyrészes, majd a kétrészesekre áttérve a kétrészes névállományt tekintem 100%-nak.

[5] Az ilyen helynevek esetében az adattár utal arra, hogy az adott személy foglalkozása vagy éppen címe jelentkezik a névben: a *Molnári* esetében „a földesúri molnáré volt”, a *Vitéz* helynév esetében pedig „a két világháború között vitézek kapták” információt olvashatjuk a név mellett.

15–30%-os gyakorisági mutatókkal jellemezhető *(Rostáné, Fráncsics Keresztjánoska)*, ami megítélésem szerint a Rába vidékének átmeneti jellegét bizonyíthatja.

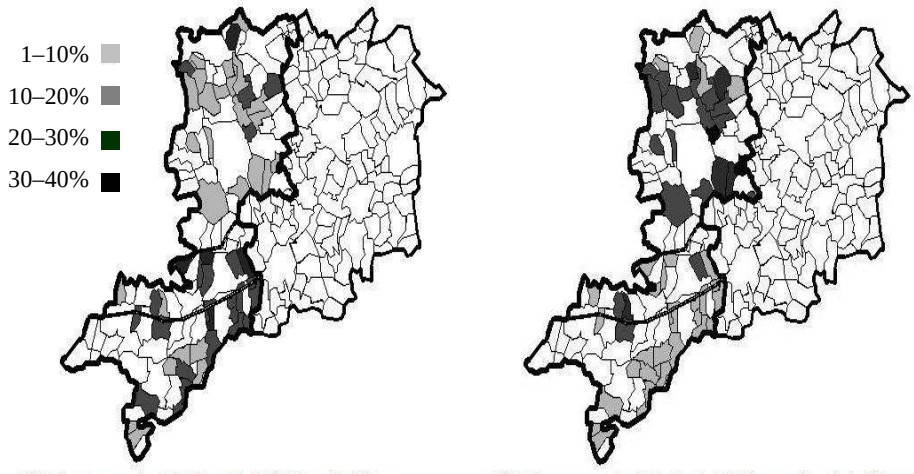
Egyrészes nevek — birtokost jelölő köszó *Egyrészes nevek — birtokost jelölő személynév*

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az egyrészes, birtokviszonyt kifejező helynevek általában véve kevésbé preferáltak Vas megye nyugati területén: a névadó közösség a birtoklás kifejezésére minden bizonnyal más névstruktúrákat használ fel. Az adatok térképre vetítése ugyanakkor azt az elképzelésünket erősítheti, hogy a Rába mente egyfajta gátló tényezőként funkcionálhat a helynévminták terjedése szempontjából.

4.2. Mivel Vas megye nyugati részén a kétrészes helynévi struktúra a preferáltabb névszerkezet, ezért ilyen előzmények után különösen tanulságosnak ígérkezik a kétrészes helynevek kapcsán adatolható különbségek és azonosságok feltérképezése.

A birtoklás lexikális szinten két típusú összetett szerkezettel fejeződik ki Vas megye nyugati részén: a birtokost jelölő közszói előtagból + földrajzi köznévi utótagból alakult (vagyis *Pap-tag*-féle), valamint személynévi előtagot + földrajzi köznévi utótagot tartalmazó (azaz *Simon-tag* típusú) helynevekkel. Amíg a Rába mentétől északra eső területeken az utóbbi, vagyis a személynévi előtag + földrajzi köznévi utótag struktúra mutatkozik meghatározónak a birtoklás kifejezésére (például *Simon-tag, Major-tag, Kovács-tag, Albert-tag*), addig a Rába mentétől délre eső területeken, valamint magán a Rába mentén is ez a szerkezettípus kevésbé jellemző, noha bizonyos fokú egyenetlenség e téren is feltűnik tekintve, hogy Magyarszecsőd, vagy éppen Rátót helynevei között meglehetősen magas arányban, 20–30%-os megterheltséggel jelentkezik ez a szerkezet. A személyt jelölő közszó + földrajzi köznévi utótagú helynevek azonban éppen itt, a Rába mentén, és az attól északra eső területeken mutatnak szembeötlően magas

felhasználtságot (pl. *Kanász-parag, Király út, Pap-tag, Tanító-tag*), s a Rába mentétől délre ez a kategória alig jelentkezik.

Kétrészes nevek — birtokost jelölő községi előtag

Kétrészes nevek — birtokost jelölő személynévi előtag

Mindebből tehát arra következtethetünk, hogy a vizsgált területen a birtoklás kifejezésére — összevetve az egyrészes nevek felhasználási arányával — a névadók alapvetően a kétrészes struktúrát használják, ám a birtoklás funkció nyelvi megjelenítésére alkalmazott két szerkezettípus kapcsán újfent területileg differenciált mintákra akadhatunk, ami ráadásul a Rába mente akadály jellegét a névminták terjedésében ugyancsak tovább erősíti.

4.3. Újabb támogató érveket keresve a következőkben a szószerkezetet mint lexikális kategóriát tartalmazó egyrészes helyneveket vizsgálom meg. Habár ez a szerkezettípus a kétrészes neveknél is regisztrálható, csak néhány faluban és ott is csupán néhány százalékos megterheltségben jelentkezik *(Zsombékoson kívüli tábla, Hegynél való föld)*, ezért a továbbiakban csak az egyrészes struktúrák vonatkozásában felmutatott eredményekről számolok be röviden.

Az ilyen névformák több ízben is előkerültek már a helynevekkel foglalkozó szakirodalomban. A szerzők sok esetben bizonytalan státuszú, laza szerkezetű nevekként értelmezik őket; bizonyos típusaikat kizárják a valós nevek közül, míg másokat a helynévrendszer tagjaiként kanonizálnak (vö. BENKŐ 1947: 40–2, HAJDÚ 1985, INCZEFI 1967, 1968, MEZŐ 1968, SEBESTYÉN 1998, J. SOLTÉSZ 1986).

A HOFFMANN-féle névelemzési modell a szerkezetet tartalmazó helynévi struktúrákat négy kisebb csoportra osztja: jelzős szerkezetet (*Kis kemence* típus), viszonyjelölő szerkezetet (*Csárda alatt* típusú helynevek), igés, igeneves szerkezetet *(Farkasakasztó)*, valamint szervetlen szókapcsolatot tartalmazó helyneveket (például *Halesz*) különít el (1993a). A következőkben ezeknek a szerkezeteknek az elterjedtségét mutatom be, azonban az utolsó kategóriával, azaz a

szervetlen szókapcsolatot tartalmazó egyrészes nevek struktúrájával nem foglalkozom részletesen, mivel csak egyetlen településen, Söptén (Szombathelyi járás) regisztrálhatók ilyen adatok *(Bárnevolna)*, s mindez arra utal, hogy ez a helynévszerkezet nem szolgál mintaként a vizsgált területen.

A szószerkezetet tartalmazó struktúrák döntően a hely valamely más denotátumhoz való viszonyát fejezik ki, azon belül is leginkább a hely viszonyított helyzetéről közölnek információkat. Ritkán azonban más funkcióval is bírnak ezek a szerkezetek, például a hellyel kapcsolatos eseményt fejezik ki, vagy egyszerűen a tárgyat nevezik meg, amit ott használnak.

A jelzős szerkezetet tartalmazó egyrészes helynevek a Rába mentétől délre adatolhatók a vizsgált helynévállományban *(Gyökeres fa, Kis ember)*, s véleményem szerint itt is a Rába jelenséggátló hatását vélhetjük felfedezni. Szükséges azonban megjegyeznem, hogy ennek a szerkezettípusnak a megterheltsége viszonylag alacsony a térségben, egyetlen település kivételével (Nagymizdó) a térség falvai, városai csupán 1–15%-os mértékben használják fel ezt a struktúrát.[6]

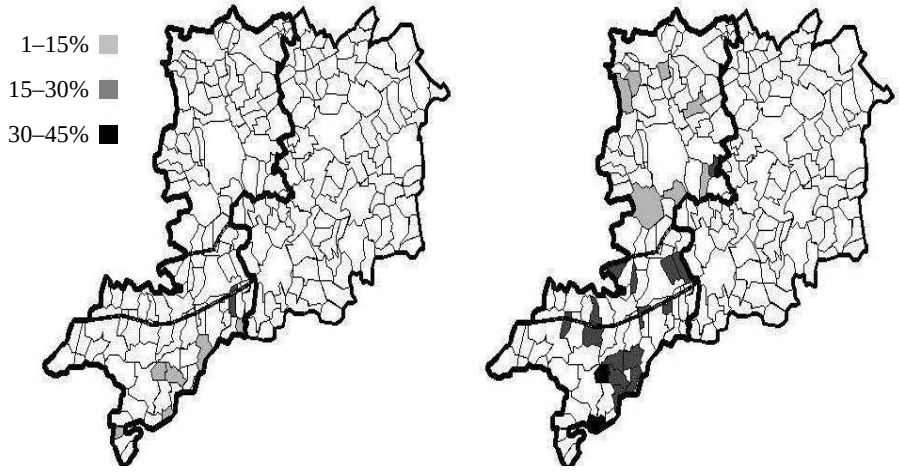
A szószerkezetet tartalmazó helynevek között legjelentősebb a viszonyjelölést tartalmazó egyrészes struktúrák használata. Itt is a Rába mente, illetve az attól délre eső területek helynévállományának teszi ki jelentős részét ez a szerkezet, egyes településeken igen magas megterheltséget is elérve (Ispánk, Kerkáskápolna helynevei közül példaként említhetők a *Temető mellett, Kis-hegy mellett, Kis-völgyi úton kívül, Szedres-állin belül* névformák). A Rába mentétől északra eső területeken ugyanakkor ez az arány jóval kisebb: a Szombathelyi járás egyes települései például alig 5%-os felhasználtságot mutatnak (*Két út között, Temetőn felül* típusú helynévi példák adatolhatók a térségből). INCZEFI GÉZA a laza szerkezetű földrajzi nevekről írt tanulmányában említést tesz arról, hogy a névutós nevek főképp Erdély területéről (a mai Temes, Maros és Kolozs megyéből),[7] ezen kívül a magyar nyelvterület keleti régióiból (Szeged környéké-

[6] Itt érdemes röviden kitérnünk arra az általánosabb megfigyelésre, hogy bizonyos szerkezetek jól látható módon egyes településeken nagyon magas vagy éppen meglehetősen alacsony értéket mutatnak az egyes struktúrák megterheltsége kapcsán. J. SOLTÉSZ szerint az egyenetlen szóródás oka a hivatalos összeírások hatásában keresendő, vagyis a kataszteri térkép készítője formálhatta olyanná a helyneveket, amilyenek, s ez a hatás nem terjedt át a szomszédos falura (vö. 1986: 82). Úgy vélem, ez a megállapítás nemcsak a történeti adatokra lehet igaz, hanem bizonyos mértékig a jelenkori helynévhasználatot is meghatározhatják a térképeken szerepeltetett alakok. Ugyanakkor bizonyára nem ez az egyetlen oka annak, hogy akár szomszédos települések névkincsének a szerkezete is nagyon különböző lehet, hiszen népmozgalmak, földrajzi különbségek vagy akár a névsűrűséggel összefüggő tényezők is legalább annyira meghatározzák egyes szerkezetek terjedési vonalát, mint a térképészeti hagyomány.

[7] A csíki névanyag (Hargita megye) elemzése során én nem tapasztaltam olyan nagy mértékű gyakoriságot (forrás: CSOMORTÁNI 1997, 2005), mint amilyenre tanulmányában INCZEFI utal, habár kétségtelenül sokkal nagyobb a százalékos ráta a térségben, mint az általam vizsgált mai magyarországi régiókban. Ez minden bizonnyal azzal lehet összefüggésben, hogy Erdély keleti térségé-

ről és a Rétközből) regisztrálhatók, s ezek mellett felhívja a figyelmet a nem túl nagy számú Zala megyei adatra is (vö. 1967: 70). Utóbbi adatok pedig megítélésem szerint nyelvföldrajzi-névföldrajzi tekintetben bátran összekapcsolhatók a Vas megye déli részén fellelhető, névutót tartalmazó helynévi szerkezetekkel. Ezek az adatok pedig talán kölcsönösen megerősíthetik egymás valós nyelvhasználati voltát, vagyis esetleg cáfolhatják azt a feltételezést, miszerint a Zala megyei adattárban inkább körülírások vagy éppen térképről vett, mesterséges alakulatok vannak, semhogy valódi helynevek (vö. SEBESTYÉN 1998: 76–7). Mivel ez a szerkezet éppen Vas megye déli, Zala megyével határos részén a legjellemzőbb, úgy vélem, ez a párhuzamos jelentkezés a szerkezet valódiságát támaszthatja alá, hiszen a Vas megyei adattárat más gyűjtők anyagából állították össze, s ráadásul néhány évvel később is gyűjtötték azokat.

Hasonló eredményre jut a kérdés kapcsán HAJDÚ MIHÁLY is arra utalva, hogy bár a névutós helynevek kis számban képviseltetik magukat a helynévrendszerekben, területenként különbségek mutatkoznak meg: míg például Szatmárban ez a szerkezet alig adatolható, addig Vas megyében nagyobb gyakorisággal fordul elő, s még inkább Erdélyben (vö. 1999: 188). Hasonló megfigyelésekről olvashatunk INCZEFI GÉZA (1967: 66), illetve újabban BÁRTH M. JÁNOS írásában is (2010: 209).

Egyrészes nevek — jelzős szószerkezet *Egyrészes nevek — viszonyjelölő szószerkezet*

Ezek az eredmények egy másik lényeges megállapítást is megengednek: mivel az eddigi vizsgálatok azt mutatták, hogy a szószerkezetet vagy éppen névutót tartalmazó helynevek többnyire a nyelvhatár mentén adatolhatók, ez arra is enged következtetni, hogy ezt a szerkezetet talán az idegen nyelvi környezet (ro-

ben talán van valamiféle gát (akár földrajzi, akár népességi stb.), amely ezt a Maros, Kolozs, Temes megyei helynévanyagban nagy felhasználtságot mutató szerkezetet kissé eltompítja.

mán lakosság helynévadási mintája) vagy éppen annak közelsége (osztrák minta) tartja életben, az készteti a névadókat a hasonló helynévstruktúrák alkotására.[8]

5. Az itt ismertetett, Vas megye nyugati régiójának vonatkozásában felszínre hozott eredmények alapján talán nem minden alap nélkül vethetjük fel a Rába mentének bizonyos földrajzi akadály szerepét a névstruktúrák terjedésében. E térség „ütköző zóna" jellegét az adatok térképre vetítése során több ízben is regisztrálhattuk. Nem egyedi esetként említhető a földrajzi akadály ilyen szerepe a nyelvi jelenségek körében: BENKŐ LORÁND „Magyar nyelvjárástörténet" című munkájában megemlíti a Hargita gátló hatását utalva arra, hogy a laza nyelvi érintkezések eltompítják egy jelenség hatókörét, vagy akár meg is állíthatják azt. A Hargita ugyanis véleménye szerint a székelységet nyelvi aspektusból két csoportra osztotta, és valójában ennek okán beszélhetünk csíki és udvarhelyi székely nyelvjárásról (vö. 1957: 21). Habár elhamarkodott lenne Vas megye területén a Rába mente jelenséggátló hatását bizonyosnak tekinteni a helynevek vonatkozásában, de egyfajta alapos gyanúként a látottak fényében esetleg utalhatunk e feltételezésre.

Irodalom

BACH, ADOLF (1952–1954), *Deutsche Namenkunde I–II.* Heidelberg.
BALASSA IVÁN–ORTUTAY GYULA (1979), *Magyar néprajz.* Bp.
BÁRTH M. JÁNOS (2010), Helynevek vagy körülírások? In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 209–21.
BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.
BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.
CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997), *Felcsík helynevei.* MND. 149. sz. Bp.
CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), Karcfalva helynevei II. *MNyj.* 43: 173–212.
DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 155–69.
DÖMÖTÖR SÁNDOR (1960), *Őrség.* Bp.
HAJDÚ MIHÁLY (1985), A névvé válás folyamatáról. *MNyTK.* 170: 29–34.
HAJDÚ MIHÁLY (1991), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 250–4.
HAJDÚ MIHÁLY (1999), Névutók a helynevekben. *MNyj.* 37: 187–92.

[8] A nemzetközi szakirodalomban a tulajdonnevek alaki tipológiája számon tartja ezt a szerkezettípust, BACH „Deutsche Namenkunde" című munkájában több ilyet is idéz, például az *Unter den Linden* vagy akár a *der Distrikt vor dem Mühlgraben* helynevek említhetők a téma kapcsán (BACH 1952–1954, II/1: 68, II/2: 122). Román példák a *La gat, La kruce, La portă* helynevek, melyet jellegzetesen *-nál/-nél* toldalékkal fordíthatunk (vö. BENKŐ 1947: 58).

HOFFMANN ISTVÁN (1993a), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN (1993b), A helynevek szerkezeti elemzése. *MNyj.* 31: 11–44.
HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.
IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.
INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *MNy.* 63: 64–71.
INCZEFI GÉZA (1968), Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 207–8.
KÁLMÁN BÉLA (1977), *Nyelvjárásaink.* Bp.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1984), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen.
KISS JENŐ szerk. (2001), *Magyar dialektológia.* Bp.
KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975), *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
MKK. = *Magyarország kistájainak katasztere.* Szerk. DÖVÉNYI ZOLTÁN. Bp., 2010.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1998), A névutós helynevek kérdéséhez. *EKTFTK.* 24: 66–88.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.
TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
VARGHA FRUZSINA SÁRA (2010), A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 223–33.
VISKI KÁROLY (1938), *Etnikai csoportok és vidékek.* Bp.
Vas megye földrajzi nevei. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. Bp., 2000.

Slíz Mariann

A patrocíniumok és a személynév-gyakoriság összefüggései

1. Névtani közhely, hogy a középkori patrocíniumok száma és a szentek nevének a korabeli személynévállományban megfigyelhető gyakorisága között szoros összefüggés van. A kérdés csak az, milyen jellegű ez az összefüggés. Lehet-e automatikusan egyenes arányosságot feltételezni közöttük, vagyis állíthatjuk-e, hogy minél több egy szent patrocíniuma egy adott időben és területen, annál nagyobb volt a szent nevének megterheltsége a korabeli személynévanyagban? A következőkben e kérdésre keresem a választ.

2. Első lépésként MEZŐ ANDRÁS „A templomcím a magyar helységnevekben" (1996), valamint „Patrocíniumok a középkori Magyarországon" (2003) című munkáiból összeszámoltam a személy- és helynévadásban is jelentős szerepű szentekhez kapcsolódó patrocíniumok és helynevek közül azokat, amelyekre már a 14. század első feléből vagy korábbról rendelkezünk adatokkal (1., 5. táblázat). Ezt követően az így kapott eredményeket összevetettem az 1301–1342 között keletkezett oklevelekből gyűjtött, csaknem 14 000 személynevet számláló korpuszom[1] alapján készített, a személyneveknek kb. 1250–1342 közötti gyakoriságát tükröző 2., 3. és 4. táblázattal és a szakirodalom egyéb, az Árpád-kori személynév-gyakoriságra vonatkozó eredményeivel.

2.1. A f é r f i n e v e k kapcsán az 1. és a 2. táblázat összevetésekor feltűnik, hogy a legtöbb patrocíniummal összekapcsolható *Márton* egyedül a jobbágyoknál került be a vizsgált korszak leggyakoribb nevei közé. A harmadik legtöbb patrocínium a *György*-höz kötődik. Ez a név már a legtöbb rétegben szerepel a leggyakoribb 15–20 között, de inkább a lista végén. Feltűnően kevés viszont a *Pál*-hoz köthető patrocínium, holott a név minden társadalmi rétegben a 4–6. helyen állt gyakoriság szempontjából. Szintén kevésnek tűnik a *László* patrocíniumainak a száma, legalábbis ahhoz képest, amilyen hatalmas jelentőségűvé vált a szent király kultusza a 14. századra.

Ahhoz, hogy ezeket a látszólagos anomáliákat értelmezni tudjuk, érdemes összevetni az 1. táblázat adatait a névgyakoriság időbeli változását bemutató 3. táblázattal. Ebből ugyanis kiderül, hogy a *Márton* és a *György* a 13. század közepén előrébb állt a gyakorisági sorrendben, mint a 14. század első felében

[1] A korpusz forrásait, valamint az összefoglaló táblázatokat lásd a tanulmány végén.

(1253–1282: *György:* 10., *Márton:* 12.; 1313–1342: *György:* 14., *Márton:* nem került be az első 15-be), sőt FEHÉRTÓI (1997) szerint az Árpád-kor egészét tekintve a *Márton* a 8., a *György* pedig a 11. legnépszerűbb név volt. Mindkét szentet régóta tisztelték Magyarországon. Szent György ereklyéit még I. István zsákmányolta a bolgárok elleni hadjáratában, s a róla elnevezett csanádi székesegyházban helyezte el (MEZŐ 1996: 84). Szent László mellett ő volt a lovagi eszmény megtestesítője, a harcosok, vándorok, lóval foglalkozó mesterek védőszentje (MAGYAR 2006: 37). Nem véletlen tehát, hogy Károly Róbert róla nevezte el az uralmának erősítésére létrehozott lovagrendet, a Magyar Anjou Legendárium pedig Toulouse-i Szent Lajossal, Károly Róbert szentté avatott nagybátyjával egyenlő számú (12) képben mutatja be életét (LEVÁRDY 1973). Szent György tiszteletét az Árpád-kortól kezdve a keleti kereszténység, a keresztes háborúk és a lovagkor eszmevilága terjesztették (GULYÁS 1997: 192), kultusza azonban Lajos alatt teljesedett ki: a lovagkirály Szent László mellett őt tartotta példaképének. Tiszteletéről a Kolozsvári testvérek híres lovasszobrán kívül (1373) számos, az Anjou-kor második feléből fennmaradt dombormű és falkép tanúskodik (pl. Sopronban, Budán, Szepesszombaton, Lőcsén) (MAGYAR 2006: 38). A szintén lovagszentként számon tartott Szent Márton kb. 4–8 képben kapott helyet a fent említett, valószínűleg András hercegnek készült legendáskönyvben (a róla szóló rész hiányos). A mai Pannonhalma területén állítólag már a honfoglalás előtt száz évvel is kápolna állt a tiszteletére; feltehetőleg ez késztette a bencéseket 996-ban arra, hogy éppen ott telepedjenek le (MAGYAR 2008: 26).[2]

Természetes, hogy ha régebbre nyúlik vissza egy szent tisztelete egy adott vidéken, akkor több patrocíniuma keletkezik. Ezeknek a száma kevesebb nemigen lesz (legalábbis a reformációig), hacsak el nem pusztul egy település vagy templom, sőt inkább nő az újabb és újabb alapításoknak köszönhetően; a személynevek ezzel szemben erősen ki vannak téve a divat hatásának. Ezt az összefüggést legjobban a *László* gyakorisága tükrözi: a szent király kultusza 200 éves késéssel kezdődött az előző két szentéhez képest,[3] kiteljesedése éppen a 14. századra tehető.[4] Logikus tehát, hogy 1350-ig létrejött patrocíniumainak száma

[2] Emellett a 7. századi szentnek, Márton pápának is volt némi kultusza Magyarországon: neki dedikálták a Nyitra megyei Felsőelefánt, a somogyi Szerdahely és talán a Zágráb megyei Jamnica templomát, valamint a szepeshelyi prépostsági templomot is (MEZŐ 1996: 158). Elképzelhető tehát, hogy az ő tisztelete is hozzájárult a személynév népszerűségéhez.

[3] Természetesen a magyarországi kultuszok kezdetéről van szó.

[4] Úgy tűnik tehát, hogy szoros összefüggés van egy szent kultuszának régisége és kiterjedtsége, valamint nevének népszerűsége között. Ez azonban nem minden esetben mutatható ki; vannak ugyanis egyéb tényezők, amelyek befolyásolhatják az egyénnevek elterjedtségét. Ezt példázza a *György* népszerűségének változása Angliában. Bár a szenttel az angolok már az első keresztes hadjáratban (1096–1099) megismerkedtek, Oroszlánszívű Richárd (1189–1199) óta pedig Anglia pat-

jóval kisebb, miközben a személynév, amely FEHÉRTÓI (1997) szerint az Árpád-korban még nem szerepelt a 13 leggyakoribb között, a 14. századra már az 5. legkedveltebbé vált (legalábbis a birtokosok körében). Emellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy egyes nevek divatját több, azonos nevű szent tisztelete is előmozdíthatta. A *János* például legalább négy kultusznak köszönhette gyakoriságát (János apostol, Keresztelő, Alamizsnás és Aranyszájú Szent János). Ezzel szemben a László-patrocíniumok és személynevek egyértelműen a királyhoz kötődnek.

A *Pál* szintén vesztett a népszerűségéből: az Árpád-korban még a legmegterheltebb név volt (vö. FEHÉRTÓI 1997), a 14. század elejére viszont már csak a 6. helyen állt. Szent Pál patrocíniumainak számát feltehetőleg az befolyásolta, hogy ünnepe egy napon volt Szent Péterével, kultuszának jelentősége viszont elmaradt az övé mögött. Emellett MEZŐnél számos olyan esetet találunk, amikor egy Szent Péter és Pál patrocíniumot csak Szent Péter nevével említenek, pl. 1320: *ecclesie sancti petri de Gyele* (2003: 383, *Egyházgelle* a.). Ilyen esetekben csak jóval későbbi adatokból tudunk arra következtetni, hogy a templomot, oltárt stb. nem egyedül Szent Péternek szentelték (hacsak nem későbbi, „hiperkorrekt" kiegészítésről, utólagos társpatronátusról van szó). Ha azonban ilyen információ nem áll a rendelkezésünkre, akkor az adat egyértelműen a *Péter*-re vonatkozók közé kerül. Amellett tehát, hogy Szent Péter kultusza némileg háttérbe szoríthatta Szent Pálét, még az adathiányból fakadó torzítással is számolnunk kell.

Érdekes ellentmondást tapasztalunk Szent Kozma és Damján, a két gyógyító patrocíniumainak száma és e személynevek gyakorisága között. Kultuszuk, ha nem is vetekedhetett az eddig bemutatottakéval, jelentős volt a középkori Magyarországon. Ezt tükrözi az is, hogy patrocíniumaik száma nagyobb, mint Szent Benedeké, Domokosé vagy Imréé, holott az előbbi kettőt a kor két nagy befolyású szerzetesrendjének, az utóbbit pedig az uralkodóháznak a tekintélye is támogatta. A személynévadásra mégsem gyakoroltak jelentős hatást: míg az 1. táblázatban a birtokosok körében leggyakoribb nevek között utolsóként feltüntetett *Demeter*-re 74 adat (1,1%) található a korpuszban, addig a *Kozmá*-ra csak 28 (0,42%), a *Damján*-ra pedig mindössze 5 (0,07%),[5] és mindhárom, fent említett név *(Benedek, Domokos, Imre)* messze megelőzi őket a gyakorisági sorrendben. Ezt nem magyarázhatjuk pusztán azzal, hogy a két név közül egy konkrét névadási szituációban nyilvánvalóan csak az egyik játszhatott szerepet, hiszen ha a két név gyakoriságát összeadjuk, akkor is jóval elmaradnak a népszerűbbek

rónusának tekintették, és a királyi család tagjai vezető szerepet játszottak kultuszának meghonosításában, a 15. századig mégse nevezték el róla a fiaikat, mivel túl idegennek érezhették a nevet (MATTHEWS 1966: 238).

[5] A többi rétegben 0–2 között alakul a számuk.

mögött. A magyarázat talán a két név szoros összetartozásában keresendő. Az egyik név azonnal felidézi a másikat, különösen, hogy ikerpárról van szó; valószínűleg ezért adták őket ritkábban (vö. *Kozma* és *Damján* testvérpár; Antimus család, Beke fiai; 14. század).

A névvonatkoztatás efféle eseteit vizsgálva feltűnik, hogy a névpárok és -hármasok esetében általában az a név a megterheltebb, amelyik első helyen áll az említés hagyományos sorrendjében; jelen esetben a *Kozma*, de ugyanígy gyakoribb az *Ábrahám* az *Izsák*-nál[6] vagy a *Gáspár* a *Menyhért*-nél és a *Boldizsár*-nál (vö. SLÍZ 2009: 95). Ennek nyelvi és nyelven kívüli oka egyaránt lehet. Ezek a névpárok és -hármasok állandósult szerkezettel, rögzült sorrendben, egységként szerepelnek a mentális lexikonunkban; a szerkezetek elejének előhívása pedig nyilván gyorsabban és könnyebben történik a többi résznél. Összetartozásuk miatt logikus, hogy e neveket testvéreknek adják; amikor tehát az elhatározás után az első fiú megszületik, a fenti okból általában a sorrendben első nevet kapja. Könnyen megeshet azonban, hogy nem születik több fiú a családban, így a másik (vagy a többi) név természetszerűleg nem talál gazdára.[7]

2.2. Ha a női nevek gyakoriságát (4. táblázat) az előzőhöz hasonló módon összevetjük az 1. és az 5. táblázat adataival, első pillantásra szintén meglepő eredményeket kapunk. Azonnal kitűnik a számokból, hogy a jelentős kultusszal rendelkező szentek között kevesebb a nő, és általában ezek is kevesebb patrocíniummal rendelkeznek, mint a férfiak. Kivétel ez alól Szűz Mária, hiszen a megváltó anyjaként és a mennyek királynőjeként minden szent fölött állt. Míg azonban patrocíniuma rengeteg volt, a személynévadásban a 14. századig nem játszott jelentősebb szerepet. BÜKY BÉLA és HORPÁCSI ILLÉS ennek okát Szűz Mária jelentőségében, egyfajta névtabuban keresi: Jézus anyjának a nevét nem merték adni a gyerekeknek (BÜKY 1970: 144, HORPÁCSI 1989: 236). A név gyakorisága a Mária-kultusz hatására nőtt meg Európában. Bizáncban e tisztelet már az V. században megkezdődött. Magyarországon — nyilván bizánci hatásra — már Szent István idején élt Szűz Mária kultusza: a király az ő oltalmába ajánlotta székesfehérvári családi egyházát és temetkezőhelyét, valamint a pécsváradi bencés és a veszprémvölgyi apácamonostort. A szabolcsi zsinaton három nagy Mária-ünnepet is elrendelt: Gyertyaszentelőt, Nagyboldogasszonyt és Kisasszony napját. A nagy legendában a Szent Szűz segíti Istvánt Koppány és Konrád ellen, s a király az ő védelmébe ajánlja országát (KLANICZAY 2000: 126–8). E

[6] A birtokosok között 22 *Ábrahám* (0,33%), és mindössze 5 *Izsák* (0,07%) fordul elő az adattáramban, a többi rétegben 0–2 között alakul a számuk.

[7] Természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy valamelyik név megtetszik a szülőknek, és a többitől teljesen függetlenül, a névvonatkoztatás szándéka nélkül adják gyermeküknek. Emellett továbbra is számolnunk kell a névdivattal: bármikor megtörténhet, hogy az összetartozó nevek közül az egyik divatosabbá válik a másiknál.

nagy tisztelet lehet az oka, hogy az első *Mária* név az Árpádok családfáján is csak a 12. század legvégén jelent meg. Nyugaton éppen ebben az időben bontakozott ki Cluny hatására Szűz Mária kultusza, az amor sanctus gondolatköre, megindultak a vallásos nőmozgalmak. A pápai szentesítés és a nyugati példa feloldhatta a korábbi gátakat. Ennek ellenére a középkorban a *Mária* nem tekinthető kimondottan divatos névnek: a BERRÁR JOLÁN által gyűjtött női nevek között (1952) HAJDÚ MIHÁLY számítása szerint gyakoriságát tekintve a 11. helyet foglalja el (1988: 63), saját, 270 nevet tartalmazó korpuszomban azonban mindössze kétszer fordul elő, N. FODOR JÁNOSnál (2008) pedig egyszer sem. (A névvonatkoztatás alapján a *Mária* párjának tekinthető *József* 10 előfordulásával szintén a kis megterheltségű nevek közé sorolható a korszakban.) A reformáció Máriakultusz elleni támadása tovább csökkentette a név gyakoriságát: KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 16. századi anyagában 129 *Anná*-t és mindössze 3 *Máriá*-t talált (1954: 384). HORPÁCSI ILLÉS feltételezése szerint a két név gyakorisága között általában fordított arányosság áll fenn: míg Szűz Mária neve tabu alatt volt, anyjának nevével helyettesítették. Mivel Szent Annának nem volt olyan kultusza, mint Szűz Máriának, ráadásul a név már az Ószövetségben is megjelent (Sámuel anyja), a protestantizmusnak sem volt kifogása ellene, így a *Mária* hiányát ismét az *Anna* pótolta (HORPÁCSI 1989). Ezt alátámaszthatja, hogy Szent Anna tisztelete nem sokkal Szűz Máriáé után, 500 körül kezdődött, és szintén Bizáncból indult ki (MIKESY 1969: 447). A 4. táblázat adatai szintén megerősíthetik HORPÁCSI felvetését: az *Anna* az úrnők és a jobbágyasszonyok nevei között is a leggyakoribbak között szerepel, a BERRÁR-féle korpuszban pedig a 4. helyen állva megelőzi a *Máriá*-t (HAJDÚ 1988: 63).

Nem okoz különösebb meglepetést, hogy a névsorrendben minden réteg körében az első három helyet elfoglaló *Margit*, *Erzsébet* és *Katalin* védőszentjeinek volt Szűz Mária után a legtöbb patrocíniumuk. Annál érdekesebb viszont, hogy bár Mária Magdolnának szintén számos templomot, oltárt stb. szenteltek, a *Magdolna* név nem tartozott a gyakoriak közé a korszakban.[8] KARÁCSONY (1954: 384), BÜKY (1970: 144) és HORPÁCSI (1989: 236) már említett megfigyeléséből és feltevéséből, amely szerint a *Máriá*-t a rá vonatkozó névtabu miatt az *Anná*-val helyettesítették, arra következtethetnénk, hogy a *Magdolná*-t is használták e funkcióra; adataink azonban nem erősítik meg ezt a feltevést.

Éppen az ellentétét tapasztaljuk ennek a *Klára*, a *Kunigunda* és a *Skolasztika* esetében: míg e nevek a leggyakoribbak közé tartoztak (legalábbis az úrnők körében), szentjeiknek alig vagy egyáltalán nem volt igazolható patrocíniumuk 1350-

[8] Adattáramban mindössze 2 úrnő, 2 polgárnő és egy jobbágyasszony szerepel (feltehetőleg) e néven. Közülük ugyanis egy *Mangich* (A. 2: 345), egy *Magich, Magych* (A. 3: 349) és egy *Makych* (A. 1: 483) alakban fordul elő; ezek azonban a *Margit* változatai is lehetnek. BERRÁRnál (1952) a név csak a 14. helyen áll a gyakorisági sorrendben (HAJDÚ 1988: 63).

ig. A *Klára* esetében ez magyarázható azzal, hogy védőszentje a 13. században élt, kultusza tehát jóval később kezdett kibontakozni, mint a bibliai vagy kora keresztény szenteké. Szent Kunigunda és Skolasztika háttérbe szorulását feltehetőleg az magyarázza, hogy kultuszuk kisebb jelentőségű volt, mint a bibliai szenteké vagy a korszakban rendkívül népszerű Árpád-házi Szent Erzsébeté, Antiochiai Szent Margité és Alexandriai Szent Kataliné. A *Kunigunda* a személynévadásban megfigyelt kiemelkedő szerepét a szentkultusz mellett feltehetőleg annak köszönhette, hogy Árpád-házi királylány is viselte e nevet (IV. Béla lánya); nem véletlen, hogy népszerűsége éppen a 13. század utolsó negyedétől nőtt meg (vö. BERRÁR 1949: 71–2). Szent Skolasztika nevének kedveltségét pedig feltehetőleg testvérének, Szent Benedeknek a népszerűsége mozdította elő. Ezt a feltevést erősíti, hogy két ismert magyarországi oltára közül az egyiket éppen a garamszentbenedeki bencés monostorban szentelték fel a 15. században (vö. MEZŐ 2003: 53, *Garamszentbenedek* a.), a másikat pedig ugyanebben az időben a bencések által különösen tisztelt Szent Mártonnak dedikált pozsonyi templomban említették (vö. MEZŐ 2003: 267, *Pozsony* a.).

3. A fenti vizsgálatok alapján tehát fenntartásokkal kell kezelnünk azt a feltételezést, hogy egyenes arányosság van egy szent nevének gyakorisága és a szenthez kapcsolódó patrocíniumok mennyisége között. A személynevek népszerűsége erősen korfüggő; ezért még annak ellenére is óvatosnak kell lennünk a patrocíniumokkal való összevetésben, hogy a középkori névdivat, úgy tűnik, jóval lassabban változott a mainál. Ráadásul számos egyéb tényezőt is figyelembe kell vennünk; így például a névtabu és a névpárosok, -hármasok jelenségét, a szentek kultuszának egymásra hatását vagy éppen a névnek az adott nyelvbe való beilleszkedésével kapcsolatos nehézségeket (lásd a *György* említett ritkaságát Angliában).

Források

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

HO. = *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Bp., 1879.

HOkl. = *A Héderváry-család oklevéltára 1.* Szerk. BR. RADVÁNSZKY BÉLA–ZÁVODSZKY LEVENTE Bp., 1909.

KárOkl. = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1.* Szerk. GÉRESI KÁLMÁN Bp., 1882.

DL 57232 (1303), DL 76235 (1315), DL 76337 (1324). DL 76452 (1332), DL 76478 (1334), DL 76494 (1334), DL 4164 (1336), DL 76553 (1337), DL 76584 (1338), DL 76627 (1341), DL 76664 (1342), DL 76678 (1342); (DL = MOL Diplomatikai Levéltár).

Irodalom

BERRÁR JOLÁN (1949), Kunigunda — Kinge. *MNy*. 45: 68–72.
BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig*. MNyTK. 80. sz. Bp.
BÜKY BÉLA (1970), Keresztnévadási szokások Budán 1470–1541 között. *NytudÉrt.* 70: 138–45.
FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. *Nyr*. 121: 71–5.
N. FODOR JÁNOS (2008), *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Doktori értekezés. Bp.
GULYÁS ÉVA (1997), Szent György középkori kultusza és legendája a néphagyományban. In: *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 10. Szerk. SZABÓ LÁSZLÓ–TÁLAS LÁSZLÓ–MADARAS LÁSZLÓ. Szolnok. 187–205.
HAJDÚ MIHÁLY (1988), Adalék nőneveink korai divatjához. In: *Studia in honorem P. Fábián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis.* Bp. 61–5.
HORPÁCSI ILLÉS (1989), Kultusz és divat szerepe a névadásban (Különös tekintettel az Anna és a Mária névre). In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp. 234–7.
KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1954), Személyneveink 1500-tól 1600-ig. *MNy*. 50: 379–87.
KLANICZAY GÁBOR (2000), *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp.
LEVÁRDI FERENC kiad. (1973), *Magyar Anjou Legendárium*. Bp.
MAGYAR ZOLTÁN (2006), *Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténti rétege*. Bp.
MAGYAR ZOLTÁN (2008), *Pannónia védőszentje. Szent Márton a magyar kultúrtörténetben*. Bp.
MATTHEWS, CONSTANCE MARY (1966), *English Surnames*. London.
MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. METEM-könyvek 15. Bp.
MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM-könyvek 40. Bp.
MIKESY SÁNDOR (1969), Tisztelettörténet és névtudomány. *MNy*. 65: 444–8.
SLÍZ MARIANN (2009), A háromkirályok kultuszának hatása a középkori és kora újkori névadásra. *NÉ*. 31: 91–103.

a szent neve	patrocínium (db)	helynév (db)
András	69	25
Benedek	30	15
Demeter	24	11
Domokos	15	4
Gergely	6	3
György	203	74
Imre	34	9
István[9]	108	40
Jakab	72	28
János[10]	159	54
Kozma és *Damján*	37	10
László	69	28
Lőrinc	39	18
Márton	223	74
Máté	3	1
Mihály	196	63
Miklós	221	70
Pál	37	20
Péter	177	46
Tamás	30	12

1. táblázat. *Az 1350 előttről adatolható patrocíniumok és szentnévi eredetű helynevek száma Magyarországon (férfinevek).*

[9] Az adatok közé a *Szentkirály* helyneveket is felvettem, mivel MEZŐ szerint ezek mind Szent István királyra utalnak (1996: 125–31).

[10] A *Szentiván* és a *Szentjános* helynevek összesített száma.

2. táblázat. *A leggyakoribb férfinevek az egyes társadalmi rétegekben (1253–1342).*

	1253–1282			1283–1312			1313–1342		
Pozíció	**név**	**db**	**%**	**név**	**db**	**%**	**név**	**db**	**%**
1.	*János*	40	5,27	*Miklós*	227	8,53	*János*	427	13,50
2.	*Miklós*	36	4,75	*János*	219	8,23	*Miklós*	352	11,13
3.	*Péter*	34	4,49	*Péter*	181	6,80	*Péter*	261	8,25
4.	*István*	33	4,35	*István*	126	4,74	*István*	201	6,35
5.	*Pál*	32	4,22	*Pál*	116	4,36	*László*	162	5,12
6.	*Jakab*	22	2,90	*Mihály*	97	3,65	*Pál*	153	4,84
7.	*András*	18	2,37	*László*	89	3,34	*András*	139	4,39
8.	*Dénes*	16	2,11	*Tamás*	84	3,16	*Mihály*	119	3,76
9.	*Simon*	14	1,85	*András, Jakab*	82	3,08	*Jakab*	112	3,54
10.	*Benedek, Gergely, György*	13	1,72	*Lőrinc*	60	2,25	*Tamás*	104	3,29
11.	*László, Lőrinc, Sándor*	12	1,58	*Domokos*	58	2,18	*Domokos*	88	2,78

3. táblázat. *Az egyes korszakok leggyakoribb nevei a világi birtokosok körében.*

	Birtokos			Polgár			Jobbágy		
Pozíció	**név**	**db**	**%**	**név**	**db**	**%**	**név**	**db**	**%**
1.	*Erzsébet*	34	15,96	*Erzsébet, Katalin*	4	19,05	*Erzsébet, Ilona*	4	13,80
2.	*Katalin*	26	12,21	*Margit*	3	14,29	*Katalin*	3	10,34
3.	*Margit*	23	10,80	*Klára, Sebe*	2	9,52	*Anna, Csala, Margit*	2	6,90
4.	*Klára*	19	8,92						
5.	*Anna, Ilona*	14	6,57						
6.	*Kunigunda*	8	3,76						
7.	*Izolda*	6	2,82						
8.	*Ágnes, Csala*	5	2,35						
9.	*Sebe, Skolasztika*	4	1,88						
10.	*Jolanta, Venus*	3	1,41						
Összes		213	100,00		21	100,00		29	100,00

4. táblázat. *Az egyes rétegek leggyakoribb női nevei (1253–1342).*[11]

[11] Mezővárosi női nevet mindössze hetet találtam, és mindegyikből csak egy fordult elő; ezeket nem lett volna értelme feltüntetni a táblázatban. A nők esetében nem volt besorolhatatlan társadalmi helyzetű, ezért a férfiaknál szereplő „egyéb” kategóriára itt nincs szükség.

a szent neve	**patrocínium (db)**	**helynév (db)**
Anna	15	3
Erzsébet	60	14
Ilona	13	3
Katalin	40	7
Klára	4	0
Kunigunda	0	0
Mária	335	36
Mária Magdolna	23	4
Margit	72	13
Skolasztika	0	0

5. táblázat. *Az 1350 előttről adatolható patrocíniumok és szentnévi eredetű helynevek száma Magyarországon (női nevek).*

Gulyás László Szabolcs

Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében*

1. A személynevek mint alapvetően társadalmi képződmények kitűnő forrásként szolgálnak a névadó közösség gazdasági-társadalmi viszonyainak és mentalitásának vizsgálatához. A társadalomtörténeti felhasználhatóság szempontjából a megkülönböztető névelemek megszilárdulása, majd öröklődő családnévvé válása egyfajta határvonalat jelent: ezután már csak jóval nagyobb hibalehetőséggel lehet a név viselőjére vonatkozó következtetéseket levonni belőlük.

A személynevek felhasználásának igen nagy hagyománya van a középkori társadalom és gazdaság kutatása terén is, mivel bizonyos kérdésekre vonatkozólag más jellegű forrásaink szinte egyáltalán nem állnak rendelkezésre e korszakból. Főként a helynévi és foglalkozásnévi eredetű, valamint a nemzetiségre utaló nevekből lehet fontos információkat leszűrni. A foglalkozásnévi eredetű személyneveket általában ipartörténeti vizsgálatokra, a nemzetiségre utaló neveket pedig a társadalom etnikai viszonyaira vonatkozó forrásként lehet hasznosítani. A helynévi eredetű személynevekből ugyanakkor a települések vonzáskörzetének nagyságára és a paraszti migrációra nyerhetünk adatokat.

Természetesen a személynevek forrásként történő felhasználásánál mindig nagyon óvatosan és körültekintően kell eljárni, hiszen számos módszertani buktató leselkedik az óvatlan kutatóra. A legnagyobb probléma az, hogy nem minden esetben lehet biztosan tudni, hogy a felhasználni kívánt személynév valóban utal-e az azt viselő személy egyéni jellegzetességeire, vagy már öröklődő, s ilyen információt általában nem hordozó családnévvel állunk-e szemben. A helynevekből képzett személynévanyag jól átgondolt elemzése azonban e veszélyek ellenére is komoly eredményekkel járhat: felhasználható a középkori városi és mezővárosi fejlődés egyik legalapvetőbb problematikájának, a betelepülés kérdésének vizsgálatához, a települések vonzáskörzetének megállapításához, s alapvetően a paraszti migráció, az egyes országrészek és megyék közötti népességmozgás megismeréséhez.

A migrációtörténet szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a középkor végi Magyarország egyik legnagyobb mennyiségű publikált személynévanyaga,

* A tanulmány létrejöttét az OTKA PD 78132 számú pályázata támogatta. Köszönöm Slíz Mariannak a cikk elkészítéséhez nyújtott hasznos tanácsait és segítségét.

a SZABÓ ISTVÁN által közzétett 1522. évi Bács, Bodrog és Csanád megyei tizedjegyzékek (1954). Köszönhető ez többek között annak, hogy e forrás több ezernyi nevet tartalmaz, azaz megfelelő alapot szolgáltat ilyen jellegű vizsgálatokhoz; továbbá annak, hogy a forrás éppen azon országrész névanyagát foglalja magában, amely a népességmozgás szempontjából az egyik legaktívabbnak számít a kor Magyarországát tekintve. A szomszédos határ menti területekről ugyanis a török támadások következményeként tömegesen települt fel a lakosság az északabbi megyékbe (a déli megyék népességének pusztulására lásd ENGEL 2000).

E személynévanyag azonban nem csupán közvetlen, azaz a népesség mobilitására vonatkozó adatokat hordoz, hanem alapvető módszertani kérdésekre is segíthet választ adni. Ilyen kérdés például az, hogy milyen különbség mutatható ki a falvak és mezővárosok vonzáskörzetének nagysága szempontjából, illetve megoldást nyújthat arra a problémára is, hogy vajon van-e valami összefüggés a származási hely távolsága és a személynévadás módja között, vagyis igaz-e az a nyelvészek körében széles körben elfogadott — és logikusnak is látszó — vélemény, hogy távolabbi és ezért a letelepedés helyén pontosan nem ismert származási hely esetén az illetőt a tájegység vagy megye nevéből képzett névvel nevezik meg, közelebbi származási hely esetén pedig konkrétan a település nevéből képezték a megkülönböztető nevet?

Számos tanulsággal jár, ha összefoglaljuk, hogy a szakirodalom hogyan is vélekedett a helynévből képzett személynevek forrásként való felhasználásával kapcsolatosan. Kiindulásként elsősorban BÁRCZI GÉZA nevét érdemes megemlítenünk, aki 1956-ban megjelent tanulmányában egyrészt elfogadta egy szegedi, de a *Soproni* megkülönböztető névelemet viselő személlyel kapcsolatosan, hogy az nemrégiben költözött be a városba, másrészt pedig kifejtette, hogy az *-i* képzős személynevekben „általában nem nagyobb távolságban lévő helyekről van szó, de ilyen is előfordul, főleg nagyobb területek nevéből képzett vezetéknevek esetében” (BÁRCZI 1956: 147). Az tehát, hogy távolabb fekvő területekről bevándorlók névadása során a legtöbb esetben nem településnévből, hanem a terület nevéből képződik a személynév, egyáltalán nem tekinthető új keletű elgondolásnak (i. m. 154).

KÁLMÁN BÉLA éppen dézsmajegyzékünkkel kapcsolatosan jutott hasonló eredményre. Az *-i, -y, -j, -e, -ee* végződésű, helynévből létrehozott megkülönböztető névelemek szerinte már a beköltözőnek az új lakóhelyén született gyermekeit is automatikusan megillették, tehát családnévvé váltak. Úgy véli, hogy a távolabbról beköltözők neveit az országrész vagy megye nevéből képezték (1961: 35–6). A helynévi eredetű személynevek mellett szerinte a népnévből képzettek is a parasztság népmozgalmaira utalnak.

Cikkek sorozatában fejtette ki véleményét a témával kapcsolatosan FEHÉRTÓI KATALIN. Az ilyen személynevek származási helyre vonatkozó forrásértékét egyértelműen elfogadhatónak tartotta: „a névadó közösség általában az idegen-

ből áttelepültet különbözteti meg a közösségen belül annak a helynek a nevével, ahonnan átköltözött" (1968: 330). A 14. századi földrajzi eredetű neveket *puszta helynévi* eredetű, *dictus + de + helynév,* illetve *de + helynév* típusú névszerkezetekre osztva kategorizálta kiemelve, hogy az *-i* képzős helynévi eredetű szerkezetek elterjedése a jobbágyság körében azért volt szükségszerű, mert meg kellett őket különböztetni a *de + helynév* formát mutató nemesi névadás metódusától, azaz jelezni kellett már a névszerkezetben is az alacsonyabb néposztályhoz tartozást (FEHÉRTÓI 1969: 11–3, 1976: 475). Álláspontja szerint a másik ilyen, társadalmi státuszra utaló névtípus az *-i* képző nélküli, puszta helynév eredetű családnév volt (1973, 1975). A puszta helynevekkel kapcsolatos nézete a nyelvészek körében nagy érdeklődést váltott ki (lásd például LÉVAI 1976, ÖRDÖG 1982, SZABÓ L. 1993: 286–7). KÁLMÁN BÉLA szerint ez a személynévtípus úgy jött létre, hogy az írnok az egyszerűség kedvéért a tollában hagyta az *-i* képzőt. Összességében azonban úgy véli, hogy FEHÉRTÓI túl nagy szerepet tulajdonít a puszta helynévi személyneveknek a más típusú helynévi eredetű vezetéknevekkel szemben (KÁLMÁN 1975: 454–6).

A helynévi eredetű személynévadással kapcsolatosan az elmúlt néhány évtizedben több nyelvészünk is állást foglalt, általában úgy, hogy ezek a személynevek egyértelműen elfogadhatóak migrációtörténeti vizsgálatok forrásaiként. OROSZ BÉLA például Nyíregyháza 18. századbeli betelepítésével kapcsolatosan használta fel ezt a módszert az új lakosok származási helyének megállapítására (1973). B. GERGELY PIROSKA véleménye szerint a helynévi eredetű családnevek a nemesi birtokjogot, jobbágyok esetében pedig a telek birtoklásának jogát voltak hivatva elsősorban biztosítani (1981), BARABÁS JENŐ pedig a belső népmozgások felméréséhez statisztikai jellegű vizsgálatok elvégzésével szintén alkalmasnak tartja ezeket a személyneveket. Arra is felhívta ugyanakkor a figyelmet, hogy számos olyan település létezett a középkori Magyarországon, mely mára eltűnt, de a nevét régi személynevekből még ki lehet mutatni (1981, 1993). A 16. századi földrajzi nevekre utaló vezetéknevek viselői vagy azok elődei ÁDÁM IMRE szerint is kapcsolatban állhattak még a névadó településsel. Az általa vizsgált, 1574. évi Szabolcs megyei gabonatized-jegyzék névanyagának hozzávetőlegesen 15%-a tartozott e vezetéknévtípushoz. Ezen belül pedig több mint 80%-os részesedéssel az *-i* képzős forma volt a leggyakoribb, míg a maradékot főként a puszta helynevek képezték (1989). FENYVESI LÁSZLÓ a 16. század közepi kecskeméti adóköteles polgárok neveit elemezvén arra a következtetésre jutott, hogy a teljes névállománynak csaknem a negyedét, de gyakran a harmadát az ilyen típusú nevek alkothatták (1989). Az Őrségből származó földrajzi eredetű személyneveket vizsgálja tanulmányában SZABÓ LÁSZLÓ, aki anyagának tipologizálását is megkísérelte, azaz megkülönböztetett helynévi, illetve megye- és tájegységnévi eredetű, *-i* képzővel létrehozott vezetékneveket, valamint egyéb földrajzi névi (például folyónévi) és földrajzi köznévi eredettel bíró személynév-

alakokat. Anyagában a puszta helynévi eredetű személynevek a teljes mennyiségnek nagyjából bő tizedét tették ki (1993–94). JUHÁSZ DEZSŐ egy tanulmányában a származási helyre utaló családnevek között a tájnévi eredetű családnevek által játszott szerepet tárgyalta (1997). BURA LÁSZLÓ az 1616 és 1852 közötti Szatmárnémetiben tanuló diákság névanyagát elemezve jutott arra a következtetésre, hogy még ekkor is lehetett kapcsolat a név és a származási hely között (1997). A nagy 18. századi népességmozgásoknak volt köszönhető, hogy ebben a korszakban jelentősen megugorhatott a helynévből képzett vezetéknevet viselők számaránya. ÖRDÖG FERENC vizsgálatai alapján például egy Zala megyei összeírás magyar személyneveinek nem kevesebb, mint 60%-a ebbe a kategóriába tartozott (1997). A helynévi eredetű személyneveket használta fel továbbá a származási hely megállapítására VIRÁG GÁBOR is két bácskai falu betelepülőinek neveit és a betelepülők származását kutatva (1997). VARGA JÓZSEFNÉ a 18. századi Rábaköz családnevei alapján vont le déli irányból lejátszódó betelepedésre vonatkozó következtetéseket (2003). GYIVICSÁN ANNA hasonló vizsgálata alapján pedig a 17–18. század fordulójának kiskőrösi szlovák etnikumú lakossága egyértelműen a mai közép-szlovák területekről érkezhetett a településre (2008). A fenti kutatók mellett újabban VÖRÖS FERENC foglalkozott olyan, helynévi motivációjú személynevekkel *(Kajáti, Szalai, Szatmári)*, amelyek kialakulása szintén a migrációval lehet kapcsolatban (2010: 83–5, 189–96).

A téma társadalomtörténeti jelentősége azt eredményezte, hogy történészeink közül többen is foglalkoztak a helynévi eredetű személynévadás kérdésével és annak történettudományi hasznosításával. SZABÓ ISTVÁN a tizedjegyzék közzétételekor megjegyezte, hogy a helységnevekből formálódott személynevek „bizonyos mértékben kifejezik a jobbágyság vándorló mozgalmát” (1954: 13–4). Megfigyelése szerint az ilyen helységnevek általában a térségre vonatkoznak, azaz a jobbágyköltözés alapvetően szűk földrajzi térben játszódott le. SZABÓ ISTVÁN a később „puszta helynévi” eredetű személyneveknek nevezett vezetékneveket is megemlíti, létüket ő is az írnok egyszerűsítésének (azaz az *-i* képző elhagyásának), esetleg annak tulajdonítja, hogy a szó a mindennapi használatban egyszerűsödött, és így elvesztette a képzőjét (1954: 13–4). Már most előrebocsátjuk, hogy nem tudunk teljes mértékben azonosulni SZABÓ azon nézetével, hogy szinte minden olyan esetben, amikor hasonló nevű falvat talál a környéken, az ilyen személyneveket minden esetben a hasonló településnévből származtatja, miközben a névalaknak annál sokkal egyértelműbb elsődleges jelentése is lehet.

MAKSAY FERENC hívta fel a figyelmet arra, hogy a helynévi eredettel bíró személynevek főként az ország nyugati vidékeiről terjedtek el, a keleti országrészben megjelenésük gyakran csak a 14. századra tehető, és alapvetően a feudális jogokat biztosító névtípusnak tekinthetők (1960). KUBINYI ANDRÁS az ilyen névalakokat Buda és Pest középkori történetével foglalkozó munkáiban következetesen a polgárság származási helyeire vonatkozó forrásként értékelte (1972,

1973). Álláspontjával megegyező véleményen volt SZÉKELY GYÖRGY a személynevek és a történettudomány kapcsolatáról írt módszertani jellegű tanulmányában (1970). BENDA KÁLMÁN a 18. század eleji hajdúk származási helyeit próbálta ugyanígy, azaz a nevük alapján meghatározni (1970). A 16. századi Győr történelmét vizsgáló GECSÉNYI LAJOS a fentiekhez hasonló módon használta fel a személyneveket, illetve a gyakran kételemű név mellett álló, előző lakhelyre utaló helyneveket a beköltözők származási helyeinek vizsgálatához (1976: 214–5).

Anélkül, hogy további példákat sorolnánk fel, megállapítható, hogy a történészek előszeretettel használják fel helynévi eredetű családneveinket a népmozgások folyamatának és a települések vonzáskörzeteinek vizsgálatára, s ez hatványozottan igaz a Magyar Királyság középkori történetére (lásd erre például GYÖRFFY 1970).

2. A helynévi eredetű vezetéknevek népességmozgásra vonatkozó forrásértékét elfogadva lássuk tehát, hogy milyen tapasztalatokat tudunk leszűrni az 1522. évi tizedjegyzék Bács és Bodrog megyei neveiből! Első lépésként GYÖRFFY GYÖRGY és CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzi munkái alapján megpróbáljuk azonosítani a településeken személynevekben előforduló helyneveket (Gy., Cs.). Arra is törekszünk emellett, hogy ENGEL PÁL középkori birtoktérképe alapján a származási- és a lakóhely közötti, légvonalban, kilométerben mért pontos távolságot is megállapítsuk, s ezzel adatokat nyerjünk arra vonatkozólag, hogy az egyes településekre beköltöző jobbágyság milyen messziről is érkezett új lakóhelyére (ENGEL 2001).

Az elemzés során a legnagyobb nehézséget egyértelműen a helynevek azonosítása okozza. Kérdéses például a „puszta helynévként” aposztrofálható családnevek mindegyikének a migrációtörténeti vizsgálatba való bevonása. Véleményünk szerint SZABÓ ISTVÁN tévúton járt, amikor minden olyan nevet ebbe a kategóriába vehetőnek gondolt, amely csak egy kicsit is kapcsolatba hozható valamely környékbeli településsel. Amellett, hogy az egyértelműen helynévi eredetű, *-i* képző nélküli vezetéknevek származási helyre utalását mi is tényként fogadjuk el (ilyenek például a *Buda, Valkó* és az ehhez hasonló, ismert településekre és tájegységekre vonatkozó vezetéknevek), nem tudunk teljesen egyetérteni SZABÓ okfejtésével. Ha csak az általa a forrásközlés bevezetőjében említett példákat nézzük, a *Sopron* és (fenntartásokkal bár) talán a *Tornyos* név is helynévi eredetűnek vehető. A *Józan* és a *Jobbágy* nevek azonban már jóval inkább tűnnek egyszerű tulajdonságnévnek, mint a helynévi eredetű személynévadás megtestesüléseinek. SZABÓ téves álláspontját jól illusztrálja egyébként az is, ahogyan a *Répásszentkirály* helynevet a *Répás* és a *Király* vezetéknevekben, mint véleménye szerint puszta helynévi nevekben próbálja meg kimutatni. A kettő közül a *Király* lehet ugyan helynévi eredetű is, de emellett jó esély van ar-

ra, hogy egyszerű, társadalmi státuszra vagy vagyoni helyzetre vonatkozó névről van csupán szó, mint például a *Császár, Nemes, Szabad* vagy a már említett *Jobbágy* nevek esetében is. A szentek nevéből képzett településnevekkel kapcsolatosan amúgy is az az ember benyomása, hogy a szónak a *Szent-* előtagtól elszakadó második fele szokott helynévre utaló jobbágyi vezetéknévvé válni. Így például a *Szentmihály* helynévből könnyen létrejöhet a *Mihályi* név, de a *Szent* vezetéknév aligha, illetve ha ilyet találunk, akkor mindenféleképpen tulajdonságnévként kell azt értékelnünk. Hogy *Szent* személynevek valóban léteztek a középkorban, arra elég csak a királyi emberként 1468-ban szereplő *Blasius Zenth* nevét megemlítenünk példaként (DL 16671). A fentieknek megfelelően tehát elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a *Répásszentkirály* falunévből a *Répás* személynévvé válhasson. Így ebben az esetben is egyszerű tulajdonságnévről van szó.

Szintén kérdéses, hogy elfogadható-e puszta helynévként a *Szántó, Kovács* és más, ehhez hasonló típusú vezetéknevek csoportja. Ugyan foglalkozásnévből képzett helynevek nagy számban fordulnak elő a középkori Magyarországon, egyáltalán nem lehet igazolni, hogy a hasonló vezetéknevek valóban helynévi eredetűek lennének. Ennél sokkal indokoltabbnak tűnik, hogy e nevek esetében azok elsődleges, azaz foglalkozásnévi jelentését vegyük figyelembe még akkor is, ha a közelben ugyanilyen helynevet találunk.

Alapvetően könnyű belátni, hogy ha az ember kifejezetten puszta helynévi személyneveket szeretne névanyagában kimutatni, akkor egy történeti földrajzi munkát kézbe véve számos névnek megtalálhatja a környékbeli, helynévben szereplő változatát is attól függetlenül, hogy a személynév valóban kapcsolatban állt-e a településsel, avagy sem. A mi célunk azonban nem az, hogy helynévi eredetű személyneveink számát ilyen bizonytalan módon növeljük, hanem az, hogy anyagunkból kritikusan, a lehető legkisebb hibalehetőséggel kiválogassuk a migrációtörténeti vizsgálat számára felhasználható személyneveket. Éppen ezért az esetleges puszta helynévi személynevek fent említett típusait nem tartjuk helynévi eredetűnek és elemzésünkből is kizárjuk őket.

Az *-i* képzővel álló és ezért első látásra egyszerű esetnek tűnő helyneveink is vetnek fel azonban különféle kérdéseket. Vannak ugyanis közöttük olyanok, amelyeket egyáltalán nem egyszerű feladat azonosítani. A hosszas keresés ellenére sem sikerült például lokalizálnunk *Fwthamoth, Hawach* vagy *Yoffeld* falvak (?) pontos elhelyezkedését, és persze még jó néhány példát sorolhatnánk fel ezeken kívül is. Az ilyen adatokat tehát kénytelenek vagyunk szintén kivenni a vizsgálatból.

Gyanús az is, ha túl messze van az a település, amelyet a személynévből sikerült kinyernünk. A falkomári (Bács vm.) lakos *Matheus Zecheni* esete nagyon jól példázza ezt a problémát. Tudomásunk szerint ugyanis Szécsény település több megyében is volt, így Nógrád, Sopron, Vas és Arad megyékben is, de ezek

sajnos, túl távol esnek ahhoz, hogy a nevezett jobbágyot egyértelműen onnan származtathassuk. Így jobb híján végül is a Somogy megyei és relatíve jóval közelebb lévő (165 km) Szőcsény településsel tudjuk csak kapcsolatba hozni a nevét.

Hasonló nehézséget jelent az, ha a közelben több, a személynévben szereplő névalakhoz hasonló nevű település fekszik, így ugyanis szinte lehetetlenné válik a tényleges származási hely kiválasztása. A Bács megyében, Szondtól nyugatra található Széplakon a személynévben szereplő *Szentkirály* faluból például a közelebbi és távolabbi környéken több is található. *Répás-*, illetve *Kisszentkirály* Széplaktól egyaránt nagyjából 8 kilométerre helyezkedik el, míg egy másik, a Csikától északkeletre fekvő Szentkirály falu mintegy 35 kilométer távolságra van. Találunk azonban hasonló nevet viselő települést Torontál (77 km), Szerém (95 km) és Solt megyékben is (120 km). Ugyanilyen a Derzsfalván felbukkanó *Gary* vezetéknév is. A szomszédban, mindössze 12 kilométerre fekvő *Garé* településről való elszármazás mint a személynévképzés lehetséges motivációja teljesen egyértelműnek tűnik, de csak addig, míg nem szembesülünk azzal a ténynyel, hogy mind Bodrogban, mind pedig Valkóban volt egy-egy *Gara* településnév (48 és 68 km távolságra). Szintén ugyanez a helyzet Földvár faluban, ahol a *Dobray* családnév állhat több településsel is kapcsolatban. Ha csupán annyit jegyzünk meg, hogy egyedül Bács megyében négy lehetséges névadó települést ismerünk *(Golodobra, Gajdobra, Kisdobra* és *Bándobra),* akkor nyilvánvalóvá válik, hogy milyen nehéz feladat vár arra, aki kísérletet tesz a helynévi kapcsolat azonosítására.

Figyelembe véve azonban azt az alapelvet, hogy a jobbágyi népességmozgás a legtöbb esetben mégis aránylag kis távolságon belül játszódik le, azt a megoldást látjuk a leginkább kielégítőnek, ha ilyenkor mindig a legközelebb fekvő lehetséges származási hellyel azonosítjuk a név viselőjét kibocsátó települést.

A következőkben tehát az lesz a célunk, hogy megállapítsuk, hogy az egyes falvakban és mezővárosokban az összes személynéven belül milyen arányt töltenek be a helynévi eredetű nevek, és hogy a helynevek viselőinek körében mekkora szerepet játszanak a valkói, szerémi, pozsegai és temesi területekről érkező betelepülők. Felhasználhatónak tartjuk a migráció vizsgálatához ezen felül a népnévből képzett személyneveket is. Úgy véljük ugyanis, hogy ezek közül egyesek szintén utalhatnak délvidéki származásra. Elsősorban a *Rác* és *Horvát* vezetékneveket lehet ebbe a csoportba venni, és némi fenntartással ugyanide sorolandók a *Tóth* és a szintén valamilyen lehetséges délvidéki kötődést mutató *Török* nevek is. Az emellett a forrásunkban megjelenő többi hasonló nevet viszont (*Székely, Cseh, Oláh, Német, Cigány, Kun, Tatár* stb.) egyértelműen kizárjuk a további elemzésből.

Vizsgálatunkhoz ugyan nem használjuk fel, de mindenképpen meg szeretnénk említeni a vezetékneveknek azt a csoportját is, melyek alapján szintén fel-

tételezhető a név viselőjére vonatkozólag a délvidéki származás. Olyan szláv hangzású nevekről van szó, amelyek a magyarság körében általában nem voltak használatosak. Ilyen volt például a *Dimitra, Barich, Dwbitha, Berysnya* vagy esetleg a *Magda* vezetéknév, bár utóbbival kapcsolatosan felmerülhet a magyar női névi eredet is. Elég valószínűnek tűnik, hogy ezek mögött is a Délvidékről felköltöző szláv, főként szerb népességet kell keresnünk.

Meg kell jegyezni, hogy mind a Bács megyei, mind pedig a Bodrog megyei neveink száma eltér a KÁLMÁN BÉLA által összeszámlált nevek mennyiségétől (1961: 31). Ennek az az oka, hogy a jegyzékben kétszer szereplő személyneveket (így például a tizedszedés költségeinek feljegyzésével kapcsolatosan újra szereplő jobbágyokat) csak egyszer vettük figyelembe a számlálás során.

3. Az öt bácsi dézsmakerületben (alábbi táblázatainkban az egyszerűség kedvéért a tizedjegyzékben elfoglalt sorrendjük szerint számozzuk majd őket) összesen 2047 személy neve szerepel, melyből mintegy 312 általunk helynévi eredetűként értékelt vezetéknevet viselt. Mindezen túl 111 jobbágy rendelkezett déli származásra utaló népnévi eredetű vezetéknévvel. A kettő együtt az összeírásban szereplő megyebeli jobbágyok bő 20%-át teszi ki. Számításunkat egyébként megerősíti az az 1525. évi adatokat tartalmazó forrásközlés, mely a megye néhány településének személynévanyagát tartalmazza. Az ENGEL PÁL által közzétett személynevek típusainak arányai ugyanis a mi névanyagunkhoz nagyban hasonló képet mutatnak, így egyfajta kontrollként is elfogadhatóak (ENGEL 1995, ENGEL–FEHÉRTÓI 1996).

Bács megye	**Összes név**	**Helynévből alakult**	**Délvidéki eredetű népnévből alakult**	**A kettő összesen**	**Más megyéből származók a helynévi nevek között**	**Délvidéki megyék a helynévi nevek között**
Processus 1	316	41	10	51	10	1
%		12,97	3,16	16,13	24,39	2,43
Processus 2	492	65	23	88	26	10
%		13,21	4,67	17,88	40,00	15,38
Processus 3	421	93	27	120	8	2
%		22,09	6,41	28,50	8,60	2,15
Processus 4	282	39	17	56	13	8
%		13,82	6,02	19,85	33,33	20,51
Processus 5	536	74	34	108	26	7
%		13,80	6,34	20,14	35,13	9,45
Összesen	2047	312	111	423	83	28
%	100%	15,24	5,42	20,66	26,60	8,97

A Bodrog megyéhez tartozó két tizedkerület 1215 személyneve közül 149 minden bizonnyal helynévi eredetű lehetett, a népnévi motivációjú nevekkel együtt számuk 218-at, azaz nagyjából a nevek 18%-át adja. Egy lényeges infor-

mációt ebből máris leszűrhetünk: a népességmozgás szempontjából Bács megye Bodrognál valamennyivel aktívabb terület volt.

Bodrog megye	**Összes név**	**Helynévből alakult**	**Délvidéki eredetű népnévből alakult**	**A kettő összesen**	**Más megyéből származók a helynévi nevek között**	**Délvidéki megyék a helynévi nevek között**
Processus 1	727	88	34	122	52	7
%		12,10	4,67	16,78	59,09	7,95
Processus 2	488	61	35	96	22	6
%		12,50	7,12	19,67	36,06	9,83
Összesen	1215	149	69	218	74	13
%		12,26	5,67	17,94	49,66	8, 72

Fontos megemlíteni, hogy a vizsgált tizedkerületek között a bevándorlók százalékbeli aránya szempontjából jelentős különbségek vannak. A Bács megyei, sorrendben első tizedkerületben, amely Fonó mezőváros környékét jelenti, például mindössze 12,97%-os (népnevekkel együtt 16,13%-os) arányt ér el a származásra utaló vezetéknevek aránya, míg a harmadik, az imént említett Fonótól keletre fekvő processusban ez az arány a legmagasabb értéket mutató 22,09% (28,5%). Bács megye maradék három kerületében az ilyen személynevek nagyjából egyenletes arányt, azaz 13 és 14% (18–20%) közötti értéket mutatnak.

Bodrog megye két tizedkerületében a helynévi eredetű személynevek súlya a fentebb már említettek szerint valamivel alacsonyabb: 12,1%, valamint 12,5%. Az ezen a területen elhelyezkedő települések a bevándorlás szempontjából tehát kevésbé voltak népszerűek, mint a bácsiak. E relatív „népszerűtlenség” problémájára logikus megoldásként kínálkozik az a feltételezés, hogy Bács megye a szomszédos, török által pusztított Valkó és Szerém megyék elmenekülő népességét nagyobb számban fogadhatta be, mint a távolabb fekvő Bodrog megyei falvak. Ha azonban azt is megnézzük, hogy a vezetéknevük alapján az adott településre bevándorlók honnan is érkeztek új lakóhelyükre, akkor meglepő dolgot tapasztalunk: a Temes, Pozsega, Valkó és Szerém megyékből bevándorlók aránya a két megyében csaknem teljesen ugyanolyan, valamivel kevesebb, mint az összes beköltöző 9%-a. Sőt: Bodrog megye településeinek helynévi eredetű személyneveiben az idegen megyéből származók aránya kétszerese a bácsi tizedkerületekben tapasztaltaknak.

Az a furcsa helyzet áll tehát elő, hogy Bodrog megye jobbágyi migrációja, amellett, hogy kisebb volumenű volt a Bács megyeinél, nem annyira belső vándorlást jelentett, hanem a terület más megyékből érkező jobbágyokat is aránylag nagy számban fogadott be. A déli, törökök által sújtott megyék (mint Temes, Valkó, Szerém, Pozsega, de a Drávántúli baranyai területek is) népessége ezek szerint nem csupán Bács megyét és annak is leginkább a déli részét részesítette előnyben új lakóhely keresésekor, hanem az északabbra fekvő bácsi falvakat és

Bodrog bizonyos körzeteit is. Mint majd látni fogjuk, a török elől menekülő népesség befogadásában nagy szerepet játszik két fejlett és népes mezővárosunk, Szond és Bodrog, illetve azok közvetlen környéke is.

Különösen érdekes a már említett bácsi harmadik processus helyzete. A bevándorlásra utaló vezetéknévtípusok kiugróan nagy aránya (22,09%) ellenére ugyanis mind az idegen megyékből (8,6%), mind pedig a négy déli megyéből (2,15%) származó népességük messze a legalacsonyabb a vizsgált hét tizedkerületben. Vajon mi lehet az oka ennek a furcsa helyzetnek? Véleményünk szerint a jelenség jól mutatja a népességmozgás egyik fontos törvényszerűségét: a tizedkerület, amely egy jelentős területű megye belső körzete volt, nem állt szomszédságban egyetlen más megyével sem, ezért az erre a területre költöző népesség legnagyobb részt Bács határmenti részeiről vándorolt ide, azaz a kerületet érintő népességmozgás nagyrészt a megye határain belül zajlott. Ez az eset remek példa arra, hogy a parasztság — egyes speciális eseteket leszámítva — legtöbbször valóban csupán kisebb távolságon belül költözködött.

Ehhez a gondolatsorhoz illeszkedik a Bács megyei második tizedkerület esete is. A más megyékből származó bevándorlók aránya ugyanis a másik négy bácsi processushoz képest itt a legmagasabb: 40%. A dolognak két oka is lehet. Egyrészt a kerület természetes központja az egész megye egyik legjelentősebb mezővárosa, Szond volt (jelentőségére lásd C. TÓTH 2004), amely a tágabb környékbeli jobbágyságra is komoly szívóerőt gyakorolhatott.

Másrészt a processus Bács megye északnyugati részén, annak Duna melletti kiszögellésében feküdt, ott, ahol négy megye, azaz Bács, Bodrog, Baranya és Valkó területe is néhány 10 kilométeren belül elérhető volt. Ebből a szempontból pedig a Duna sem jelenthette a migráció lényeges akadályát. Bár egy hasonló méretű folyó jelentősen gátolhatta a közlekedést és ezzel a népességmozgást is, a közelben lévő valkói Hagymás mezőváros környékén volt egy fontos átkelőhely, melyről már az Árpád-korban is szó esett, akárcsak a Szond melletti *Töl-rév*-ről. Nyilván a két átkelőhely valójában egy volt, amelyet a Duna két oldalán máshogyan neveztek. E mellett elképzelhető, hogy Szond környékén néhány további rév is működött, hiszen szó esik még egy bizonyos *Pok-rév* és az *Úr-rév* létezéséről is a későbbi mezőváros mellett (WEISZ 2006: 122, 176, 428). Ettől egy kicsit délre ráadásul volt még egy rév a Dunán, mégpedig az, amelyet a valószínűleg a Vajszka melletti geréci átkelőhelyhez kapcsolható „görög rév”-ként említ Anonymus (WEISZ 2006: 375). Ez a Duna jobb parti, ugyanitt elhelyezkedő *Disznó-rév* helynevünkkel lehet talán kapcsolatban. Ugyanígy, Baranya irányában is megoldható volt a Dunán keresztül történő közlekedés, amit a Bodrog mezőváros közelében, a baranyai oldalon fennmaradt és a tizedkerületünktől nagyjából 20 kilométerre található *Ó-rév* helynév igazolhat. Valószínűleg ez az átkelőhely lehetett az, amely az Árpád-korban a „bodrogi rév” néven szerepelt több alkalommal is az oklevelekben (WEISZ 2006: 360).

Ezt a stabil kapcsolatot a Duna túlsó felén fekvő megyékkel az is jól mutatja, hogy a Szondon és környékén a személynevekben szereplő 26 azonosított, de idegen megyében fekvő helység közül nyolc Valkóban, négy Baranyában, kettő Somogyban, egy-egy pedig Tolnában és Zalában feküdt. Valószínűleg Szond mezőváros fejlettségének is köszönhető volt, hogy az első tizedkerület települései és azon belül is a Szondtól délre fekvő Fonó mezőváros annak ellenére sem tudott nagyobb jelentőségre szert tenni, hogy elhelyezkedés szempontjából nagyjából hasonló helyzetben volt, mint szomszédja. Ahogyan az egy híján ugyanannyi településből álló két tizedkerületben a tizedet fizető háztartások száma szempontjából is több mint másfélszeres volt a különbség Szond környéke javára, úgy a két processus központjának tekinthető Szond (illetve az annak részét képező, de a forrásunkban külön településként szereplő Kisszond) és Fonó között is jelentős, a dézsmalajstrom alapján legalább négyszeres lakosságszámbeli eltérés mutatható ki. Szond térsége összességében tehát a Bács megye nyugati felébe bevándorló jobbágyság szemében vonzóbb letelepedési célpont lehetett, mint a szomszédos Fonó és környéke.

A Bács megyében fekvő öt tizedkerület közül a déli megyékből betelepülők aránya egyébként a negyedik processusban volt a legmagasabb, nagyjából az összes beköltöző ötödét tette ki. Ez sem véletlen, hiszen a kerület a Duna Szerém megyével szemközti oldalán, pontosabban a Pétervárraddal szemben fekvő Vásárosvárad tágabb környékén helyezkedett el. A kevés Szerém megyéből ismert bodrogi és bácsi adatunknak kereken fele, a nyolcból négy előzetes várakozásainknak megfelelően innen származik. Ugyanitt, azaz Pétervárradnál egyébként már az Árpád-korban is ismert rév volt, amely jól mutatja a Duna két partja közötti biztos átjárás lehetőségét (WEISZ 2006: 334).

A Bodrog megyében fekvő két tizedkerület abból a szempontból különlegesnek tekinthető a bácsi kerületekhez képest, hogy míg a helynévi eredetű vezetéknevek aránya — s ebből következőleg a megyét érintő migráció intenzitása — kisebb az imént említetteknél, addig az idegen megyékből a területre költözők aránya átlagát tekintve kétszerese a Bácsban tapasztaltaknak. E többlet legjelentősebb részét pedig főként a bodrogi első processus, azaz Bodrog mezőváros és környéke adja, csaknem 60%-os értékkel. Úgy tűnik, hogy az idegen megyéből jövők nagy száma főként a Baranya megyéből bevándorlóknak köszönhető. Sokatmondó adat, hogy a kerületbe más megyéből érkezőknek csaknem fele, 52-ből 25 a közvetlenül a Duna túlsó oldalán fekvő, nem túl távoli baranyai részekről érkezett, amely során a Dunán történő átkeléshez a már említett és közelben fekvő Ó-rév környéki átkelőhelyet vehették igénybe. Tény, hogy Bodrog mezőváros Szondhoz hasonló jelentőségű és népességű hely volt, de semmiképpen ne menjünk el szó nélkül amellett sem, hogy a bevándorlók egy része nem egyszerűen a közelben fekvő baranyai falvakból, hanem jelentős és néha távolabb fek-

vő mezővárosokból származott, mint például Kőszeg, Laskó vagy a Dráván túli, Valkó megyei Draszád oppidumok.

Az említett két mezővárosunk mellett számos olyan települést találunk még a két megyében, amely a bevándorlók körében igen népszerű volt, és így a helynévből képzett személynevet viselők lakosságon belüli aránya jócskán meghaladja az adott tizedkerületben máshol tapasztaltakat. A bácsi első processusban ilyen például Doroszló (28,57%) és Tarca (22,58%), a másodikban Keresztúr (35,29%), a harmadikban Kapucs (32%), a negyedikben Szajol (33,33%), Kisbács (28,57%) és Vásárosvárad (26,31%), az ötödikben pedig Szentlőrinc (27,27%) és Pécel (22,22%). Bodrogban többek között Nagyküllődöt (30,43%), Erdőalját (25%), illetve Apáti (35%) és Újfalu (20,83%) mezővárosokat érdemes még megemlíteni, utóbbit már csak azért is, mert százalékos adatunk kivételesen stabil, 120 nevet jelentő forrásbázison alapul.

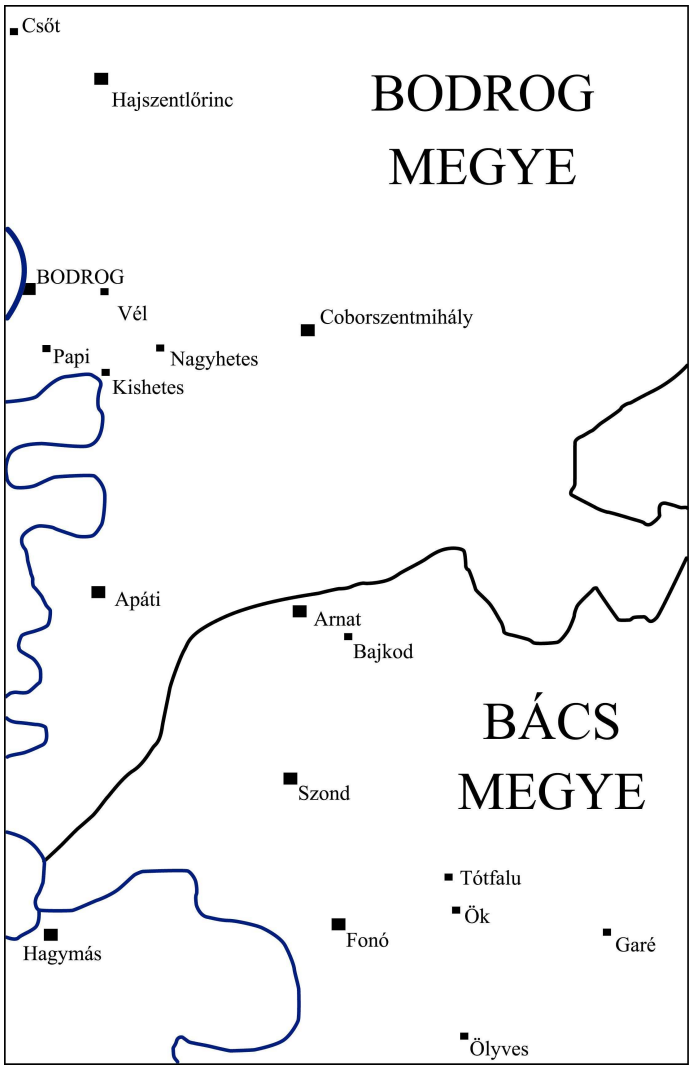
4. A két megyében fennmaradt névanyagban azonban néhány olyan nevet is lehet találni, melynek már maga a létezése is megkérdőjelezheti a helynévi eredetű személynévadás logikáját, és elbizonytalanítja a kutatót e nevek társadalomtörténeti felhasználhatóságát illetően. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy milyen megkülönböztető erővel rendelkezik az a személynév, amelyet nem az illető előző lakóhelyének nevéből, hanem az épp aktuális lakóhelyének nevéből képeztek? Azaz mennyire segít megkülönböztetni egy falu lakosát a falu nevéből képzett név, miközben az ebben kódolt, lakóhelyre vonatkozó információ gyakorlatilag a település teljes lakosságára igaz?

A kereken tucatnyi helyről fennmaradó, ebbe a típusba tartozó személyneveink a következők: a bácsi Ök faluban az *Ewky*, Bajkodban a *Baykody*, Báncsán a *Banchy*, Ölyvesen az *Elwesy*, Garéban a *Garey*, Boziáson a *Bozosy* és talán a *Bozay*, valamint Tótfaluban a *Totfalwy*. Bodrog megyében ugyanilyen példákat találunk Vélen *(Vely)*, Csőtön *(Cheothi)*, Papiban *(Papi)*, továbbá Nagy- és Kishetésen is *(Hethesj, Hethesi)*.

A fenti példákhoz illeszthetőnek tűnhet első látásra a Mónosfalván élő *Bartholomeus Monos* esete is. Mégis itt pontosan az ellenkező helyzet áll fenn, azaz nem a településnévből alakult a személynév, hanem éppen hogy Mónos Bertalan neve alapján keletkezett a *Monosfalva* elnevezés, több más *-falva, -háza, -vágása, -irtása* típusú helynevünkhöz hasonlóan. Ez egyébként abból is valószínűnek látszik, hogy a településen Bertalan az egyetlen tizedfizető. (Mindezekhez lásd az 1. térképet!)

Az aktuális lakóhely nevéből képzett személynév jelensége — bár igen ritka — nem ismeretlen a kutatás előtt, erre elég csak egyetlen közismert példát, mégpedig a Heves megyei Ivádot megemlíteni, ahol szinte mindenki az *Ivádi* nevet viselte. Az ilyen nevek kialakulásával kapcsolatosan felvethető, hogy itt tulajdonképpen arról van szó, hogy a faluból elköltöző és új lakóhelyén helynévi mo-

motivációjú személynevet kapó, majd később eredeti lakóhelyére visszatelepedő jobbágyok hozták magukkal vissza ezt a vezetéknevet. A feltevés azonban logikai szempontból kifogásolható, hiszen aligha van arra esély, hogy — főként a középkorban, amikor a vezetéknevek még korántsem voltak megszilárdulva, és akár többször is nevet válthatott valaki — a közösség ne látta volna el az illetőt új és jobb megkülönböztető erővel bíró vezetéknévvel (lásd ÁDÁM 1989: 212).

1. térkép. *Az aktuális lakóhely nevéből képzett személynevek felbukkanása Szond és Bodrog környékén.*

FÜLÖP LÁSZLÓ a Kaposmentén elhelyezkedő Fonóval kapcsolatosan szembesült ehhez hasonló esettel (1989, 1990: 22, 64). Az elpusztult, de 1715-ben újra-

telepített faluba szerinte a visszaköltözők hozták magukkal a *Fonai* vezetéknevet, amely így később dominánssá vált a helyi lakosság körében: ennek köszönhetően pedig az 1738 és 1900 között fennmaradó 1670 személynév közül nem kevesebb, mint 373 *Fonai* volt.

Véleményünk szerint azonban bácsi és bodrogi példáink kialakulásának egészen más tényező áll a hátterében, ez pedig a térséget érintő nagyarányú migráció, azaz a máshonnan betelepedők nagy száma volt. Első lépésként mindenképpen meg kell említeni, hogy az érintett falvak nem szétszórtan helyezkednek el a két megyében, hanem nagyjából, egy-két kivételt leszámítva két tömbbe rendeződve: Bodrog mezőváros mellett, valamint Szond és Fonó mezővárosok közelében.

Szintén sokatmondó információkkal gazdagodunk, ha az adott települések névanyagát vesszük vizsgálat alá. A helynévi eredetű személyneveknek a tizedjegyzékben megmutatkozó aránya ugyanis az érintett falvakban szinte mindig nagyobb, mint amit a megye vagy a tizedkerületek arányával kapcsolatosan tapasztaltunk. Ökön például a 22 személynévből 4 helynévi eredetű volt, míg ez az arány Bajkodban 32/7, Báncsán 105/27, Ölyvesen 4/2, Garén 21/7, Tótfaluban 5/1, Boziáson 6/2, Kishetésen 43/10, Csőtön 12/5, s csupán Vélen, Papiban és Nagyhetésen alacsonyabb annál.

A fentiek tükrében a helyzet eléggé egyértelműnek tűnik: a jelentős számú bevándorló jobbágyságot felszívó, a fenti mezővárosok által meghatározott környékeken olyan nagy lehetett a máshonnan beköltözők aránya, hogy a helyi népesség ezzel a névadási móddal igyekezett magát megkülönböztetni a nem helyi származású, beköltözött egyénektől. A vezetéknévnek tehát első látásra talán különös módon mégiscsak volt megfelelő identifikáló ereje.

Bár az imént még arra a megállapításra jutottunk, hogy Fonó Szondhoz képest kevésbé jelentős befogadóhelye volt a bevándorló jobbágyságnak, térképünk alapján mégiscsak azzal szembesülünk, hogy az említett települések egy része nem Bodrog, hanem inkább Fonó szomszédságában helyezkedik el. Az ellentmondás azonban csak látszólagos. A Fonó környéki területen ugyanis a beköltözők általában nem szórtan telepedtek le nagyobb számban, hanem csak néhány településen, így Ökön, Tótfaluban, Ölyvesen, illetve Garén. Úgy is mondhatnánk, hogy a beköltözők az új lakóhely kiválasztásakor jobban preferálták e falvakat a többinél.

5. Azt, hogy a térség jobbágyságának migrációja milyen irányban is zajlott pontosan, azaz a népességmozgásban milyen tendenciák érvényesültek, jól áttekinthető az alábbi táblázatok alapján, melyek azt mutatják, hogy az egyes megyékből hány beköltözőre van adatunk a tizedjegyzék falvaiban. Melyek azok a főbb következtetések, amelyek ezen megyék kapcsolatát jellemzik?

Származási hely (megye)	Beköltözők száma (fő)	%
Baranya	26	37,68
Bács	20	28,98
Valkó	10	14,49
Somogy	4	5,79
Tolna	3	4,34
Temes	2	2,89
Csongrád	2	2,89
Szerém	1	1,44
Zala	1	1,44

1. ábra. *A Bodrog megyébe költöző jobbágyok származási helyei az azonosított helynevek alapján.*

Származási hely (megye)	Beköltözők száma (fő)	%
Valkó	19	25,33
Baranya	18	24,00
Bodrog	18	24,00
Szerém	7	9,33
Csanád	3	4,00
Csongrád	3	4,00
Somogy	3	4,00
Pozsega	2	2,66
Tolna	1	1,33
Zala	1	1,33

2. ábra. *A Bács megyébe költöző jobbágyok származási helyei az azonosított helynevek alapján.*

1. Bács és Bodrog megye között állandó és aránylag intenzívnek tűnő migráció valósult meg, azaz nagyjából egyenlő mértékben telepedett át a népesség egyik megyéből a másikba.

2. Mind Bodrog, mind Bács esetében a népességet felszívó erő főként dél, illetve nyugat felé érvényesült, a Duna jobb partján elhelyezkedő baranyai területek irányába.

3. Figyelemre méltó, hogy észak felől (az élénk Bodrog–Bács kapcsolattól eltekintve) milyen jelentéktelen volt az érintett megyékbe történő betelepedés. Igaz ez a néhány adattal bíró Csanád és Csongrád megyére, de főleg Pestre és Soltra, amely megyékből történő beköltözésre vonatkozóan egyetlen személynevünk sem maradt fenn a tizedjegyzék általunk vizsgált anyagában.

4. Bodrog és Bács nagyjából hasonló területekről fogadott be telepeseket. A mutatkozó árnyalatnyi különbség főként a két megye földrajzi elhelyezkedésének köszönhető: Bács megyébe több délvidéki és kevesebb baranyai származású egyén költözött, míg Bodrogra ennek éppen az ellenkezője volt igaz.

Elemzett névanyagunk alapján arra a módszertani jellegű kérdésre is megpróbálunk választ keresni, hogy a személynevet mikor képezték megye-, terület-

vagy víznévből, és mikor alakult át maga a településnév *-i* képzővel vagy puszta helynév formájában vezetéknévvé. A nyelvészek körében ugyanis elterjedt az a feltételezés, hogy a dolog összefügg az előző és az új lakóhely közötti távolsággal: azaz, ha az adott települést jól ismerték, mivel az nem feküdt túl távol az új lakóhelytől, esetleg országosan is ismert hely, *civitas* vagy püspöki székhely volt, akkor az illetőt annak pontos nevével megnevezve is információtartalommal bírt a vezetéknév a közösség számára, ellenben ha egy távolabbi és jelentéktelen településről volt szó, akkor nem volt értelme pontosan megnevezni, hiszen a falubeliek számára a hely ismeretlensége miatt ez teljességgel lényegtelen információ volt. Ilyenkor került sor a kevésbé precíz, általában terület és megye nevéből képzett személynevek alkalmazására.

E nevek közül mind a két megyében felbukkan a *Somogyi* és a *Zalai* vezetéknév. Bácsban ezek mellett a *Sárközi, Pozsgai, Felföldi, Szávai, Tiszai* és a *Moldvai,* míg Bodrogban a *Temes* (puszta helynévként) sorolható abba a kategóriába, amely a fenti logikának megfelel. Az *Erdélyi* vezetéknév — ami szintén mindkét megyében felbukkan — is beleillik a sorba, bár e névvel kapcsolatosan a közszói eredet lehetősége is felmerült már (PAPP 1960).

Megválaszolandó kérdéseket vet fel ugyanakkor az ilyen típusú elnevezés akkor, ha a személynév alapjául szolgáló megyenév a közelben lévő, esetleg konkrétan a szomszédos megyékre vonatkozik. Ilyen például a *Baranya(i)* Bodrogban, de a közvetlenül nem határos Bácsban is, ahová egyébként a fenti táblázatok alapján nagy számban érkeztek baranyaiak, s így a két megye kapcsolatát alapvetően szorosnak lehet nevezni.

Ezzel a névvel összefüggésben két tényezőt kell megemlíteni. Az egyik az, hogy Baranya a vizsgált két megyénél jóval sűrűbb településhálózattal rendelkező terület volt, azaz a falvak nagy száma miatt a kis távolság ellenére is lehetett számos, a névadó közösség számára teljesen ismeretlen származási hely, ami pedig könnyen eredményezhette a névadás ilyen módját. A másik fontos tényező pedig az, hogy a fentebb már kifejtett, dunai átkelőhelyekkel kapcsolatos gondolatsornak megfelelően, a Duna átkelőhelyet nélkülöző folyószakaszának közelében fekvő bácsi vagy bodrogi települések lakói számára a túlpart a kis távolság ellenére is ismeretlen terület lehetett, oda csak nagyobb kerülővel, a révhelyek felkeresésével lehetett eljutni. Ez megfelelő magyarázatot nyújt a *Szerémi* (Bácsban) és a *Valka(i)* (mindkét megyében) elnevezések létezésére is. Bár hozzá kell tennünk, hogy utóbbi esetben nem lehet tudni, hogy valóban a megye nevéről avagy magáról Valkóvár településről szolgáltat-e az adott személynév információt a számunkra.

Ami a településnévből képzett személyneveket illeti, úgy tűnik, hogy előfordulásuk szintén megerősíti a fenti névadási logika létezését. A legtöbb esetben ugyanis a származási- és a lakóhely közötti távolság nem több mint 60–80 km, sőt sokkal inkább az a jellemző, hogy csupán néhány 10 km-t tesz ki. Hogy pár

példát is említsünk, a bácsi Batatótfalu személynevei alapján a származási helyek a következők voltak: Büdiszentmiklós – 15 km, Garé – 16 km, Csika – 25 km, illetve Kassa (puszta helynévként); Erdőmegyen: Csika – 19 km, Hernye – 28 km és Pest (nyilván az ugyanebben a megyében elhelyezkedő mezővárosról lehet szó) – 44 km; Bajkodon: Telek – 18 km, Rég – 27 km, Báta – 62 km, Bocsár – 88 km, illetve ide tartozik még a *Felföldi* és a kétes lokalizálású, esetleg apanévi eredetű *Ferenci* vezetéknév (RMCsSz. 361–2); a bodrogi Kisküllődön: Csőt – 5 km, Udvard – 6 km, Szőlős – 7 km, Sár – 8 km; Geszten: Halmos – 15 km, Dál – 38 km és Csepes – 58 km.

Ennyi példa felsorolása alapján is érzékelhető, hogy az ilyen típusú elnevezések mögött valóban aránylag közelebb, a jobbágyság számára „belátható" távolságon belül elhelyezkedő településeket kell keresnünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy az azonosított származási helyek között nem találunk olyanokat, amelyek mintegy a szabályt erősítő kivételként is értékelhetők. Természetesen alábbi adatainkkal kapcsolatosan is úgy jártunk el, hogy a lehető legközelebb fekvő valószínű származási helyet vettük csak figyelembe. A nagy távolság ilyen esetekben ezért is igazán figyelemre méltó. Ilyen, igen távol eső, kibocsátó település volt például az egyik falkomári jobbágy nevében szereplő, valószínűleg a már említett somogyi Szőcsénnyel azonos *Zechen* (165 km), a Császlón felbukkanó Dóc (128 km), a Vízmellékiszákán szereplő Paks (101 km), a Csőtön talált Kamanc (105 km) vagy a bodrogi Gergelyiben szintén Paks (111 km).

Ha ennél is távolabbi helyekről van szó, akkor azok bizonyosan országosan ismert városok voltak, így például a vizsgált tizedjegyzékben Buda (puszta helynévi és *-i* képzős formában is), Szeged, valamint Kassa. Erre egyébként jó analógiaként szolgál a középkori Zemplén vármegye és szűkebb környékének mezővárosaiban fennmaradt személynévanyag is (GULYÁS 2007), amelyből nagyjából ugyanezt a következtetést lehet leszűrni. Az Újhely, Patak, Tállya, Tolcsva, Gönc, Lelesz, Szikszó és Újlak mezővárosokban gyűjtött középkori helynévi eredetű vezetéknevek a következő, távolabb fekvő településneveket takarják: Buda (puszta helynévként), Várad, Pest, Kassa, Ungvár és Vác, illetve a megyenevek közül a Sáros és a Szerém (*Zeremi* formában). Látható, hogy a lista ugyanazt a jelenséget mutatja, mint amit Bács és Bodrog megyei anyagunk vizsgálata során is tapasztaltunk: az érintett területtől messzebb elhelyezkedő névadó városok általában országosan is jól ismert kereskedővárosok vagy egyházi központok voltak.

Az egyes falvakban és mezővárosokban azonosított származási helyek arra is alkalmasak, hogy a vonzáskörzetükre — vagyis ebben az esetben a jobbágyságra gyakorolt „szívóhatás" távolságára — vonatkozó következtetéseket vonjunk le belőlük. Ha megnézzük az egyes településekre bevándorlók eredeti lakhelyének távolságát, és ezeket átlagoljuk, akkor — minden hibalehetőséggel együtt — egyfajta, az említett vonzáskörzetet jellemző számszerű adatot kaphatunk. Ter-

mészetesen ebből a vizsgálatból a tájegység- és ehhez hasonló elnevezéseket ki kell, hogy vegyük, tehát csak a konkrétan megemlített helynevek használhatók fel ebben az eljárásban.

Elsőként nézzünk néhány falutelepülést! Bácsból Börcsök-Hörcsök esetében ez az érték 39,3 km, Falkomáron 65,2 km, Császlón 42 km, Mindszenten 25 km, a bodrogi Répásszentkirályon 61,5 km, Nagyhetésen pedig 35 km. Jellemzőbb lehet a fentieknél a Bács megyei Báncsa eredménye, ugyanis szerencsés módon innen tíz olyan adatunk is van, amely távolságra utal. Ezek alapján a település vonzáskörzete 20,5 km volt. A Bodrog megyében található 12 ilyen személynévi adatot szolgáltató Tótfalu ugyanakkor 28,5 km-es vonzáskörzettel rendelkezett e módszer eredménye alapján.

Most vessük össze ezeket néhány mezőváros adataival! Bodrog mezővárosnál, ahol 15 azonosított helynévi eredetű személynévvel találkoztunk, ez az érték 29,1 km, a 6 hasonló adattal bíró Apáti mezővárosnál pedig 26,5 km. Összevethetjük még — az értékek megerősítése érdekében — ezeket az eredményeket a zempléni Patak mezőváros hasonló adataival is. Az összesen 10, személynévben szereplő adatot átlagolva ott 22,6 km-es vonzáskörzetet kapunk.

Feltűnő, hogy a mezővárosokkal kapcsolatosan nyert adatok egyáltalán nem tükrözik azt a falvakkal szembeni fölényt, amely a mezővárosok kiemelkedő gazdasági és társadalmi szerepe alapján méltán elvárható lenne. Ennek oka pedig az lehet, hogy a mezővárosokkal kapcsolatos adatok kissé torzítanak. Közvetlen környékükön ugyanis általában szinte nincs is olyan falu, ahonnan legalább egy beköltözővel ne találkoznánk a lakosaik között, azaz az átlagot a mezőváros közelében található településekről beköltözők húzzák le ilyen mértékben. Ráadásul a falvakkal kapcsolatos személyneveink általában jóval kisebb számban maradtak csak fenn, s így egy-egy távolabbi származást mutató személynév — amelyből egyébként a mezővárosokban is több előfordul — nagymértékben fölfelé módosítja ezt az értéket.

Mégis, ha a nagyjából legalább 10 azonosítható származási helyre vonatkozó adattal rendelkező településeinket — Báncsát, Tótfalut, Bodrogot és idegenként a zempléni Patakot — vesszük csak figyelembe, akkor megállapítható, hogy a jobbágyok általában csupán 20–30 km-es távolságon belül költözködtek. Ezt az értéket persze növelheti, ha valamely speciális természetföldrajzi tényező, gazdasági-társadalmi jellegzetesség vagy — mint a mi helyzetünkben a Délvidéken tapasztalható háborús pusztítások — intenzív, a térséget érintő katonai tevékenység figyelhető meg.

Összességében a fenti gondolatsor alapján megállapítható, hogy a helynévből képzett vezetéknevek és alapvetően a személynevek történettudományi felhasználása csak akkor vezethet megbízható eredményre, ha nem csupán kiragadott példák alapján próbálunk általánosító jellegű következtetéseket levonni a segítségükkel, hanem lehetőség szerint minél nagyobb számú adatot veszünk statisz-

tikai módszerek alkalmazásával vizsgálat alá, és ezeket következetesen, szigorúan meghatározott metodika segítségével próbáljuk meg elemezni.

Irodalom

ÁDÁM IMRE (1989), Földrajzi nevekre utaló vezetéknevek Szabolcs megyében a 16. században. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 212–4.

BARABÁS JENŐ (1981), Tájszemlélet és az etnikai kép tükröződése a 16. századi személynevekben. In: *Név és társadalom.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 41–2.

BARABÁS JENŐ (1993), A településnevekből képzett családnevek történeti hátteréhez. *NÉ* 15: 31–3.

BÁRCZI GÉZA (1956), A magyar személynevek 16. századi történetéhez. *MNy.* 52: 144–57.

BENDA KÁLMÁN (1970), A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 193–6.

BURA LÁSZLÓ (1997), Név — etnikum — származási hely. Szatmárnémeti 1610–1852 közötti diáknevei alapján. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. sz. Bp. I, 59–63.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DL. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár.

ENGEL PÁL (1995), Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle* 37: 353–65.

ENGEL PÁL (2000), A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134: 267–321.

ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.

ENGEL PÁL–FEHÉRTÓI KATALIN (1996), Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei. *MNy.* 92: 242–6.

FEHÉRTÓI KATALIN (1968), Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga. *MNy.* 64: 317–31.

FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* NytudÉrt. 68. sz. Bp.

FEHÉRTÓI KATALIN (1973, 1975), Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül. *MNy.* 69: 197–203; 71: 113–7.

FEHÉRTÓI KATALIN (1976), A XIV–XV. századi jobbágynevekről. *MNy.* 72: 472–6.

FENYVESI LÁSZLÓ (1989), Kecskemét adózó férfinépességének személynevei (1546–1562). *MNy.* 85: 69–82.

FÜLÖP LÁSZLÓ (1989), A Fonai vezetéknév Fonóban. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS– ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 228–30.

FÜLÖP LÁSZLÓ (1990), *A Somogy megyei Vízmente személynevei 1722–1900.* MND. 86. sz. Bp.

GECSÉNYI LAJOS (1976), Győr városa 1526 után. *Arrabona* 18: 195–221.

B. GERGELY PIROSKA (1981), *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata.* NytudÉrt. 108. sz. Bp.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2007), Mezővárosi személynevek a középkori Északkelet-Magyarországról. *MNyj.* 45: 151–87.

GYIVICSÁN ANNA (2008), Migráció és névadás. Kiskőrös és Csömör szlovák családnevei. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 361–9.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 196–200.

JUHÁSZ DEZSŐ (1997), Tájnevek régi családneveinkben. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR– ZAICZ GÁBOR. Bp. 176–81.

KÁLMÁN BÉLA (1961), XVI. századi jobbágyneveinkhez. *MNyj.* 7: 23–43.

KÁLMÁN BÉLA (1975), Puszta helynevek családnévként. *MNy.* 71: 453–6.

KUBINYI ANDRÁS (1972), Parasztok fővárosba költözése a középkor végén. *Tanulmányok Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 3: 13–45.

KUBINYI ANDRÁS (1973), Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541–ig). In: *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Szerk. GEREVICH LÁSZLÓ. Bp. 9–240.

LÉVAI BÉLA (1976), Puszta helynév vagy családnév? *MNy.* 72: 476–7.

MAKSAY FERENC (1960), A családnevek kialakulásához. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 169–71.

OROSZ BÉLA (1973), Nyíregyháza 18. századbeli betelepedése a családnevek tükrében. *MNyj.* 19: 81–8.

ÖRDÖG FERENC (1982), A puszta helynévből képzett családnevek történetéhez. *Nyr.* 106: 484–6.

ÖRDÖG FERENC (1997), Helynevekből keletkezett családnevek *-i* képzővel és anélkül. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. sz. Bp. I, 77–83.

PAPP LÁSZLÓ (1960), Az *Erdei ~ Erdey* családnevek kérdéséhez. *MNy.* 56: 253–5.

RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Bp., 1993.

SZABÓ ISTVÁN (1954), *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* MNyTK. 86. sz. Bp.

SZABÓ LÁSZLÓ (1993, 1994), Földrajzi nevekből képzett családnevek az Őrségben. *NÉ.* 15: 284–8; 16: 70–9.

SZÉKELY GYÖRGY (1970), Személynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 201–8.

C. TÓTH NORBERT (2004), Szond. Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban. In: *„Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOVÁCS GYULA. Bp. 589–600.

VARGA JÓZSEFNÉ (2003), Zalaiak a Rábaközben. *NÉ*. 25: 134–42.

VIRÁG GÁBOR (1997), Családnév és telepítéstörténet. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. sz. Bp. I, 123–7.

VÖRÖS FERENC (2010), *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása.* MNyTK. 235. sz. Bp.

WEISZ BOGLÁRKA (2006), *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon. Történeti áttekintés, adattár.* PhD-értekezés. Kézirat. Szeged.

Bölcskei Andrea

Törzs- és népnévi helynevek a Brit-szigeteken

1. A dolgozat tárgya; fogalmak, források

A törzs- és népnévi helynevek kutatása bármely régió esetében, szélesebb perspektívából, végső soron a történelem és a névtudomány viszonyának vizsgálata: a kutató arra keresi a választ, hogy az adott területre beköltöző, letelepedő népcsoportok egykori elhelyezkedéséről, belső migrációjáról mennyiben ad(hat) hiteles képet a fennmaradó helynévanyag. A Brit-szigetek írott történeti források által is adatolt népmozgásait összevetve a törzsekre, népcsoportokra utaló helynevek vallomásával elmondható, hogy a jelenkori helynévállomány, ha nem is minden mozzanatra kiterjedő, de meglehetősen pontos és részletező képet fest a szigetcsoport történelem során többször változó népességének etnikai összetételéről, térbeli megoszlásáról.[1] Az alábbiakban ezt a megállapítást kívánjuk igazolni.

A Brit-szigetek területén a történelem során megtelepedő egyes törzsek neveit különféle írott források is megőrizték számunkra. Az okleveleken túl a kutatók egyik fontos forrása a „Tribal Hidage" című területfelmérés (7. és 9. század közepe között/11. sz.), amely számos, főként az egykori Mercia királyságban élő kisebb törzs nevéről és területi elhelyezkedéséről nyújt információt a benépesített törzsi földterület *hide*-okban[2] megadott nagyságának számbavételén keresztül (CAMERON 1969: 50, 73, REANEY 1960: 100, ASE. 455–6). BEDA VENERABILIS „Historia ecclesiastica gentis Anglorum" (VENERABLE BEDE, „Ecclesiastical History of the English Nation", 731 k.) című egyháztörténeti munkája ugyan latin nyelvű, de szép számban tartalmaz óangol hely- és népnévi szórványokat: Bedától származik az 5. század második felében érkező hódítók szász, angol és jüt népcsoportokra való felosztása, amit aztán a későbbi történetírók átvettek (ASE. 57–9). Angol szakirodalmi munkák sokat idézik a késő 9. században, Nagy Alfréd uralkodása alatt Wessexben megkezdett, az angolszász korszak történetét évkönyv formájában elbeszélő krónika („Anglo-Saxon Chronicle"; 9. sz.–1154) más-más kolostorban korszerűsített, fennmaradt példányainak hely-

[1] Az egy helyen élő, (részben) azonos származású, azonos nyelvű és kultúrájú kisebb-nagyobb embercsoportok megjelölésére a *törzs, nép, népcsoport* kifejezéseket a dolgozat szövegében az idézett szakirodalmi szerzők ítéletét követve alkalmazzuk.

[2] Főként az angolszász időszakban használt régi földmértékegység: 1 *hide* kb. 48 hektár.

névanyagát (ASE. 35–6). A Hódító Vilmos rendeletére végrehajtott, a mai Anglia területét érintő birtokösszeírás és vagyonfelmérés adatait felsoroló, francia írnokok által készített „Domesday Book" („Ítéletnapi könyv", 1086) 13 418 helynevet, közöttük népnévi helyneveket tartalmaz (ASE. 143–4). E munkák lehetővé teszik, hogy a kutatók a helynevek korai formáját tanulmányozzák, így etimológiai magyarázataikat, törzs- és népnevekre vonatkozó következtetéseiket szilárd alapokra építsék (CAMERON 1969: 17–26, MATTHEWS 1972: 34–5, STEWART 1975: 256).

2. Törzsek, népek és népcsoportok a Brit-szigeteken a normann uralom végéig (1154-ig)

A Brit-szigetek és Európa korai lakosságának kapcsolata az archeológia és a genetika tanúsága szerint igen sajátos: míg egyes népcsoportok kisebb-nagyobb számban ténylegesen betelepültek a kontinensről a szigetcsoportra új civilizációt hozva magukkal, addig más esetekben inkább egy adott európai néphez köthető kultúra bizonyos elemeinek a szigetek lakosai által történő átvételével magyarázható, migrációval kevéssé kísért műveltségváltásról lehetett szó. A kezdetekről töredékes ismeretekkel rendelkezünk. A szigeteken a régészek i. e. 250 000 környékéről származó kőeszközöket találtak; az i. e. 50 000–i. e. 5000 közötti időszak kapcsán pedig vadászó-gyűjtögető életmódot folytató népesség nyomaira bukkantak. A későbbiekben egy, az i. e. 3000 körül beköltöző, egyre inkább letelepedett életmódot folytató népcsoport a Brit-sziget délnyugati részét, valamint az Ír-sziget területét szállta meg; míg i. e. 2400 körül egy másik, a fémmegmunkálásban is járatos nép (az ún. „the Beaker people": a harang alakú edények népe) egyik társadalmi rétege a délkeleti vidéken telepedett meg. A középeurópai eredetű kelták i. e. 700 környékén több hullámban érkeztek a szigetekre. A korábbi őslakosokat a mai Wales, Skócia és Írország hegyvidéki területére szorítva vissza elsősorban a Brit-sziget mezőgazdasági tevékenységre különösen alkalmas alföldi részeit vették birtokba, s a törzsi szerveződés nyújtotta keretek között élték mindennapjaikat. A római megszállás i. sz. 43 és 410 között lényegében a mai Anglia területére terjedt ki, nem járt újabb népcsoportok beköltözésével, inkább a kulturális hatás (pl. az írni-olvasni tudás, a városi életmód terjedése) volt jelentős.

Az 5. század közepétől a gazdaságilag fejlett egykori római provincia, Britannia germán törzsek heves támadásainak volt kitéve, egyes törzsek az 5–6. század során be is költöztek a szigetre: az eredendően a ma Dániához tartozó Jütland-félszigeten élő jütök a mai Kent, Hampshire és a Wight-sziget területén; a mai Németország északi vidékéről származó angolok a Brit-sziget keleti partvidékén és a mai Közép-Anglia északi részén; a mai Németország északnyugati területéről elvándorló szászok pedig a Temze torkolatától kiindulva a jütök és az angolok által elfoglalt területek között nyugat felé terjeszkedve telepedtek le.

Kisebb számban a Fríz-szigetekről és az Északi-tenger délkeleti partvidékéről érkező frízek; illetve a Rajna-vidékről és Gallia északi részéről származó frankok is részt vehettek az invázióban. Az angolszász hódítók a 7–8. század során az egyébként számbeli többségben lévő, de a megszállók ellen összefogni képtelen brit kelta őslakosokat rabszolgákká tették, maguk közé olvasztották, illetve a mai Wales, Cornwall és a skót alföld területére szorították vissza; maguk pedig számos, kisebb-nagyobb jelentőségű királyságot hoztak létre a szigeten.

A 8. század közepétől a mai Dánia és Norvégia területéről érkező vikingek portyázó rablóhadjárataik során egyre gyakrabban törtek be a Brit- és az Ír-szigetre. A 9. századra, kihasználva az angolszász és ír királyságok belső viszályait, a vikingek meghódították a Brit-sziget délkeleti, középső és északi részét (vö. Danelaw: az a terület, ahol a hódító dánok által meghonosított törvények voltak érvényben, főként a mai Anglia délkeleti és középső része); valamint az Ír-sziget keleti, délkeleti és délnyugati partvidékét. A mai Anglia déli-délnyugati és északi területe angolszász királyok uralma alatt maradt; Írország középső vidéke, Wales és Skócia legnagyobb (piktek, skótok és britek lakta) része pedig a kelta kultúra jegyében fejlődött tovább. A Brit-szigetek lakói — felismerve, hogy a vikingek kereskedelmi kapcsolatai jelentős gazdasági fellendülést eredményeznek a területen — megtanultak együtt élni a helyi királyokat hűbérurukként elfogadó skandináv betelepülőkkel. Hitvalló Edward király (1042–1066) halála után rövid ideig a nagy politikai befolyással bíró Godwinson angolszász nemesi családból való, ám Harald Sigurdsson, a norvég király által is megkérdőjelezett hatalmú II. Harold uralkodott, tőle az angol trónt Hódító Vilmos, Normandia hercege szerezte meg (1066: hastingsi csata), aki az őt nem támogató angolszász földesurak kisajátított birtokait szövetségeseinek, a szigeten letelepedő normann nemeseknek adományozta (CHEL. 153–79, 184–90, MCDOWALL 1996: 3–28, SZÁNTÓ 1986: 5–52).

3. A Brit-szigeteken élő korai népekre és népcsoportokra utaló helynevek

Az alábbiakban a Brit-szigetekre betelepülő törzsekre, népekre, népcsoportokra utaló helyneveket keletkezésük időrendjében tárgyaljuk: elsőként a brit kelta törzsek emlékét őrző, különféle denotátumtípusokra vonatkozó neveket mutatjuk be, majd az angolszász hódításban részt vevő népcsoportok neveiből származtatható terület- és településnevek típusait jellemezzük, ezután a skandináv, végül pedig a normann betelepülőkre mutató helynevek sajátosságait tekintjük át.

3.1. A brit kelta törzsekre utaló helynevek

A Brit-szigetek legkorábbi népcsoportja, amelyre valamiféle utalás történik a ma is használatos helynévállományban a brit kelta. A brit kelta törzsek neveit ugyan nem őrizték meg számunkra a helynevek, ám bizonyos — egyébiránt óangol, illetve óskandináv eredetű — összetett földrajzi nevek első névrészei kétségkívül az egykori őslakosság emlékét őrzik. E helynevek egyik csoportjában az

óang. *Walh, Wealh* eredendően 'brit', később 'idegen; kelta, különösen walesi; (rab)szolga' jelentésű szó; más részében az óang. *Brettas,* illetve óészaki megfelelője, a *Bretar* 'britek' kifejezés többes genitivusa (vö. óang. *Wala;* illetve óang. *Bretta,* óé. *Breta*) vonatkoztatható a brit kelta őslakosokra (CAMERON 1969: 42–3, REANEY 1960: 83–5). Egyes helynevek településformára vonatkozó földrajzi köznévi utótagjuk révén egykor britek által lakott helységekre mutatnak, pl. *Walcot* ('a walesiek/szolgák lakja', Brk, Li, Np, O, Sa, W, Wa;[3] DEPN. 491), *Walcote* ('a walesiek/szolgák lakja', Le; DEPN. 491), *Walcott* ('a walesiek/szolgák lakja', Nf, Wo; DEPN. 491), *Wallington* ('a walesiek települése', Brk, Ha, Sr; DEPN. 493), *Walton* ('a britek/brit szolgák települése', Chs, Db, Ess, K, La, Le, Sf, Sr, St, Sx, YN, YW; DEPN. 494–5), *Walworth* ('a britek tanyája', Du, Sr; DEPN. 495), *Bretby* ('a britek falva', Db; DEPN. 63), *Birkby* ('a britek falva', Cu, YN, YW; DEPN. 45); más elnevezések eredetileg britekhez tartozó természeti objektumokra utaltak (s legfeljebb másodlagosan lettek településnevekké), pl. *Walbrook* ('a walesiek/szolgák patakja', Mx; DEPN. 491), *Walburn* ('a walesiek/szolgák patakja', YN; DEPN. 491), (*Saffron, King's* és *St. Paul's*) *Walden* ('a britek völgye', Ess, Hrt, YN; DEPN. 492), *Wallasey* ('a walesiek szigete', Chs; DEPN. 493), *Walpole* ('a walesiek tava', Sf; DEPN. 494), *Walmer* ('a walesiek tava', K; DEPN. 493), *Briscoe* ('a britek erdeje', Cu; DEPN. 66).[4] A helynevekkel jelölt denotátumok földrajzi elosztása azt mutatja, hogy míg az óang. *Walh, Wealh* népnév használatos volt egész Anglia területén (a névrész különösen gyakori a déli és a középső területeken lévő földrajzi objektumok nevében), addig az óé. *Bretar* népnév a Danelaw területének északi részen élhetett (legdélebbi példája derbyshire-i településnévben jelentkezik).

Ezek a névformák jól mutatják, hogy az angolszász törzsek nem pusztították ki a brit kelta őslakosokat, hanem velük együtt, egymás mellett éltek; bizonyos

[3] Az angol helységnevek kapcsán a DEPN. rövidítéseit átvéve feltüntetjük, hogy az adott jelentésű név által jelölt földrajzi objektum ma melyik megyében található. Az alkalmazott megyenév-rövidítések a következők: Bd = Bedfordshire, Bk = Buckinghamshire, Brk = Berkshire, Ca = Cambridgeshire, Chs = Cheshire, Co = Cornwall, Cu = Cumbria, D = Devonshire, Db = Derbyshire, Do = Dorset, Du = Durham, Ess = Essex, Gl = Gloucestershire, Ha = Hampshire, He = Herefordshire, Hrt = Hertfordshire, Hu = Huntingdonshire, K = Kent, La = Lancashire, Le = Leicestershire, Li = Lincolnshire, Mx = Middlesex, Nb = Northumberland, Nf = Norfolk, Np = Northamptonshire, Nt = Nottinghamshire, O = Oxfordshire, Ru = Rutland, Sa = Shropshire, Sf = Suffolk, So = Somerset, Sr = Surrey, St = Staffordshire, Sx = Sussex, W = Wiltshire, Wa = Warwickshire, We = Westmorland, Wo = Worcestershire, YE = East Yorkshire, YN = North Yorkshire, YW = West Yorkshire.

[4] Megjegyzendő azonban, hogy a *Wal-* kezdetű helynevek egy része nem az óang. *Walh, Wealh* népnévre, hanem az óang. *w(e)ald* 'erdő' (pl. *Walton,* Bk, Le, Li, Np, Sa, So; *Walgrave,* Np; *Waltham,* K, Li; DEPN. 491–5), az óang. *w(e)all* 'fal' (pl. *Walby,* Cu; *Walsoken,* Nf; *Walton,* Cu, O; *[West] Walton,* Nf; *Walpole [St Peter* és *St Andrew],* Nf; *Walwick,* Nb; DEPN. 491–5) és az óang. *wælle* 'forrás' (pl. *Walford,* He, Sa; *Walhampton,* Ha; *[Nether* és *Over] Wallop,* Ha; DEPN. 492–3, 504) szavak valamelyikére vezethető vissza.

helyneveket (főként folyó-, hegy- és erdőneveket) át is vettek tőlük, melyek egy része ma is élő földrajzi név (STEWART 1975: 249–59), pl. *Avon* (< óbr. *Abonā* 'folyó', W, Ha; D; W, So, Gl; Np, Le, Wa, Gl, Wo; DEPN. 19–20), *Exe* (< br. *Iscā* 'víz', So, D; DEPN. 171), *Thames* (< br. *Tamesas* 'sötét folyó'; DEPN. 464), *Barr Beacon* (vö. ók. *barro-* 'hegy', St; DEPN. 28, *Great Barr* a.), *Pen Hill* (vö. br. *pen* 'hegy', So; DEPN. 361, *pen* a.). Az óészaki eredetű (tehát a 9–11. századból származó), cumbriai, yorkshire-i, derbyshire-i hely(ség)eket jelölő fenti nevek *(Bretby, Birkby, Briscoe)* azonban nem kizárólag annak az emlékét őrizhetik, hogy a területen a viking hódításokig folyamatosan éltek britek, hanem mutathatnak az angolszászok által az északnyugati területekre űzött őslakosok későbbi visszatelepedésének lehetőségére is: az óé. *Bretar* 'britek' népnév jelentkezése egyes földrajzi nevekben éppen arra utal, hogy a brit lakosok jelenléte az etnikailag egyébként igen vegyes összetételű észak-angliai területen a korszakban egyedi, sajátos jellegzetessége lehetett bizonyos helyeknek, településeknek (CAMERON 1969: 42–3, REANEY 1960: 83–5).

Északnyugat-Anglia egyik megyéje ma a *Cumbria* nevet viseli. E név szintén az egykor itt élő britekkel hozható összefüggésbe: töve, a *Cumbra* népnév a walesi *Cymry* 'a walesiek' népnév származéka, amely eredetileg nemcsak a Walesben élőkre, hanem valamennyi brit kelta nyelvet beszélőre vonatkozott. A *Cumbria ~ Cumberland* ('a cumbriaiak, azaz a britek földje; DEPN. 136, FNESz. I, 297) névforma a 9. században a *Strathclyde* ('a Clyde folyó völgye'; CAMERON 1969: 51) nevű brit királyság (fővárosa *Dumbarton* < gael *Dun Breattann* 'a britek erődítménye'; MATTHEWS 1972: 136) központi területét jelölte: egyes részei, határvidék lévén, 1092-ig, amikor is II. (Rufus) Vilmos angol király (1087–1100) az egész területet végérvényesen Angliához csatolta, váltakozva angolszász, illetve brit fennhatóság alatt álltak. A modern Cumbria megye az egykori brit királyság délnyugati területét fedi le, a modern *Cumberland* névalak pedig a mai Cumbria északi részének elnevezése (CAMERON 1969: 50–1, MATTHEWS 1972: 93, 136, REANEY 1960: 100). A történeti *Dumnonia* névforma, a kései 4. és a kései 8. század között fennálló, a Brit-sziget délnyugati részén létesült brit királyság nevének latinizált alakja szintén egy egykori brit kelta törzs nevét őrzi (vö. *Dumnonii* törzsnév, amely talán a 'mély[ség]' szó származéka, s völgyben élő vagy bányászattal foglalkozó emberekre utalhatott; MATTHEWS 1972: 91). A későbbiekben a kelta őslakosok neve *Defnas* formában átvonódhatott a területet meghódító szászokra, e törzsnév származéka a mai *Devon* megyenév (MATTHEWS 1972: 91, 132, REANEY 1960: 100, DEPN. 143; FNESz. I, 369). Brit törzs egykori lakhelyét mutatja a mai *Cornwall* ('Cornwall walesi népe', vö. az óang. *Cornwealas* névforma, amely a kelta *Cornōvii* 'hegyfoki nép' és az óang. *Walh, Wealh* [lásd fent] népneveket őrzi; CAMERON 1969: 51, MATTHEWS 1972: 92, REANEY 1960: 100, DEPN. 122, FNESz. I, 294) megyenév is.

Az i. sz. első századokban az Ír-sziget területén öt királyság osztozott. Írország öt mai tartományának elnevezése közül négy az egykori királyságokat alkotó kelta törzsek nevére megy vissza: *Ulster* (’az *Ulaid* törzs ötöde’), *Munster* (’az *Mumu* törzs ötöde’, ’Muma ötöde’), *Leinster* (’a *Laigin* törzs ötöde’), *Connaught* (’a *Connachta* törzs ötöde’); az első három név második névrésze az ír *tír* vagy az óé. *staðr* lehet, mindkettő ’föld’, ’terület’ jelentésben (az ötödik királyság, *Meath* ’középső királyság’ a helyzetéről kapta a nevét; vö. MATTHEWS 1972: 142, FNESz. II, 165, *Munster* a.). Kelta törzsnévre mehet vissza a *Connemara* (a *Con mac ne Mara* népe, azaz ’a (tengeri) Con Mhac leszármazottjai’) ír területnév is (MATTHEWS 1972: 142). Egy, az i. sz. 5. század végén az Ír-szigetről a mai Skócia területére költöző népcsoportra emlékeztet az *Argyll* (< *Airer Gaedel* ’a gaelek [tenger]partja’) és a *Galloway* (< *Gall Gaidel* ’az idegen gaelek földje’) területnév (MATTHEWS 1972: 143, 144).

Az egykori őslakosok emlékét őrzi a *Nagy-Britannia* országnév és a ma Franciaország részét képező *Bretagne* tartomány neve is. A délkeletről-keletről érkező angolszász invázió elől menekülve a brit lakosság egy része a sziget nyugati csücskébe, Cornwallba menekült: az 5. és a 6. század második felében innen, valamint Devonból és a déli partvidékről sokan közülük áthajóztak a La Manche csatornán, s Gallia nyugati csücskébe telepedtek meg, létrehozva *Bretagne*-t, azaz ’Kis-Britanniá’-t (vö. óang. *Breten* ’Britannia’ < brit-lat. *Britannia* ’a britek földje’; DEPN. 66, *Britain* a., FNESz. I, 255, *Bretagne* a.); az anyaország pedig ellentételezésként a *Nagy-Britannia* elnevezést kapta. Népnévi eredetre megy vissza a *Skócia* (< *Scoti* ’a skótok, írek’; FNESz. II, 479) és a *Wales* (’a kelták földje’, vö. óang. *Walh, Wealh* népnév, lásd fent; MATTHEWS 1972: 92, FNESz. II, 782) országnév is.

3.2. Az angolszász törzsekre utaló területnevek

Az angolszászok által a Brit-szigeten adott első helynevek törzsnevekből származó területelnevezések voltak: a meghódított vidékek az ott hosszabb-rövidebb ideig megtelepedő (később esetleg aztán tovább terjeszkedő vagy elvándorló) népcsoportokról kapták (új) nevüket. Ezek közül a többnyire puszta népnévi elnevezések közül több történeti királyság neveként is elénk kerül, pl. *Sussex* (’a déli szászok’; DEPN. 453), *Wessex* (’a nyugati szászok’; DEPN. 507), *Essex* (’a keleti szászok’; DEPN. 169, FNESz. I, 432), *Middlesex* (’a keleti és a nyugati szászok között élő középső szászok’, a terület később Essex része lett; DEPN. 324), *East Anglia* (az óang. *Ēast Engle* ’a keleti angolok’ névalak latinizált formája; CAMERON 1969: 48), *Middle Angles* (’a középső angolok’, a terület egy idő után Mercia részévé lett; CAMERON 1969: 48), *Mercia* (< óang. *Merce* ’a határon élő emberek’: nyugatról a kelta származású walesiekkel, északról a Deira királyságbeliekkel voltak szomszédságban; CAMERON 1969: 48), *Northumbria* (< óang. *Norþhymbre* ’a Humber folyótól északra élő emberek’; DEPN. 344,

Northumberland a., vö. FNESz. II, 244, *Northumberland* a. is). KENNETH CAMERON (1969: 50) brit területnevekből származtatható törzsnevekre vezeti vissza a későbbi Northumbriát alkotó két korai angolszász királyság elnevezését: a *Deira* (a *Dere* törzsnévből, amely valószínűleg a kelta 'vizek' szó származéka: a királyság központja a Humber folyóba ömlő vízfolyások mentén volt; esetleg egy, 'a Derwent folyó népe' jelentésű törzsnévből: a Derwent a Humber egyik mellékfolyója) és a *Bernicia* (a *Bernice* törzsnévből, amely 'a hágók földjének népe' jelentésű és a Pennines hegység és környékének népét jelölhette) névformákat is. A fenti nevek egy része mai megyék, illetve kisebb közigazgatási egységek megnevezésében él tovább, bár megjegyzendő, hogy a névformák által jelölt földrajzi területek pontos kiterjedése a történelem során erősen megváltozhatott. CONSTANCE MARY MATTHEWS (1972: 96–7) hívja fel a figyelmet arra, hogy az angolszász királyságok idejének területfelosztása, még ha egyes megnevezések, illetve azok denotátumai meg is változtak azóta, ma is nagyban meghatározza a nem hivatalos országrész-elnevezéseket: vö. *The North Country* = az egykori *Northumbria, The West Country* = az egykori *Wessex, the Midlands* = az egykori *Mercia, the Home Counties* = az egykori *Essex;* az *East Anglia, Kent* és *Sussex* nevek pedig e formában használatosak továbbra is.

Az óang. *scīr* (> mai *shire* 'megye') kifejezés germán eredetű, eredeti jelentése 'gondozás, felügyelet', 'hivatalos megbíz(at)ás', 'adott embercsoport által lakott terület' lehetett (OED. 15: 281–2, ASE. 420–2): egy-egy ilyen *scīr* adminisztratív egységként funkcionált az angolszász királyságok területének egészén belül. Ezek az adminisztratív egységek a hódítások ütemének megfelelően eltérő intenzitással, a 8. és a 12. század között szerveződtek meg Anglia területén (legtöbbjük a 9. és 10. századból származik), s mivel az egyes embercsoportok által lakott területeknek a közigazgatási jellege domborodott egyre jobban ki, az angolszász *scīr*-ek nem tükrözik egészében a korabeli törzsi beosztást. Sugallják ezt a *scīr*-ek megnevezései is: ezeknek az adminisztratív egységeknek a neve származhatott területnevekből, pl. *Surrey* (< óang. *Sūþer-gē* 'déli vidék'; DEPN. 453, FNESz. II, 504), *Rutland* ('Rōta földje'; DEPN. 397); települések neveiből, pl. *Yorkshire* ('az a grófság, amelynek York a székhelye'; DEPN. 545, FNESz. II, 788), *Wiltshire* ('az a grófság, amelynek Wilton a székhelye'; DEPN. 521), utóbbiak között olyan névformák is akadnak, amelyek a településnévi áttételen keresztül végső soron népcsoportnevet is tartalmaznak, pl. *Leicestershire* ('az a grófság, amelynek Leicester ['a *Ligore* ⟨'a Legra folyó partján lakók'⟩ nevű nép római városa'] a székhelye'; DEPN. 294, FNESz. II, 23), *Worcester* ('az a grófság, amelynek *Worcester* ['a *Wigoran* ~ *Weogoran* nevű kelta törzs[5] római városa'] a székhelye'; DEPN. 534, FNESz. II, 786), ugyanakkor jó néhány (vélhe-

[5] E törzs neve jelentkezik a *Wyre Forest* ('a *Wigoran* törzs erdeje', Wo, Sa; DEPN. 534) erdőnévben is.

tően korai keletkezésű) névalak a területen élő törzs, illetve népcsoport elnevezését tartotta fent. Ez utóbbi névformák egy része puszta törzs-, illetve népnévből jött létre, pl. *Norfolk* (’az északi nép’; DEPN. 343, FNESz. II, 243) és *Suffolk* (’a déli nép’; DEPN. 452, FNESz. II, 501): a Kelet-Anglia északi és déli részén élő népcsoportokra utalva; *Dorset* (< óang. *Dornsǣte* ’a Dorn [tkp. Dorchester] körüli telepesek’; DEPN. 148), *Somerset* (< óang. *Sumortūn-sǣte* ’Somerton körül lakók, Somertontól függőségben levő nép’; DEPN. 430, FNESz. II, 483).[6] A megnevezések másik csoportja a törzs-, illetve népnéven túl földrajzi köznévi utótagot is tartalmaz: vö. az óang. *-hamm* ’bekerített terület’, pl. *Buckingham-(shire)* (vö. *Buckingham* ’Bucca családjának, utódainak egy folyókanyarban levő földbirtoka’; DEPN. 72, FNESz. I, 258) vagy az óang. *-hām* ’tanya, falu’, pl. *Nottingham(shire)* (vö. *Nottingham* < óang. *Snotengaham* ’Snot háznépének falva’; DEPN. 345, FNESz. II, 245) (CAMERON 1969: 47–62, MATTHEWS 1972: 89–97, REANEY 1960: 99–100, STEWART 1975: 262–3).[7] CONSTANCE MARY MATTHEWS számításai szerint Anglia 40 történeti időkben alapított megyéje közül 22 központi városáról, 14 egykori lakosságának törzsi hovatartozásáról kapta elnevezését, 4 pedig lényegében területnevet visel (1972: 97).

3.3. Az angolszász népcsoportokra utaló legkorábbi településnevek

Az angolszász hódítók által adott legkorábbi településnév-típust képviselő helységnevek szintén kisebb-nagyobb népcsoportokat jelölő megnevezésekre vezethetők vissza. Az óang. *-ing* szuffixum személynévhez illesztve eredendően a megnevezett személy fiát azonosította, a többes számú *-ingas* végződés a személy leszármazottait, később „népét” (vérrokonainak, követőinek, hűbéreseinek csoportját) jelölte. Egyes vélemények szerint a kiemelkedő vezérek által összetartott embercsoportokból felépülő törzsi berendezkedés igen jellemző volt az angolszász hódítások korában, ez a társadalmi szerveződés előzte meg a királyságok létrehozását (CAMERON 1969: 64, MATTHEWS 1972: 36, REANEY 1960: 106–7).

Amikor egy-egy ilyen embercsoport hosszabb-rövidebb időre megtelepedett, településüket a népcsoport neve, illetve valamely azt tartalmazó összetett névforma jelölte. A népcsoport nevéből változtatás nélkül keletkezett településnevek mai alakja jellemzően *-ings* ~ *-ing* ~ *-in* végződést mutat, pl. *Hastings* (< óang. *Hæstingas* ’Hǣsta népe’: a jelentős önállóságot élvező, talán már a konti-

[6] Az utóbbi két népnév egyébként egy helynévnek és az óang. *sǣte* ’telepes, lakos’ szónak az összetételéből származik, és a népcsoport eredeti lakhelyét mutatja meg. E népnévtípussal történeti területegységek elnevezéseiben is találkozhatunk: *Magonsǣtan* (’a Maund kerület telepesei’), *Wreocensǣtan* (’a Wrekin hegy körüli telepesek’; CAMERON 1969: 51).

[7] Népnevet őriz a *Hurstingstone* (’az erdőben lakók köve’: a feltűnő kő a népcsoport tanácskozóhelyét jelölhette; CAMERON 1969: 60, REANEY 1960: 101) és a *Westmorland* (’a *Westmōringas* törzs, azaz a yorkshire-i mocsárvidéktől nyugatra élő nép földje’; CAMERON 1969: 54, MATTHEWS 1972: 93, REANEY 1960: 100, DEPN. 508) történeti megyenév, illetve a *Geingas* (’a kerület lakosai’, Ess; REANEY 1960: 104) történeti területnév is.

nensről is egységes népcsoportként érkező törzs nagy kiterjedésű területen élt Kelet-Sussexben és Kent délnyugati részén, melyet az „Anglo-Saxon Chronicle" egyenesen megyének értékel, Sx; MATTHEWS 1972: 36, REANEY 1960: 109–10, DEPN. 224, FNESz. I, 574), *Cannings* (< óang. *Caningas* 'Cana népe', W; DEPN. 85), *Barlings* ('Bǣrla népe', Li; DEPN. 26), *Filkins* ('Filica népe', O; DEPN. 179), *Reading* (< óang. *Rēadingas* 'Rēad[a] népe': az általuk elfoglalt földterület „Domesday Book"-ban feltüntetett nagysága alapján szintén jelentős törzs lehetett, Brk; MATTHEWS 1972: 36, DEPN. 382, FNESz. II, 404), *Spalding* (< óang. *Spaldingas* 'a *Spaldas* törzs tagjai, leszármazottai', Li; DEPN. 432–3), *Barking* ('Berica népe', Ess, Sf; DEPN. 26), *Godalming* ('Godhelm népe', Sr; DEPN. 199), *Yeading* ('Geddi népe', Mx; DEPN. 543), *Kiplin* (< óang. *Chipeling* 'Cyppel népe', YN; DEPN. 279).[8] Az összetett névformákban a népcsoport neve többes genitivusban szerepel, s ehhez legjellegzetesebben az óang. *-hām* 'tanya, falu' utótag járult, pl. *Birmingham* (< óang. *Beornmundingahām* 'Beornmund — vagy talán Beorma — embereinek falva', Wa; DEPN. 45, FNESz. I, 217), *Gillingham* ('Gylla embereinek falva', Do, K, Nf; DEPN. 196), *Hoveringham* (< óang. *Houeringeham* 'Hofera embereinek falva' vagy 'a *Hoferingas* népcsoport falva', Nt; DEPN. 253), *Effingham* ('Effa embereinek falva', Sr; DEPN. 161), *Leasingham* ('Lēofsige embereinek falva', Li; DEPN. 292); az *-ing-* névelem sajátos módon el is tűnhetett a névformából az idők során, pl. *Atcham* (< óang. *Atingeham* 'Ætti vagy Ēata embereinek falva', Sa; DEPN. 18), *Goodmanham* (< óang. *Godmunddingaham* 'Gōdmund embereinek falva', YE; DEPN. 200), *Langham* ('Lāwa embereinek falva', Ess; DEPN. 287), *Longham* ('Lāwa embereinek falva', Nf; DEPN. 303), kis idő múltán pedig a *tūn* 'település, város' névrész használata lett gyakorivá, pl. *Spaldington* (< óang. *Spellinton* 'a *Spaldingas* népcsoport települése', YE; DEPN. 432–3, 482), *Knedlington* ('Cnytel embereinek települése', YE; DEPN. 281), *Lidlington* ('Lȳtel embereinek települése', Bd; DEPN. 297).[9] A többes genitivusi népcsoportnévhez ritkábban, s nem is

[8] A hasonló végű településnevek egy másik, a fenti névtípusnál némiképp későbbi keletkezésű, s az óangol korszak egésze alatt népszerű csoportját alkotó névformákban jelentkező népcsoportmegnevezések esetében a szuffixum nem személynévhez, hanem valamely természeti objektumot jelölő elemhez kapcsolódik, pl. *Avening* (< óang. *Æfeningas* 'az Avon folyó menti lakosok', Gl; DEPN. 19), *Epping* (< óang. *Yppingas* 'a felföld lakosai', Ess; DEPN. 167), *Nazeing* ('a hegynyúlványon élő lakosok', Ess; DEPN. 337), *Dorking* ('a *Dork [a mai Mole] folyó menti lakosok', Sr; DEPN. 148), *Horning* (< óang. *Horningas* 'a [folyó]kanyarban élő nép', Nf; DEPN. 251). REANEY ezenfelül azonosít egy korai, ám leginkább 'folyó', 'hely' jelentésű *-ing* helynévi szuffixumot is, pl. *Clavering* ('lóhere mező', 'lóherés hely', Ess; DEPN. 109), (*Power* és *Temple*) *Guiting* ('sebes folyó', Gl; DEPN. 207), amely időnként talán személynevekhez is kapcsolódhatott, pl. *Hawkinge* (< óang. *Hafocing[as]* 'héja erdő', 'héjás hely' vagy 'Hafoc helye', 'Hafoc népe', K; DEPN. 226) (REANEY 1960: 111–2).

[9] A természeti objektumra utaló elemből keletkezett népcsoportneveket tartalmazó *-ingham* végű településnevek ezúttal is későbbi keletkezésűek lehettek, mint a tárgyalt alaptípus, pl. *Uppingham*

mindig település jelölésére, egyéb földrajzi köznévi utótagok is kapcsolódhattak, pl. *Bassingfield* (’Bas[s]a embereinek mezeje’, vö. óang. *feld* ’mező, síkság’, Nt; DEPN. 30, 177), *Manningford* (’Mann[a] embereinek gázlója’, vö. óang. *ford* ’gázló’, W; DEPN. 313, 184), *Hastingleigh* (’a *Hæstingas* törzsbeliek erdeje, tisztása’, vö. óang. *lēah* ’erdő, tisztás’, K; DEPN. 224, 292), *Bobbingworth* (’Bubba embereinek falva’, vö. óang. *worþ* ’tanya’, Ess; DEPN. 50, 535–6).

A személynévi eredetű népcsoport-megnevezésekre visszamenő helynévtípus elterjedése az angolszász megtelepedés legkorábbi korszakával hozható összefüggésbe, mutatja ezt az is, hogy a többnyire még ma is jelentős helyeket jelölő névformákban fellelhető személynevek jó része korai, a hódítók által a kontinensről áthozott név, amelyek divatja a társadalom felső rétegeiben néhány generáció alatt lecsengett (e személynevek többsége az óangol írásbeliségbe már nem került be; REANEY 1960: 107–8).

A névtípusba tartozó helynévformák keletkezésének belső időrendjét és a névalakok földrajzi megoszlását PERCY HIDE REANEY mutatja be a legrészletesebben (1960: 106–16). Az *-ingas* végű helynevek gyakorinak mondhatók a keleti partvidéken Yorkshire-től Sussexig, különösen nagy számban fordulnak elő a legkorábban (már a 6. század elejére) meghódított Kent, Essex és Sussex területén, kisebb mennyiségben jelentkeznek Norfolkban és Suffolkban, elszórtan vannak jelen Közép-Anglia keleti részében, és feltűnően ritkán bukkannak fel az egykori Wessex területén (a jütök által birtokba vett Hampshire-ben például alig találkozunk velük). A névtípus földrajzi megoszlása tehát jól tükrözi a szászok legkorábbi településhelyeit.

Az *-ingahām* végű településnevekről REANEY úgy nyilatkozik, hogy ezek szász területen minden bizonnyal a legkorábbi falvak leánytelepüléseit jelölték, pl. *Wokingham* (’Wocc[a] embereinek falva’, Brk; DEPN. 529) falu *Woking* (’Wocc[a] népe’, Sr; DEPN. 529) helység leánytelepülése lehetett. A kérdéses helynévformák ugyanolyan típusú személyneveket tartalmaznak, mint az *-ingas* végű településnevek, bár néhány generációval később jöhettek létre. Az *-ingahām* végű helységnevek délkeleten kevésbé gyakoriak, mint az *-ingas* végűek, Lincolnshire-ben viszont számuk meghaladja az utóbbiakét. A középső megyékben elszórtan, az egykori Wessexben pedig ritkán fordulnak elő. Mindez azt mutatja, hogy a névtípus inkább az angol, mint a szász területeken volt jellemző, s az adatok tanúsága szerint a 8. század után már nem volt népszerű névadási forma. Az *-ingatūn* végződésű településnevek pedig még az *-ingahām* végűekhez képest is később keletkezhettek, pl. *Ovington* (’Ofa embereinek települése’, Nb; DEPN. 354) falu *Ovingham* (’Ofa embereinek falva’, Nb; DEPN. 354) helység leánytelepülése volt.[10]

(< óang. *Yppingeham* ’a hegyen lakók falva’, Ru; DEPN. 487), *Hameringham* (’a dombnál lakók falva’, Li; DEPN. 214), *Woldingham* (’az erdőlakók falva’, Sr; DEPN. 529).

[10] REANEY kimutatja azonban azt is, hogy az óangolban az *-ing-* szótag kötőelemként is funkcionálhatott, ilyen minőségében természetesen nem képezhetett népcsoportnevet, pl. *Tiddington*

Összességében tehát elmondható, hogy az *-ingas* végű településnevek keletkezése néhány generációval megelőzhette az összetett névalakok létrejöttét. Az egytagú és az összetett névtípus jellegzetes kronológiai és földrajzi megoszlása fontos történeti következtetések levonására nyújt lehetőséget: az egytagú névformák délkeleten és keleten jelentkeztek a legkorábban (az 5. század második és a 6. század első felében) és a legnagyobb számban; az összetett névalakok pedig jellemzően később (a 6. század második felétől a 8. század első feléig), kisebb mennyiségben, s elsősorban a jelentős folyók, illetve a római utak mentén a nyugati és az északi területeken jelentek meg, képet adva a hódítások időrendjéről, irányvonaláról (CAMERON 1969: 63–72, MATTHEWS 1972: 35–8, REANEY 1960: 100–1, 106–16, STEWART 1975: 263–5).

3.4. Az angolszász népcsoportokra utaló településnevek egyéb típusai

A szigeten már megtelepült angolszászok egyes csoportjai a későbbiek során elvándorolhattak eredeti lakóhelyükről. Ilyen belső migrációk emlékét őrzi az a névtípus, amely egy nép(csoport)névi előtag és egy (többnyire településformát jelölő) földrajzi köznévi utótag összetételéből jött létre. Így pl. a (*Great* és *Little*) *Saxham* (< óang. *Seax-hām* 'a szászok falva', Sf; DEPN. 405–6), *Saxton* (< óang. *Seax-tūn* 'a szászok települése', Ca, YW; DEPN. 406) és *Saxondale* (< óang. *Seaxna denu* vagy *dæl* 'a szászok völgye', Nt; DEPN. 406) névformák minden bizonnyal angol területre átvándorolt szászok településeit jelzik; az *Exton* ('a keleti szászok települése', vö. óang. *æt East Seaxnatune*, Ha; DEPN. 171) név jüt vidéken letelepedett szászokra utal; az *Englebourne* (< óang. *Engleborne* 'az angolok patakja', D; DEPN. 167) és *Englefield* (< óang. *Engla feld* 'az angolok mezeje', Brk; DEPN. 167) névalakok szász területen létrehozott, angolok lakta helységekre mutatnak; az *Engleton* (< óang. *Engleton* 'az angolok települése', St; DEPN. 167) névforma pedig Merciába költözött kelet-angliaiakról tájékoztat. *Markfield* (< óang. *Mercna feld* 'a merciaiak mezeje', Le; DEPN. 315), *Markingfield* (< óang. *Mercna feld* 'a merciaiak mezeje', YW; DEPN. 315) és *Markington* (< óang. *Mercna tūn* 'a merciaiak települése' vagy 'markingfieldi emberek települése', YW; DEPN. 315) lakosai Merciából, *Canterton* (< óang. *Cantwaratūn* 'a kentiek települése', Ha; DEPN. 85) és *Conderton* (< óang. *Cantwaretūn* 'a kentiek települése', Wo; DEPN. 120) alapítói Kentből vándorolhattak el.[11]

('Tīda települése', Wa; DEPN. 473). A modern *-ington* végződés néhány esetben analógia eredménye: ilyenkor az *-ing-* elem a genitivus hangsúlytalan formájának újraértelmezésével került a névformába, pl. *Bullington* (< óang. *Bulandun* '*Bula dombja', Ha; DEPN. 73), *Donnington* (< óang. *Dunketone* 'Dunnuca települése', Sx; DEPN. 148), *Garrington* (< óang. *Garwynnetun* 'Gārwynn települése', K; DEPN. 192).

[11] Az óang. *Cantware* 'Kent népe' népcsoportnév kenti település nevében is jelentkezhet: *Canterbury* (< óang. *Cantwaraburg* 'Kent népének vár[os]a', K; DEPN. 85, FNESz. I, 277).

Jelentkezik a helységnevekben néhány kisebb jelentőségű törzs, népcsoport neve is. Előkerülnek az invázióban az angolszászokon kívül részt vevő népek megnevezései, pl. svábokra utal a két *Swaffham* (< óang. *Swāf-hām* vagy *Swæf-hām* 'a svábok falva', Ca, Nf; DEPN. 455) névforma, mindkét település angolok által benépesített területen fekszik; a jütök emlékét őrzi az *Ytene* ('a jütöké', a mai New Forest, Ha, W; CAMERON 1969: 47, REANEY 1960: 99) történeti terület- és erdőnév. Az elsődleges megtelepedéssel lehetnek kapcsolatosak a következő, egy névrészből álló népnévi helységnevek, pl. *Northill* és *Southill* ('az északi és a déli *Gifle*', a *Gifle* 'az Ivel folyó menti lakosok' törzsnévből, Bd; DEPN. 267–8, *Ivel* a.), *Oundle* ('az *Undala ~ Undola*', az *Undala ~ Undola* 'egységes, elválhatatlan' törzsnévből, Np; DEPN. 353), *Jarrow* ('a *Gyrwe*', a *Gyrwe* 'a mocsár lakosai' törzsnévből, Du; DEPN. 268), *Hitchin* (a *Hicce* törzsnév dativusából, vö. *Hicce* 'a mai Hiz folyó menti lakosok' törzsnév, Hrt; DEPN. 242), *Ripon* (a *Hrype* törzsnév többes dativusából, YW; DEPN. 388); illetve az alábbi összetett névformák, pl. *Ribston* ('a *Hrype* törzsbeliek köve': a kő a törzs lakóhelyének határát vagy a törzsi találkozóhelyet jelölhette, YW; DEPN. 386), *Ripley* ('a *Hrype* törzsbeliek erdeje', YW; DEPN. 388), *Whichford* ('a *Hwicce* törzsbeliek gázlója': egy, eredetileg a Severn folyó völgyében megtelepedett törzsről, Wa; DEPN. 512–3), *Wychwood (Forest)* ('a *Hwicce* törzsbeliek erdeje', O; DEPN. 540).[12] Néhány helységnév létrejötte a kisebb törzsek, népcsoportok belső vándorlásával állhat összefüggésben, pl. *Phepson* ('a Fepsǣtan embereknek, a *Feppingas* törzs tagjainak a települése': a középangolok egyik törzsének, a *Feppingas* törzsnek a tagjai délnyugat Merciába költöztek, Wo; DEPN. 365), *Repton* ('a *Hrype* törzsbeliek hegye': a népcsoport Yorkshire középső részéről vándorolt kissé délre, Db; DEPN. 385), *Wichnor* ('a *Hwicce* törzsbeliek lejtője, partja': a törzs eredendően a Severn folyó mellett élt, St; DEPN. 516), *Whiston* ('a *Hwicce* törzsbeliek települése', Np; DEPN. 513), *Lindisfarne* ('a *Lindesfaran* nép szigete': a népcsoport a Lindsey királyság területéről érkezett, Nb; DEPN. 298–9), *Uxbridge* ('a *Wixan* törzsbeliek hídja': a törzs Közép-Anglia keleti részéből vándorolt délre, Mx; DEPN. 488), *Uxendon* ('a *Wixan* törzsbeliek hegye', Mx; DEPN. 488), *Waxlow* ('a *Wixan* törzsbeliek irtványa', Mx; CAMERON 1969: 72–4, MATTHEWS 1972: 38, REANEY 1960: 100–6).

3.5. A skandináv népcsoportokra utaló helynevek

A skandináv hódítók a 9. század végére fennhatóságuk alá vonták a Brit-sziget délkeleti, középső és északi területeit, majd a 10. század első felében a mai Ang-

[12] Néhány esetben a településnév áttételesen, köznévi megjelöléssel azonosít egy-egy népcsoportot, pl. *Burmarsh* ('a vár népének mocsara', Canterbury várára vonatkoztatva, K; DEPN. 76), *Clewer* ('a hegyoldalban lakók', Brk, So; DEPN. 111), *Felderland* ('a síkság lakóinak földje', K; REANEY 1960: 106), *Waldershare* ('az erdő lakóinak földdarabja', K; DEPN. 492) (REANEY 1960: 104–6).

lia északnyugati vidékére is kiterjesztették uralmukat. Az óészaki eredetű helynevek nagy többsége ennek megfelelően a mai Yorkshire, Lincolnshire, Norfolk és Suffolk megyékben fellelhető objektumokat jelöl, arra mutatva, hogy e területen volt a hódítások kezdetétől fogva a legsűrűbb a skandináv népesség; dél felé egyre kevesebb ilyen névvel találkozunk, így vélhetően itt a letelepedett hódítók száma is kevesebb volt. A Brit-szigeten a legkorábbi skandináv betelepülők nagy része dán volt, de kisebb számban norvégok, frízek és Feröer-szigetekiek is beköltöztek a Danelaw (lásd fent) területére; Skócia, Wales, Írország partvidékére, Man szigetére, az Orkney-szigetekre és a Hebridákra vegyesen érkeztek dánok és norvégok, utóbbiak egy csoportját az ír királyok kiűzték az Ír-szigetről, ők Északnyugat-Angliába (Cheshire, Lancashire, Westmorland, Cumberland területére) költöztek át, ahonnan egészen York városáig rajzottak ki (CAMERON 1969: 75–86, MATTHEWS 1972: 77–88, REANEY 1960: 162–91).

E népcsoportok emlékét számos, a 9. század vége és a 11. század között keletkezett összetett településnév őrzi. A nevek jó részének utótagja skandináv eredetű, különösen gyakori az ósk. *þorp* 'másodlagos település, az anyatelepüléstől távolabb eső tanya, majorság' (DEPN. 468–9), illetve a ósk. *by* 'tanya, falu' (DEPN. 79) névrész, pl. *Danthorpe* ('a dánok majorja', YE; DEPN. 139), *Danby* ('a dánok falva', YN; DEPN. 139), *Denaby* ('a dánok falva', YW; DEPN. 141), *Denby* ('a dánok falva', Db, YW; DEPN. 141):[13] e települések esetében a dán betelepülők kisebbségben lehettek a környező egyéb skandináv népcsoportokkal szemben; *Normanby* (< ósk. *Norðmannabȳr* 'a norvégok falva', Li, YN; DEPN. 343), *Irby* (< ósk. *Īrabȳr* 'az írek/Ír-szigetről érkezett norvégok falva', Chs, Li, YN; DEPN. 266), *Ireby* (< ósk. *Īrabȳr*'az írek/Ír-szigetről érkezett norvégok falva', Cu, La; DEPN. 266): e falvakat dán telepesek területén norvég vikingek alapíthatták;[14] *Friesthorpe* ('a frízek majorja', Li; DEPN. 188), *(East* és *West) Firsby* ('a frízek falva, Li; DEPN. 180), *Frisby (by Galby* és *on the Wreak)* ('a frízek falva', Le; DEPN. 188), *Ferrensby* ('a Feröer-szigetekiek falva', YW; DEPN. 178): ezek a skandináv hódítókhoz csatlakozott kisebb népcsoportok által létrehozott helységek szintén dán területen feküdhettek. A skandináv népcsoportok településére utaló helységnevek egy másik része az óangol eredetű *tūn* 'település, város' (DEPN. 482) utótaggal bír, amely angol nyelvű szomszédos lakosságra mutat, pl. *Normanton* ('a norvégok települése', Db, Le, Li, Nt, Ru,

[13] REANEY a korai névadatok lejegyzése alapján kimutatja, hogy a *Denaby* és a *Denby* névformák — a tisztán óészaki eredetű *Danby* alakkal ellentétben — meglepő módon az óang. *Dene* 'dán' szó többes genitivusát tartalmazzák, azaz egy óangol és egy óészaki eredetű névrészből épülnek fel (1960: 189).

[14] Az északkeleti területen (YN, Li) található településeket a dánokkal együtt a Brit-szigetre érkező norvégok, az északnyugati megyékben (Cu, La) lévő falvakat az Ír-szigetről átköltöző norvégok alapíthatták (REANEY 1960: 189–90).

YW; DEPN. 343), *Frieston* (’a frízek települése’, Li; DEPN. 188), *Friston* (’a frízek települése’, Sf; DEPN. 188), *(Kirk* és *Little) Ireton* (’az írek/Ír-szigetről érkezett norvégok települése’, Db; DEPN. 266). Az *Ingleby* (< ósk. *Englabȳr* ’az angolok falva’, Db, Li, YN; DEPN. 264) névforma áttételesen, nyelvi eredetén, illetve jelentésén keresztül sugallja, hogy ez a korszakban angolok által lakott helység minden bizonnyal dán telepesek területén helyezkedett el.

Számolhatunk skandináv hatással némely korábban keletkezett, óangol eredetű, népcsoportra utaló településnév formája tekintetében is, pl. *Goodmanham* (< óang. *Godmunddingaham* ’Gōdmund embereinek falva’, YE; DEPN. 200): a helységnévben fellelhető óangol személynév formáját az ósk. *Guðmundr* névforma befolyásolhatta (CAMERON 1969: 75–86, MATTHEWS 1972: 77–88, REANEY 1960: 162–91). MATTHEWS skandináv névadási szokásra vezeti vissza egyes népnévi eredetű ország- és területnevek angol formájának *-land* ’föld’ névrésszel való kiegészülését is, pl. *Ierne ~ Eire > Ireland* ’Írország’, *Scotia > Scotland* ’Skócia’, *Northumbria > Northumberland, Westmoorings > Westmorland, Cumbria > Cumberland* (vö. az *England* ’Anglia’ névformát is; MATTHEWS 1970: 87–8).

3.6. A törzsekre, népcsoportokra utaló helyneveket ért normann hatás

A normann hódítás, mint erre fent már utaltunk, a korábbi angolszász földbirtokosoknak a politikai és gazdasági életből való kiszorításával új, kis létszámú normann nemesi réteg uralmát hozta, ugyanakkor nem járt tömeges betelepedéssel. Az ekkor részben francia fennhatóság alatt lévő Flandria területéről kisebb számban érkezhettek ez idő tájt flamandok az országba, pl. *Flimby* (‘a flamandok falva’, Cu; DEPN. 182). Néhány korábbi, főként óangol eredetű, népcsoportra utaló településnév formáját viszont akár jelentősebb mértékben is befolyásolhatta a francia nyelvű normannok kiejtési és írásgyakorlata, pl. a *Jarrow* (’a *Gyrwe*’, Du; DEPN. 268) névalak *J*-vel kezdődő írásmódja; a *Dengie* (< óang. *Deninga-īeg* ’Dene embereinek szigete’, Ess; DEPN. 141) és a *Danbury* (< óang. *Danengeberia* ’Dene embereinek erődítménye’, Ess; DEPN. 138–9) névformákban a nazális eltűnése; a *Mongeham* (< óang. *Mundelingeham* ’Mundel embereinek falva’, K; DEPN. 329) és a *Mongewell* (< óang. *(æt) Mundingwillæ* ’a Mundingas törzsbeliek forrása’, O; DEPN. 329) névalakokban megfigyelhető *-inge- > -ege-* változás. A normann hatás némely esetben érdekes kettősségeket eredményezett, pl. a *Nottingham* (< óang. *Snotengaham* ’Snot háznépének falva’, Nt; DEPN. 345, FNESz. II, 245) névformában francia hatásra a szókezdő *S*-mássalhangzó előtt elmaradt, ugyanakkor Nottingham leánytelepülésének, *Sneinton*-nak a nevében (< óang. *Snotinga-tūn* ’Snot embereinek falva’, Nt; DEPN. 428) szintén francia hatásra a dentális hang esett ki a két magánhangzó közül; különböző településnevekben ugyanazon népcsoport neve angolos és franciás kiejtés szerint is fennmaradhatott, pl. *Witchingham* (Nf) és *Whissendine* (Ru),

Whissonsett (Nf): 'a *Wicingas* törzsbeliek falva', illetve 'völgye' és 'tanyája, akolja' (DEPN. 527, 513), illetve *Matching* (Ess) és *Messing* (Ess): mindkét névalak az óang. *Mæccingas* 'Mæcca népe' forma származéka (DEPN. 318, 323) (CAMERON 1969: 87–94, MATTHEWS 1972: 98–107, REANEY 1960: 192–202).

4. Összegzés

A Brit-szigetek változatos denotátumfajtákat jelölő törzs- és népnévi helynevei, mint fent láttuk, nyelvi és történeti következtetések levonására egyaránt lehetőséget nyújtanak. A nyelv tekintetében, szemantikai vonatkozásokkal is megerősítve, szépen kirajzolódnak a szigetcsoporton ma használatos helynevek bizonyos eredetbeli rétegei. Ezenfelül képet kaphatunk a névszerkezet változásáról is: míg a legkorábbi helynevek között egyrészes formák is jelentkeznek, addig a későbbiekben a két névrészből álló, összetett alakok válnak jellemzővé. A törzs- és népnévi helynevek első lejegyzései jellemzően a 8. és a 13. század között keletkezett dokumentumokban bukkannak fel, különösen sok névforma első megjelenése adatolható a „Domesday Book"-ból (1086). A történelem viszonylatában a típust képviselő helynevek által jelölt objektumok elhelyezkedése alapján következtethetünk a területet ért különféle hódítások irányára, ütemére, a letelepedő népcsoportok belső migrációjának egyes mozzanataira. A Brit-szigetek törzs- és népnévi helynevei által felidézett nyelvi és történelmi háttérismeret tehát több szempontból is igen gazdagnak és jellegzetesnek mondható.

Irodalom

ASE. = *The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England.* Szerk. LAPIDGE, MICHAEL–BLAIR, JOHN–KEYNES, SIMON–SCRAGG, DONALD. Blackwell, 2004.

BEDE, *Ecclesiastical History of the English Nation. Book I–V. Excerpts.* = http://www.fordham.edu/halsall/basis/bede-book1.html–bede-book5.html (2010. 05.18.)

CAMERON, KENNETH (1969), *English Place-Names.* London. Új kiadása: London, 1996.

CHEL. = *A Companion to The History of the English Language*. Szerk. MOMMA, HARUKO–MATTO, MICHAEL. Wiley–Blackwell, 2008.

DEPN. = EKWALL, EILERT, *The Concise Oxford Dictionary of English Place-names.* Negyedik kiadás. Oxford, 1960.

Domesday Book = http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/domesday.asp (2010. 05. 18.)

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

MATTHEWS, CONSTANCE MARY (1972), *Place-Names of the English-Speaking World.* Worchester and London.

MCDOWALL, DAVID (1996), *An Illustrated History of Britain.* Longman. Harlow.
OED. = *Oxford English Dictionary 1–20.* Szerk. SIMPSON, JOHN–WEINER, EDMUND. Második kiadás. Oxford, 1989.
REANEY, PERCY HIDE (1960), *The Origin of English Place-Names.* London.
STEWART, GEORGE RIPPEY (1975), *Names on the Globe.* New York.
SZÁNTÓ GYÖRGY TIBOR (1986), *Anglia története.* Kozmosz Könyvek. Bp.
The Anglo-Saxon Chronicle = http://www8.georgetown.edu/departments/medieval/labyrinth/library/ oe/texts/asc/index.html (2010. 05. 18.)
The Tribal Hidage = http://www8.georgetown.edu/departments/medieval/labyrinth/library/oe/texts/hidage.html (2010. 05. 18.)

Pinke Zsolt–Szabó Beatrix

Az Európai Táj Egyezmény történet- és helynévtudományt érintő vonatkozásai

1. Bevezetés

„Többé nem engedhető meg, hogy az erre a témára szakosodott tudományos és szakmai szervezetek kisajátíthassák a tájakra irányuló kutatást és egyéb idevágó tevékenységet." (Európai Táj Egyezmény II./22). 2007 februárjában Magyarországon is hatályba lépett az Európa Tanács Firenzei Egyezménye (2000.10.20), más néven az Európai Táj Egyezmény (2007. évi CXI. törvény, későbbiekben: Egyezmény). Az Egyezmény olyan dél-európai régiók kezdeményezésére jött létre, melyek prosperáló gazdaságaik bázisát természeti és főként kulturális örökségükre építették. Az Egyezmény hatálya az ember alkotta kulturális és természeti összetevőkre és kölcsönhatásukra vonatkozik (Egyezmény II. 26.). Az Európában ma észlelhető heterogén, mozaikos táj a természeti környezet és a humán közösségek interakciójában jött létre, kialakulása történeti folyamat eredménye (ARONSON–LE FLOCH 1996: 383). A táj mai állapota csak egy fázisa a változásban lévő egyre intenzívebb antropogén hatás alatt álló, ezért védelemre szoruló ökológiai rendszernek.

Hazánkban a tájjal foglalkozó tudományterületek közül csak néhánynak a hatása érvényesül a gyakorlatban. A tájat vizsgálják földrajzi egységként, életközösségek otthonaként. A táj mint társadalmi életünk színtere a regionális- és településföldrajz, továbbá terület- és térségtervezési iskolák vizsgálati területe. A földrajzi és tervezési tudományok képviselői mellett a régészek és a művészettörténészek is vizsgálják a táji kulturális örökséget. Találhatunk azonban olyan több száz oldalas „tájarchívumot", melyben a honfoglalás- és Árpád-kori táj jellemzése két sorra korlátozódik: e jelenség döntően az adathiánnyal és a szakmák közötti kommunikáció hiányával magyarázható. Ez különösen annak fényében sajnálatos, hogy a tájkutatás, a tájökológia önálló diszciplínává válásakor, az 1940–50-es években legjelesebb képviselői Kelet-Európából kerültek ki (KERTÉSZ 2008: 33). A tájkutatás a világon elsők között hazánkban kapott önálló kutatóintézeti keretet. Teleki Pál, a párizsi béketárgyalásokon és Angliában szerzett tapasztalatai hatására a trianoni palotában bemutatott demográfiai-etnikai tematikájú „vörös térkép" (1920) elkészítéséhez vezető kutatási módszerek intézményi keretek között való folytatását tartotta szükségesnek. Az 1926-ban

általa alapított Államtudományi Intézet[1] munkatársai Magyarország, majd Erdély módszeres néprajzi, történeti, földrajzi, demográfiai stb. viszonyaira vonatkozó kiterjedt adatfelvételezést végeztek, az adatok tematikus leválogatását követően magas színvonalú térképeket, elemzéseket készítettek. 1945-ben a Teleki Pál Intézet utódjaként létrehozott Kelet-Európai Tudományos Intézethez tartozott Néptudományi Intézetben (vö. Magyar Agrártörténeti Életrajzok 1988: II, 509–12) feloszlatásáig, 1949-ig komoly figyelem fordult a földhasználat, településsűrűség, életmód- és környezettörténet felé. Az itt kialakult interdiszciplináris „táj- és népiség központú" szemlélet több tudományterület látványos fejlődéséhez járult hozzá.

A „Magyarország Régészeti Topográfiája" című sorozat, Európában szinte egyedülálló programként, egyebek között sok tájrégészeti megfigyelést tartalmaz (LASZOVSZKY 2008: 103). További, nemzetközi viszonylatban is jelentős táji léptékű vizsgálatok folytak a néprajztudományban és történeti földrajzban. Közös bennük, hogy a jelenségek térbeli elterjedését táji szinten is csoportosítják. Az eltérő forráscsoportból származó adatok közötti kapcsolat kialakításának két legalapvetőbb kategóriája a tér és az idő. Indokolt a térbeliségnek a tér és helyszín fogalmai szerinti felosztása. A jelenségre vonatkozó rekordok térképen való elhelyezése és tematikus leválogatása térbeli eloszlásukra világít rá. Pontos topográfiai meghatározásuk a táj természeti és társadalmi kontextusába fűzi őket. Az eltérő időszakokban kimutatható azonos kategóriába tartozó jelenségcsoport térbeli eloszlásának térképi megjelenítésével a múlt töredezett állóképei mozgásba lendülnek. A módszer segítségével közelebb kerülhetünk a jelenségeket meghatározó törvényszerűségek, szabályszerűségek megértéséhez (NAVEH–YOHAY 2003: 341). Egymással összefüggésben álló, de egymástól akár lényegesen eltérő tartalmú jelenségcsoportok egymást követő időpontokban történő térbeli ábrázolása bonyolult összefüggésekre világíthat rá (TURNER 1989: 172). Megfelelő mennyiségű és minőségű adat előállítása, a kölcsönhatások matematikai leírása folyamatmodell és szimuláció kialakítását is lehetővé teheti. A tájtervezéshez a tájökológiában vizsgált dinamikus táji folyamatok megértését segítő, pl. az ember-természet interakciójához kapcsolódó forráscsoportokban felbukkanó adatok tervszerű felvételezése, tematikus térinformatikai osztályozása, adattárba gyűjtése, térképi ábrázolása járulhat hozzá (SWETNAM–ALLEN–BETANCOURT 1999: 1189–90). A táji folyamatokra vonatkozó feldolgozatlanul rendelkezésünkre álló „adathegyek" vonzzák a tájökológusokat, azonban hasznosításukhoz elengedhetetlen a történeti források elemzésére épülő adatnyerési és értékelési módszerek alkalmazásában jártas szakemberekkel való együttműködés (WHITE–WALKER 1997: 345). Adott a helyzet a táj kulturális és természeti örökségét érintő alapkutatásokban érdekelt helynév- és történettudomány, továbbá társtudományaik

[1] Teleki halálát követően az intézet felvette az alapító nevét, melyet 1945-ig viselt.

együttes fellépésére. JACQUES LE GOFF szerint: „A források tanulmányozásának túl kell lépnie a szövegeken; dokumentummá kell minősítenie a képeket, a régészet eredményeit, a tájakat stb." (2001).

A „Hortobágy-Sárrét ártérrehabilitációs modell" című kutatási programunkban kiemelt szerepet kap a kérdés, hogy történeti — elsősorban gazdaság-, környezet- és településtörténeti — vizsgálatokból nyert adatok és következtetések hogyan alkalmazhatóak a táj- és területtervezési folyamatban. Ehhez kapcsolódóan a középkori tájra vonatkozó adatok felgyűjtését, tematikus leválogatását és elemzését végezzük. Az azonos forráscsoportokból származó adatok tematikus adattárakba való gyűjtése mellett bizonyos jelenségre vonatkozó, illetve azzal kapcsolatban álló eltérő forráscsoportból származó adatok közötti kapcsolatokat elemezzük. Vizsgált területünk a Tisza alsó vízgyűjtőjén található. Ezen a tájon és a Tisza felső vízgyűjtőjén kirajzolódó környezeti és társadalmi változások bizonyos esetekben egymással közvetlen kölcsönhatásban állnak. Helyneveink a Kárpát-medencét kitöltő forrásszegény középkori Magyar Királyság egyik legfontosabb forráscsoportját alkotják. A helynévadók változatos névadási motivációja sokszínű helynévállományt hozott létre. Helyneveink utalhatnak a megtelepedők foglalkozására, jogállására, nemzetiségére, az alapító személyére, a környezet meghatározó elemeire (növénynévi, vízrajzi, domborzatra utaló stb. helynevek), a településhálózat s ezen keresztül a tájat érő antropogén hatások változásaira. A helynév-tipológia segítségével a település- és helynévtörténet bizonyos térbeli és időbeli szabályszerűségei rajzolódhatnak ki (lásd pl. a *-falu, -egyháza, -telke* stb. utótagú helyneveket). Bizonyos esetekben a helynév módosulásai indikátorként jelzik a helyi ökoszisztémában, víztestekben és a földhasználat módjában lezajlott változásokat. A különböző forráscsoportokból, de azonos jelenségre utaló adatok közötti koherencia feltárásának jó példája a középkori települések helyének, lakottsági időszakának, méretének vizsgálata során hagyományosan használt epigráfiai–régészeti–térképi forráscsoportok egymást kiegészítő, cáfoló vagy igazoló használata.

2. A *-falva* utótagú helynevek tájtörténeti vonatkozásai

A 157 ezer km² kiterjedésű Tisza-vízgyűjtőn a középkorban lezajlott táji anyag- és energiafolyamatok vizsgálatához alig rendelkezünk adatokkal. Dolgozatunkban arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy tudományos elemzéshez szükséges minőségű adatok, idősorok állíthatóak elő, és bizonyos folyamatok rekonstruálhatóak a helynévtárainkba gyűjtött „adatcsoportokból". A helynévtárakba „ömlesztett" helynevek adatcsoportjai nagyon nehézkesen használhatóak további elemzésekhez. A tematikus leválogatások során előállított helynévi adatok és idősorok forráscsoportként szolgálhatnak számos, a táji anyag- és energiafolyamatok elemzésében érintett tudományág számára. Azonban csak néhány országos vagy Kárpát-medencei léptékű tematikus feldolgozással, idősorral rendelkezünk.

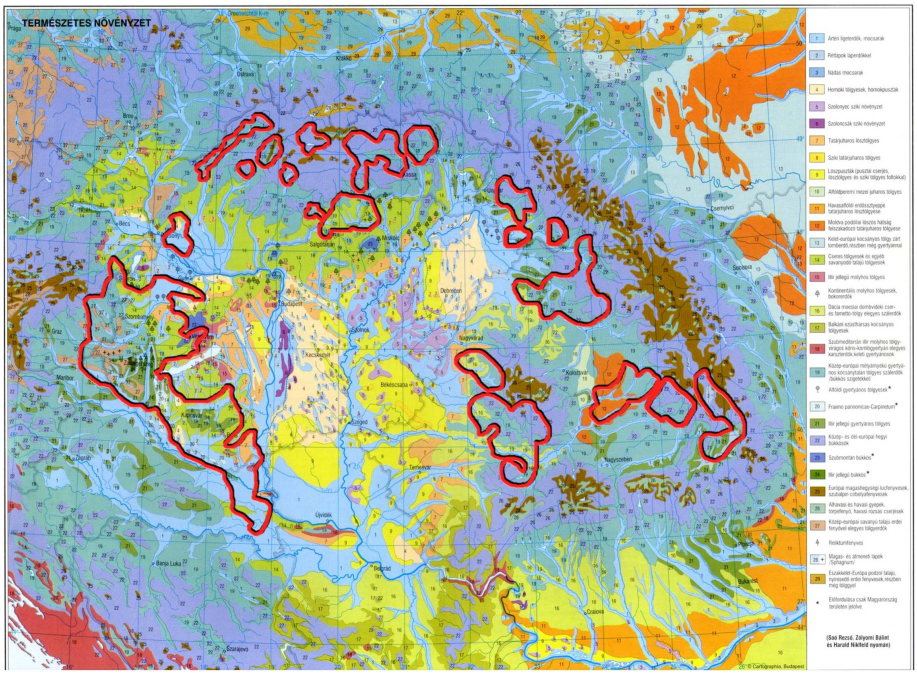
KÁZMÉR MIKLÓS a Kárpát-medence szinte teljes *-falu, -falva, -fa* utótagú (a későbbiekben: *-falu* típusú helynév) helynévállományát (közel 2400 helynevet) adattárba gyűjtötte, és első említésük szerint leválogatta.[2] Kötetében említést tesz arról, hogy a típus elsősorban az „ősi magyar települési terület szegélyein" jelent meg, illetve hogy a "mezőségek öve" terület (vö. RAPAICS 1927: 90) sok hasonlóságot mutat „a *-falva* negatív, ill. csekély megterhelésű zónájával" (KÁZMÉR 1970: 60). A honfoglalókkal kapcsolatba hozható leletek a Kárpát-medence síkvidékein és a tölgyerdők zónájában fordulnak elő (GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994: 22). A bükkerdők övében — ez a kb. 400 m feletti erdőségek zónája — a honfoglalók keleti sztyeppékről érkező törökös kultúrájú vezető rétege jelenlegi ismereteink szerint nem hagyott emléket, nem temetkezett. Úgy tűnik, ez a vegetációtípus nem szolgált jól hasznosítható élőhelyként a sajátos anyagi kultúrájú honfoglalók számára. A KÁZMÉR MIKLÓS által készített *-falu* utótagú települések elterjedését ábrázoló térképmellékletet a Kárpát-medence potenciális növényzettérképére „feszítve" azt látjuk, hogy a kérdéses helynévcsoport előfordulása jól záródó erdőségek élőhelyein mutatkozik tömegesen.

Ez az alábbi térségeket érinti: 1. A ma is erdős tájakként jellemezhető nyugat-magyarországi Őrségben és Göcsejben. 2. A Dél-Dunántúlon, Somogy déli részén, továbbá a Mecsekben. 3. A 13. század első felében még országrésznyi térségre kiterjedő, a mai Szlovákia területén egykor feküdt zólyomi uradalomban és a Szepességben. 4. A Kárpát-medence északkeleti peremén a korábbi erdőuradalmak helyén szervezett Bereg, Patak és Ugocsa vármegyékben (SZŰCS 2002: 72). 5. A mai Románia területén található Erdélyi-medencében és a medencét övező hegylábakon, továbbá Bihar Váradtól keletre eső hegylábi területein (RÁCZ A. 2007).

Azonban nem kizárólag hegységi és dombsági területeken fordulnak elő *-falu, -falva* utótagú helynevek, hanem esetenként az Alföldön is. A Szabolcs vármegyei Rakamaztól délre fekvő *Nagyfalu* (1245: *Magna Villa,* 1327: *Nogfolu,* NÉMETH 1997: 137) esetében kiterjedt árterekkel körülvett magasabb térszínt borító magasártéri keményfa erdőséget sejtünk a falu helyén. Nyilván voltak kivételek, pl. olyan esetek, amikor az elhagyott település újjáéledésekor új, *-falu* típusú nevet kapott. Zárt erdőkben telepített falvak szinte minden esetben hospestelepülések voltak, a falvak létrejötte, termőföldjeik kialakítása, erdőtől való elhódítása közösségi kolonizáció eredménye volt. MÁLYUSZ ELEMÉR Turóc megye településtörténeti rekonstrukciója (1922) arra utal, hogy a *-falu* típusú helynevek többnyire új, előzmény nélküli szervezett telepítéssel létrehozott falvakat jelölnek (SZŰCS 2002: 71–3). A bereg megyei személynév + *-falva*

[2] A szerző vaktérképen ábrázolja a *-falu* típusú helyneveket, a települések helyét nem határozza meg. A vaktérképen szereplő szám-piktogram kombinációk és a helynevek közötti kapcsolat sem szerepel a műben, ezért település- és tájtörténeti feldolgozásához a térképi ábrázolás kódrendszerére vagy a gyűjtés megismétlésére van szükség.

típusú helynevek kenézi telepítésű hegyvidéki falvakra utalnak (SEBESTYÉN 2010: 141). A *-falu* helynévtípusra már a 11. századból van példánk (igaz viszont, hogy ezeknek a neveknek a 11. századi léte meglehetősen kérdéses), nagyobb számban az egységes jobbágyság kialakulásához vezető folyamat első fázisában (a 13. sz. középső harmadában) jelent meg először. A *-falu ~ -falva* utótagú helynevek pozíciója kijelöl egy újabb térséget, mely a középkori településhálózat létrejötte előtt viszonylag érintetlenül hagyott zárt erdőöv területeinek tekinthető (lásd az 1. ábrát). Első említésük tér- és időbeli eloszlása a Kárpát-medence dombsági és alacsony hegységi zárt erdőségeinek meghódításához és ezzel együtt járó megritkulásához, kiirtásához vezető kolonizáció forráscsoportjaként szolgál, másrészt jelentős adatbázisként szolgálhat a Kárpát-medence középkori vegetációtörténete, a zárt erdőségek rekonstrukciója számára.

1. ábra. *A* -falu, -falva *utótagú helynevek sűrűbb tömbjei a Kárpát-medencében.*
(KÁZMÉR 1970 térképmelléklete és a „Magyarország természetes növényzete” alapján.)

3. A településhálózat változásai a Hortobágy-Sárréten

Írott források, régészeti terepbejárások és feltárások alapján rekonstruáljuk a Kárpát-medencei Alföld nagytáj keleti, tiszántúli felén található több kistájra, kistájcsoportra és középtájra kiterjedő, általunk Hortobágy-Sárrétnek nevezett 9331 km² kiterjedésű régió Árpád-kori és kora Anjou-kori (1000–1350) településhálózatát (PINKE 2010).

Mintaterületeink a következők: Berettyóújfalu város közigazgatási területe (170,98 km²); Debrecen város 19. század végi határának vizsgált területünkre eső része (kb. 650 km²); a mai Gyomaendrődhöz tartozó Endrőd Köröstől északra fekvő 1989. évi közigazgatási területe (kb. 50 km²); Hajdúböszörmény város közigazgatási területe (310,78 km²); Kisújszállás város közigazgatási területe (205,27 km²); Monostorossáp középkori falu környezete (kb. 255 km²); Túrkeve város mai közigazgatási területe (236 km²).

A mintaterületek csoportjából két jelentős kiterjedésű és különböző középtájakra kiterjedő város (Debrecen és Túrkeve) határát vetettük részletesebb elemzés alá, és esetükben a vizsgált időszakot kiterjesztettük a 15. század végéig.

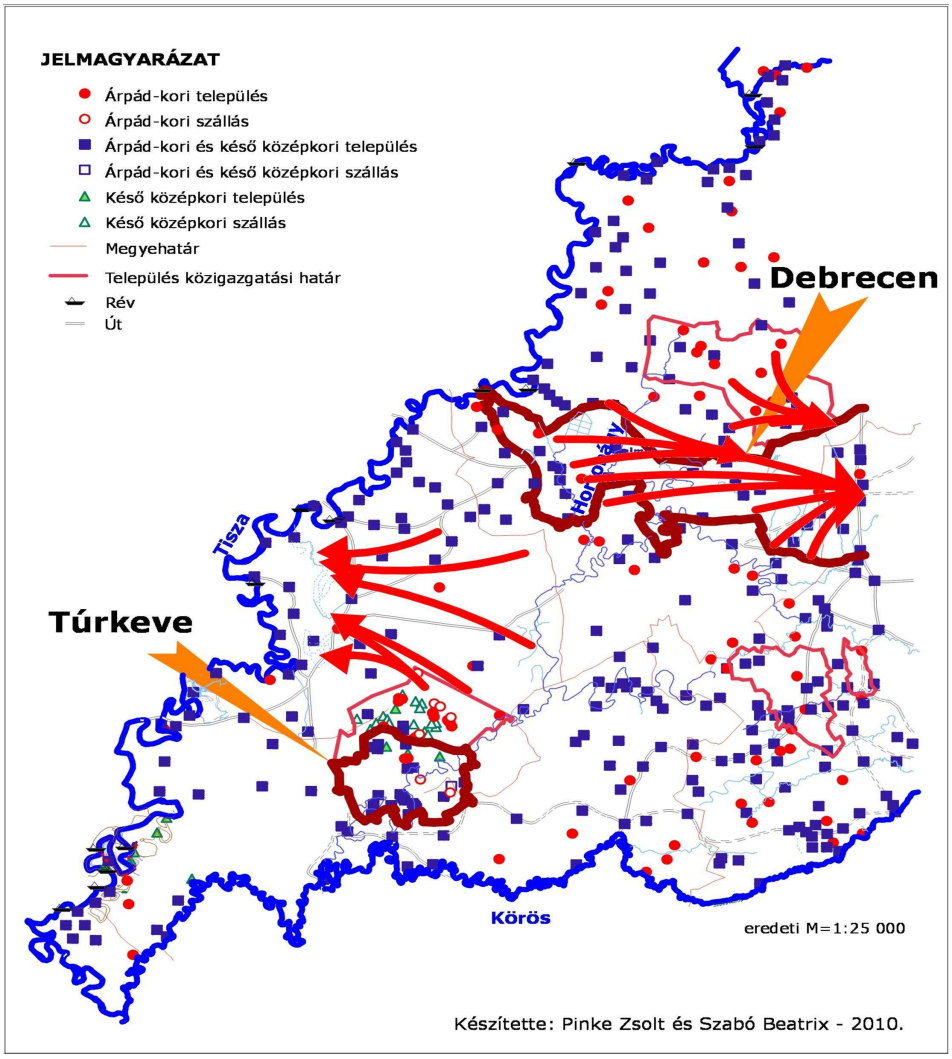
A tatárjárás pusztítása mindkét területen a településállomány jelentékeny részét érintette, azonban a háborús veszteséget követően a néptelen falvak többsége újjáéledt. A települések revitalizációjára a paraszti társadalom átalakulási folyamatába illeszkedő országossá terebélyesedett vándorlási mozgalom jelentékeny hatást gyakorolhatott, azonban az 1241–1400 közötti időszakban egymás mellett zajló ellentétes irányú folyamatoknak lehetünk tanúi. A Berettyó-parti Túrkeve körzetében a településhálózat teljes újjáéledéséről és a török korig tartó virágzásáról vallanak forrásaink, miközben a Hortobágyon és a Hajdúságon terjeszkedő debreceni határon a települések mongol pusztítást követő újjáéledése után, a 14. századtól a törökkor végéig folyamatosan tartó pusztásodásnak lehetünk tanúi (FÜGEDI 1992: 17). Mi okozta az egymáshoz közel lévő tiszántúli térségekben megtelepült közösségek eltérő magatartását? A felgyűjtött adatok térinformatikai eszközökkel történő tematikus leválogatása, térképi ábrázolása, a mintaterületek geomorfológiai elemzése után, s a korabeli közösségek életmódjára, haszonvételi formáira vonatkozó történeti és indirekt néprajzi források, továbbá a középkori kis klímaoptimum (9–13. század) és a kisjégkorszak (14–19. század) elnevezésű klímaciklusok éghajlati karakterei közötti különbségek figyelembevételével úgy véljük, hogy a hortobágyi településhálózat 14–15. századi drasztikus megritkulásához a korábbiakban megfogalmazott okok mellett (pestis, elvándorlás az ország peremterületei felé, a Dózsa család birtokpolitikája, polgárháborús viszonyok; vö. SZABÓ I. 1966: 177–80) a hidrológiai rendszerben a 14. század során lezajlott változások vezethettek.

Írott forrásaink szerint az Árpád-kori hortobágyi, hajdúsági közösségek haszonvételi formái között a szántóföldi művelésnek és a nagyállattartásnak lehetett meghatározó szerepe. A középkori klímaoptimum utolsó, 12–13. századi szakasza a rendelkezésre álló hazai, közép- és nyugat-európai klímamodellek (PFISTER et al. 2009, KISS A. 1999) szerint arid periódus volt (JAKAB–SÜMEGI 2010), melyet egy változékony és szeszélyes trend követett a 14. században (SIKLÓSY et al. 2009: 256). Nyugat- és közép-európai írott források, továbbá néhány magyarországi dokumentum kiemelkedően csapadékos ciklust jelez az 1340-es és 1390-es években (KISS A. 2010). Területünkön ebben az időszakban

a megemelkedett árvízszintekről tanúskodnak forrásaink (vö. 1343: *Zammunustura*, Z. II, 58, idézi FÜGEDI 1992: 12), növénytermesztésüket megnehezítették. Az árvízi fenyegetés mellett jelentősnek ítéljük a talajvízszintek feltehetően klimatikus és antropogén hatásra történő emelkedésének és csökkenésének hatását is. A száraz és melegebb időszakban az alacsonyabb talajvíztükör a 90 m tengerszint feletti átlagmagasságú mélyebb területen (a tiszai folyóhát és Kadarcs közötti 30 km széles szakaszon) volt elérhető a növényzet számára, a löszfennsíkon kevésbé. A csapadékos ciklusokban a vízgyűjtőn zajló erdőirtások következtében megemelkedő talajvízszint a Kárpát-medence mélyebb térségeiben a korábbi századhoz képest hosszabb ideig tartó és nagyobb területekre kiterjedő vízborítást okozhatott. A megemelkedő talajvízszint a hortobágyinál mélyebb talajvizű löszfennsík (a Kadarcs–Tócó völgye közötti 20 km széles térség) termékeny talajain teremtett lehetőséget a földművelés számára. A klimatikus kihívásra adott alkalmazkodási kísérletként a mélyebb térszíneken részben szántóföldi művelést űző ár- és belvíztől fenyegetett hortobágyi falvakat lakosaik folyamatosan elhagyták, és ármentes térszínekre, elsősorban a löszhátság vagy homokhátság mezővárosaiba (Újváros, Böszörmény, Debrecen) költöztek. Az elhagyott, ár- és belvizektől öntözött falvak határát a Hortobágyon nagy hagyományokkal rendelkező, helyben lakást kevéssé igénylő legeltető nagyállattartásra használták, árualapot biztosítva a 13. sz. végén megindult nyugati irányú élőállat-, döntően marhaexportnak. A debreceni mintaterülethez tartozó települések esetében a korabeli országos trendbe illeszkedik a lakosság koncentrációja, mezővárosokba tömörülése (SZABÓ I. 1969: 18). Az a körülmény azonban, hogy a falvakat az egységes jobbágyság kialakulásáig tartó időszak után is a teljes lakossága hagyja el, és némi túlzással, a Hortobágyot szinte kiürítik, egyedinek számít (PÁLÓCZI HORVÁTH 2000: 48). A folyamatot erősíthette a Debreczeni Dózsa család markáns, esetenként erőszakos birtokpolitikája, mely az Árpád-kori Debrecen faluból az Anjou-korban regionális központot teremtett, továbbá a korszakra jellemző belső migráció (SZABÓ I. 1966, SZŰCS 2002). Az elvándorlás döntően nyugat–keleti irányú, erre több példánk is van: például Balmaz lakóinak elvándorlása Hímesre, új nevén Újvárosra. PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS a mongol invázió és a pápai tizedszedés (1332–37) közötti időszakban, az Árpád-korban a belső, vízjárta területek partján megült településekről a Tisza irányába zajló migrációt feltételez (2000: 49).

Forrásaink szerint a korai Árpád-kor óta a Túrkeve környéki falvak lakói közül számosan vizes élőhelyekhez illeszkedő haszonvételeket űztek. A mongol invázió során elpusztult falvakba részben nagyállattartó kunokat telepítettek, másrészt vélhetően régi lakói költöztek vissza, és bizonyosan számolhatunk az ország más területeiről érkezettek betelepedésével is. Feltehetően a klimatikus és antropogén hatások következtében szélsőségesebbé váló vízjárás hatására a csapadékosabb időszakokban megemelkedett ártéri vízborítás a nagyállattartó, de a

halász-pákász életmód számára sem okozott jelentősebb kihívást, így falvaik a következő háborús pusztításig, a török korig fennmaradtak.

2. ábra. *A településhálózat változásai a középkori Hortobágy-Sárréten.*

A településhálózat eltérő irányú változásában a regionális centrumok és kereskedelmi utak átrendeződése is jelentős szerepet játszhatott. A keleti irányú nemzetközi kereskedelem folyamatos hanyatlása a szolnok–szalacsi és a kijevi út forgalmának csökkenésével járt. A 12. században Biharország központjává, így Erdély kapujává a korábbi Bihar vára helyett az I. László alapította Várad vált. A Marostól északra található nyugat–keleti irányú utak közül a Körös völgyében haladó, Kevén is átmenő kereskedelmi út vált a legfontosabbá. Ezzel

párhuzamosan a Tisza parti Szabolcs jelentősége folyamatosan csökkent, már talán a 11–12. század fordulójától kezdődően. Ez a Tiszántúl középső és északi felében a 11. századtól megfigyelhető regionális hangsúlyeltolódás is megnehezíthette a klimatikus okok miatt nehezebb gazdasági körülmények közé került hortobágyi és felgyorsíthatta a túrkevei településhálózat tatárjárás utáni helyreállását.

Az ember aktív tájalakító tevékenysége a mezőgazdaság 8000 évvel ezelőtti Kárpát-medencei megjelenése óta változó mértékben, de hosszú távú trendjeit tekintve egyre intenzívebben befolyásolta a hidrológiai rendszert magába foglaló tájat. Annak megítélése, hogy a pusztásodáshoz vezető okok között a hidrológiai rendszerben lezajlott változások és a regionális átrendeződés a korábban felmerült motívumok mellett milyen súllyal szerepelt, az adatok csekély száma miatt nehéz. Következtetéseink egyelőre hipotézisek, melyek igazolásához vagy éppen cáfolatához további adatokra van szükség.

A 14. századi árvizekről szóló adatok térbeli eloszlása az egyenetlen forráseloszlásról tudósít (lásd a 2. ábrát). Időbeli eloszlásuk az 1340-es évtizedre hívja fel a figyelmet (az adatok 50%-a ekkorról való), mely egész Nyugat- és Közép-Európában rendkívül nedves és árvizes periódus volt (a térkép alapjául KISS A. 2009 szolgált).

Irodalom

ARONSON, JAMES–LE FLOCH, EDOUARD (1996), Vital landscape attributes: missing tools for restoration ecology. *Restoration Ecology* 4: 377–87.

Európai Táj Egyezmény II./22. www.termeszetvedelem.hu/_user/.../Tajvedelem.../2007_101_Tv.pdf;
conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/PDF/176-Hungarian.pdf

FÜGEDI ERIK (1992), A középkori Magyarország történeti demográfiája. *KSH Történeti Demográfiai Füzetek* 10: 11–25.

GYÖRFFY GYÖRGY–ZÓLYOMI BÁLINT (1994), A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY–KOVÁCS LÁSZLÓ. Bp. 13–37.

JAKAB GUSZTÁV–SÜMEGI PÁL (2010), Az elmúlt 10 000 év klímatörténete a lápok felszíni nedvesség vizsgálatával Magyarországon. A *Környezet — Ember — Kultúra. Az alkalmazott természettudományok és a régészet párbeszéde* című konferencián elhangzott előadás (Bp., 2010. október 6–8.).

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

KERTÉSZ ÁDÁM (2008), Tájökológia a huszonegyedik században. In: *Tájökológiai kutatások.* Szerk. CSIMA PÉTER et al. Bp. 33–8.

KISS, ANDREA (1999), Some Weather Events in the Fourtheenth Century II. Angevin Period: 1301–87. *Acta Climatologica* 32–33: 51–64.

KISS ANDREA (2010), Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében. Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid-, közép- és hosszútávú változások? In: *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS. Bp. Megjelenés alatt.

LASZOVSZKY JÓZSEF (2008), Az Európai Táj Egyezmény és a hazai tájrégészet. *Művészettörténet* 2: 101–7.

LE GOFF, JACQUES (2001), *A történelem.* Lettre Vol. 42. Bp.
URL: http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre42/legoff.htm

Magyar Agrártörténeti Életrajzok I–III. Szerk. FÜR LAJOS–PINTÉR JÁNOS. Bp., 1988.

Magyarország Természetes Növényzete. Magyarország Nemzeti Atlasza. Bp., 1989.

MÁLYUSZ ELEMÉR (1922), *Turóc megye kialakulása.* Bp.

NAVEH, ZEV–YOHAY, CARMEL (2003), The Evolution of the Cultural Mediterranean Landscape in Israel as Affected by Fire, Grazing and Human Activities. In: *Evolutionary Theory and Processes: Modern Horizons, Papers in Honour of Eviatar Nevo.* Szerk. WASSER, S. P. Kluwer Academic Publishers. Printed in the Netherlands. 337–409.

NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS (2002), Falupusztulás a Nagykunságban. In: *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban.* Szerk. BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET–HORTINÉ BATHÓ EDIT–KISS ERIKA. Jászberény–Kiskunfélegyháza. 47–55.

PFISTER, CHRISTIAN et al. (2009), *Seasonal climate variability and famines in Mediavel Europe (1200 to 1499).* WCEH, Copenhagen. (Presentation.)

PINKE ZSOLT (2010), Adatok és következtetések a középkori Hortobágy-Sárrét demográfiájához (1300–1350). In: *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS. Bp. Megjelenés alatt.

RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

RAPAICS RAYMUND (1927), *A Föld és ember VII.* Bp.

SEBESTYÉN ZSOLT (2010), A történeti Bereg megye *-falva* utótagú helységneveiről. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 139–50.

SIKLÓSY, ZOLTÁN et al. (2009), Reconstruction of climate variation for the last milleneum in the Bükk Mountains, northeast Hungary, from a stalagmite record. *Időjárás* 113: 245–63.

SWETNAM, THOMAS W.–ALLEN, CRAIG D.–BETANCOURT, JULIO L. (1999), Applied Historical Ecology: Using the Past to Manage for the Future. *Ecological Society of America Ecological Applications* 9: 1189–206.

SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.

SZABÓ ISTVÁN (1969), *A középkori magyar falu.* Bp.

SZŰCS JENŐ (2002), *Az utolsó Árpádok.* Bp.

TELEKI PÁL (1920), *Magyarország Néprajzi Térképe a népsűrűség alapján. Az 1910. évi népszámlálás alapján.* Bp.

TURNER, MONICA GOIGEL (1989), Landscape Ecology: The Effect of Pattern on Process. *Annual Review of Ecology and Systematics* 20: 171–97.

WHITE, PETER S.–WALKER, JOHN I. (1997), Approximating Nature's Variation: Selecting and Using Reference Information in Restoration Ecology. *Restauration Ecology* 5: 338–49.

Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN: *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.